

«Бути людиною» — це короткі історії про вияви людяності під час Другої світової війни.

У збірці вперше опубліковано вибрані твори, надіслані на однойменний міжнародний конкурс документального оповідання, оголошений Німецьким фондом «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (EVZ) спільно з його партнерами ВБО «Турбота про літніх в Україні» і «CAF Россия» в межах Програми підтримки людей, що постраждали від нацизму, «Місце зустрічі: Діалог».

Автори різного віку писали ці тексти найчастіше на основі спогадів — власних або ж родичів, друзів, знайомих.

«Быть человеком» — это короткие истории о проявлениях человечности во время Второй мировой войны.

В сборнике впервые публикуются избранные произведения, поданные на одноимённый международный конкурс документального рассказа, объявленный Немецким фондом «Память, ответственность и будущее» (EVZ) совместно с его партнёрами ВБО «Турбота про літніх в Україні» и «CAF Россия» в рамках Программы поддержки людей, пострадавших от нацизма, «Место встречи: Диалог».

Авторы разного возраста писали эти тексты чаще всего на основании воспоминаний — собственных или родственников, друзей, знакомых.

БУТИ ЛЮДИНОЮ

БУТИ МЕНСХ СЕІН
ЛЮДИНОЮ БЫТЬ ЧЕЛОВЕКОМ

MENSCH SEIN
БУТИ ЛЮДИНОЮ
БЫТЬ ЧЕЛОВЕКОМ

Zweiter Weltkrieg in moderner
Dokumentarprosa

Друга світова війна
в сучасній документальній прозі

Вторая мировая война
в современной
документальной прозе

УДК 821.161.2

Б 93

Дизайн обкладинки *Олександра Гончара*

Б 93 **Бути людиною:** Друга світова війна в сучасній документальній прозі / упорядк. Юрія Бедрика та Лесі Харченко. — К. : Легенда, 2019. — 264 с.

ISBN 978-966-97689-8-8

«Бути людиною» — це короткі історії про вияви людяності під час Другої світової війни.

У збірці вперше опубліковано вибрані твори, надіслані на одно-йменний міжнародний конкурс документального оповідання, оголошений Німецьким фондом «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (EVZ) спільно з його партнерами ВБО «Турбота про літніх в Україні» і «САФ Россия» в межах Програми підтримки людей, що постраждали від нацизму, «Місце зустрічі: Діалог».

Автори різного віку писали ці тексти найчастіше на основі спогадів — власних або ж родичів, друзів, знайомих.

УДК 821.161.2

Німецький фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», ВБО «Турбота про літніх в Україні» і фонд «САФ Россия» можуть не поділяти думки авторів і не відповідають за достовірність інформації, викладеної в матеріалах збірки.

ISBN 978-966-97689-8-8

© ВБО «Турбота про літніх в Україні», 2019

© «САФ Россия», 2019

© Видавництво «Легенда», 2019

Усі права застережено

„Mensch sein“ – so lautet der Titel des Wettbewerbs und dieses Buch. Die Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“ interessiert sich besonders für die individuellen Geschichten der Überlebenden der NS-Verfolgung. Ihre Erzählungen bereichern die offiziellen Geschichtsschreibungen (Narrative) unserer Länder um persönliche Erfahrungen. Sie regen uns zum Nachdenken an und bringen uns dazu, unsere eigenen Geschichtsbilder und Stereotype zu hinterfragen.

Mitbegründer der Menschenrechtsorganisation Memorial, Arsenij Roginskij, schrieb: „Wenn man soziologische Umfragen anschaut, so erinnern sich und sprechen die Menschen vor allem über die Siege. Und das ist nicht nur eine gewöhnliche menschliche Eigenschaft, sich an das Gute zu erinnern, sondern quasi auch ein staatlicher Auftrag. Ich will mich nicht an den Siegen vergreifen, aber ich hätte gern, dass im Zentrum nicht die Siege des Staates stünden, sondern der Mensch (...) Das menschliche Gedächtnis soll sich am Erinnern an Menschen schulen und nicht an staatlichen Errungenschaften“ (Interview in der Zeitschrift *Bolschoj Gorod*, 29.10.2011, zitiert nach: *Osteuropa*, 67. Jg., 11-12/2017, S. 89-95).

Roginskij sprach über die jährliche Gedenkveranstaltung von Memorial zur Erinnerung an die Opfer des Gulag. Aber seine Worte geben das Anliegen der Stiftung, die Erinnerung an das NS-Unrecht wachzuhalten und daraus zu lernen, gut wieder. Das internationale Wettbewerb „Mensch sein“ bietet uns Gelegenheit, uns an das Gute im Menschen zu erinnern, das auch in Zeiten des Krieges Hoffnung gab.

Es sind Geschichten von Ukrainern, Russen, Österreichern und Deutschen, von Angehörigen unterschiedlicher religiöser und

ethnischer Gruppen, die in dieser Zeit ein menschliches Gesicht gezeigt haben. Aufgezeichnet wurden sie von Zeitzeugen, ihren Angehörigen oder – in der Kategorie für professionelle Erzählungen – von Journalisten und Schriftstellern.

Bereits zum 2. Mal unterstützte die Stiftung EVZ diesen Wettbewerb „Mensch sein“. Erstmals wurde er im Jahr 2016 von der Organisation „Turbota pro Litnih v Ukrajinii“ ausgelobt. In 2018 wurde schon einen Internationalen Wettbewerb dank der Kooperation von TLU und der Stiftung CAF Russland (Charities Aid Foundation) stattgefunden. Beide Organisationen sind langjährige Kooperationspartner der Stiftung EVZ und unterstützen im Programm „Treffpunkt Dialog“ soziale Projekte für NS-Opfer. Turbota pro Litnih v Ukrajinii und CAF Russland haben den Wettbewerb im vergangenen Herbst in ihren Ländern ausgeschrieben.

Über die gute Resonanz in beiden Ländern haben wir uns sehr gefreut. Wir haben die schwere Auswahl von Gewinnern in der ersten Stufe den Mitgliedern der nationalen Jurys von Russland und der Ukraine, und in der zweiten Stufe der internationalen Jury bestehend aus der Filmkritikerin und Journalistin Jekaterina Barabasch, dem Psychiater und Publizist Semen Gluzman, dem stellvertretenden Leiter der Vereinigung der Schriftstellern der Ukraine Olexander Gordon, dem Politikwissenschaftler und Philosoph Andrei Okara, Historikerin Tetiana Pastuschenko, Dichterin und Drehbuchautorin Lubov Jakymtschuk anvertraut.

Heute freuen wir uns, den Lesern eine Sammlung der besten Texte zu präsentieren, die zum Wettbewerb kamen. Sie achten nicht nur auf Momente der Menschlichkeit, sie zeugen, dass es eine Alternative zu Gewalt, Leid und Unmenschlichkeit existiert. Die Betonung solcher Alternativen zeigt den Weg in die Zukunft.

**Elke BRAUN, Leiter der Abteilung „Engagement für Opfer
des Nationalsozialismus“, Stiftung „Erinnerung,
Verantwortung und Zukunft“**

«Быть человеком» — так звучит название международного конкурса и этого сборника. Фонду «Память, ответственность и будущее» особенно интересны личные истории людей, переживших национал-социалистские преследования. Их рассказы обогащают официальный исторический нарратив наших стран личным опытом. Они заставляют нас задуматься, переосмыслить свою личную картину истории и свои стереотипы.

Сооснователь правозащитной организации «Мемориал» Арсений Рогинский сказал: «Если посмотреть социологические опросы, то люди в основном вспоминают и говорят о победах. Это не только обыкновенное человеческое свойство — помнить о хорошем, но и в некотором роде вечный госзаказ. Я не покушаюсь на победы, но хотел бы, чтобы в центре были не победы государства, а человек. Память человеческая должна воспитываться на памяти о людях, а не о государственных достижениях» (интервью для газеты «Большой город», 29.10.2011).

Рогинский говорил о ежегодной акции почтения памяти жертв ГУЛАГа, организованной «Мемориалом». Но его слова хорошо отражают задачу Фонда, а именно: сохранять память о преступлениях национал-социалистического режима и выносить из этого уроки. Международный конкурс «Быть человеком» предоставляет нам возможность вспомнить о хорошем в людях, о том, что давало надежду даже во время войны.

Это истории украинцев, русских, австрийцев и немцев, представителей разных религий и этнических групп, которые проявляли тогда человечность. Их воспоминания были записаны очевидцами, близкими или — в категории профессиональных рассказов — журналистами и писателями.

Уже во второй раз Фонд поддержал конкурс «Быть человеком». Впервые, в 2016 году, он был проведён организацией «Турбота про літніх в Україні» (ТЛУ). В 2018-м благодаря сотрудничеству ТЛУ и Фонда «КАФ Россия» (Фонд поддержки и развития филантропии) — состоялся уже как международный. Обе организации много лет являются партнерами Фонда «Память, ответственность и будущее» и поддерживают социальные проекты на благо жертв национал-социализма в программе «Место встречи: Диалог». Осенью 2017 года «Турбота про літніх в Україні» и «КАФ Россия» объявили конкурс в своих странах.

Нам было очень приятно, что он нашёл большой отклик. Тяжёлый выбор победителей мы доверили на первом этапе членам национальных жюри из Украины и России, а на втором — международному жюри в составе кинокритика и журналиста Екатерины Барабаш, психиатра и публициста Семёна Глузмана, заместителя председателя Национального союза писателей Украины Александра Гордона, политолога и философа Андрея Окары, историка Татьяны Пастушенко, поэтессы и киносценариста Любви Якимчук.

Сегодня мы охотно представляем читателю сборник лучших текстов, пришедших на конкурс. Они не просто обращают внимание на моменты человечности, но и свидетельствуют о существовании альтернативы насилию, страданиям и жестокости. Акцентирование на таких альтернативах — указатель пути в будущее.

Эльке БРАУН, руководитель группы «Меры на благо жертв национал-социализма» Немецкого фонда «Память, ответственность и будущее»

«Бути людиною» — так звучить назва міжнародного конкурсу та цієї збірки. Для Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» особливо цікавими є особисті історії людей, які зазнали націонал-соціалістських переслідувань. Їхні розповіді збагачують офіційний історичний наратив наших країн особистим досвідом. Вони змушують нас задуматись і переосмислити свою особисту картину історії та власні стереотипи.

Співзасновник правозахисної організації «Меморіал» Арсеній Рогінський сказав: «Якщо переглянути соціологічні опитування, то люди переважно згадують і говорять про перемоги. Це не тільки звичайна людська властивість — пам'ятати про добре, а й у певному сенсі вічне держзамовлення. Я не відкидаю перемог, але хотів би, щоб у центрі були не перемоги держави, а людина. Пам'ять людська повинна виховуватися на пам'яті про людей, а не про державні досягнення» (інтерв'ю для газети «Большой город», 29.10.2011).

Рогінський говорив про щорічну акцію пам'яті жертв ГУЛАГу, організовану «Меморіалом». Але його слова добре відображають завдання Фонду, а саме: зберігати пам'ять про злочини націонал-соціалістичного режиму й брати із цього уроки. Міжнародний конкурс «Бути людиною» стає для нас нагодою згадати про добре в людях, про те, що вселяло надію навіть під час війни.

Це історії українців, росіян, австрійців і німців, представників різних релігій та етнічних груп, які виявляли тоді людяність. Їхні спогади були записані очевидцями, близькими або — в категорії професійних оповідань — журналістами й письменниками.

Уже вдруге Фонд підтримав конкурс «Бути людиною». Уперше, 2016 року, він був проведений організацією «Турбота про літніх

в Україні» (ТЛУ). У 2018-му завдяки співпраці ТЛУ й Фонду «САФ Россия» (Фонд підтримки та розвитку філантропії) — відбувся вже як міжнародний. Обидві організації багато років є партнерами Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» й підтримують соціальні проекти на благо жертв націонал-соціалізму в програмі «Місце зустрічі: Діалог». Восени 2017 року «Турбота про літніх в Україні» та «САФ Россия» оголосили конкурс у своїх країнах.

Ми були дуже втішені тим, що він здобув неабиякий відгук. Важкий вибір переможців ми довірили на першому етапі членам національних журі з України та Росії, а на другому — міжнародному журі в складі кінокритика й журналістки Катерини Барабаш, психіатра й публіциста Семена Глузмана, заступника голови Національної спілки письменників України Олександра Гордона, політолога й філософа Андрія Окари, історика Тетяни Пастушенко, поетеси й кіносценаристки Любові Якимчук.

Сьогодні ми раді представити читачам збірку найкращих текстів, які надійшли на конкурс. Вони не просто привертають увагу до моментів людяності, а й свідчать про наявність альтернативи насиллю, стражданням і жорстокості. Акцентування на таких альтернативах — це дороговказ у майбутнє.

Ельке БРАУН, керівник групи «Заходи на благо жертв націонал-соціалізму» Німецького фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє»

Человеческое достоинство может проявляться по-разному. Впрочем, как и его отсутствие. Человек есть онтологически привилегированное существо, именно поэтому даже самые кровавые и безрассудные войны показывают прежде всего скрытую добродетель.

Чем дальше от нас Вторая мировая война, тем больше мы узнаём фактов достойного поведения людей в недостойной, страшной, опасной ситуации. Спасти ближнего, помочь преследуемому, накормить голодного — это простые поступки, в ситуации войны требующие мужества и смелости. Тем не менее, мы уже знаем о людях, на них решившихся.

Вторая мировая война показала, каким страшным, жутким явилось зло тоталитарных государств и их правителей. Известный украинский учёный как-то рассказал мне историю своей семьи, эпизод, едва не окончившийся трагически. По Киеву вели евреев по направлению к Бабьему Яру. Один из нацистов обнаружил во дворе смуглую черноволосую женщину и приказал присоединить её к идущим на казнь. «Еврейка!» Кто-то из соседей по двору остановил четырёхлетнего мальчика, бегущего к маме. Далее произошло невероятное: десяток соседок с криками окружили нацистского офицера и убеждали его: «Мы знаем эту женщину! Она не еврейка, она гречанка!» Офицер уступил, маму моего собеседника освободили.

Мой отец, военный врач, рассказывал мне, подростку, как рисковали своей жизнью советские хирурги в госпитале, тайком от окружающих спасая немецких солдат и требуя от них лишь одного: молчать!

Было и такое: персонал психиатрических больниц спасал психически больных пациентов, обречённых на физическое уничтожение оккупационными немецкими властями.

Сегодня у нас война. Не такая масштабная, с тысячами раненных и убитых. И всё-таки это война. Её развязали политики. Когда-нибудь она закончится. И мы узнаем многое, о чём сегодня говорить вслух невозможно.

А пока хочу рассказать историю сына моей знакомой, более года прожившего в дээнэровском плену. В подвале. Он попал в плен в Иловайском котле. Никто не знал, жив ли он, где находится. Однажды охранявший вход в подвал солдат-сепаратист тайком дал ему свой мобильный телефон. Пленный сын позвонил маме в Киев. Благодаря этому он попал в списки на обмен. Он знает имя своего спасителя.

Человечество не состоит из одних лишь негодяев.

Семён ГЛУЗМАН,
психиатр, диссидент, правозащитник

РОДИННІ ІСТОРІЇ В КОНКУРСІ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ОПОВІДАННЯ «БУТИ ЛЮДИНОЮ»

Чи помічаємо ми, як говоримо про Другу світову в родині? Наші сімейні перекази радикально відрізняються від публічних спогадів, офіційних презентацій, наукових праць чи текстів зі шкільного підручника. У цих історіях немає ані епічних картин, ані масштабних подій. Зазвичай лише незначні подробиці буденного проживання воєнного лихоліття, які не вкладаються у традиційні уявлення й літературні схеми. Саме такі тексти надійшли на міжнародний конкурс документального оповідання «Бути людиною». Організатори пропонували всім охочим (професійним літераторам і аматорам) написати короткі есеї, нариси, статті про вияви людяності під час війни, обов'язково ґрунтовані на реальних подіях. Більшість авторів з України й Росії звернулися до власного минулого або ж спогадів рідних та знайомих. Частина творів подано в традиційній формі біографій «відомих людей» чи «бойового шляху» батьків, дідусів та бабусь. Адже понад півстоліття на нинішньому пострадянському просторі панував зразок оповіді про людину на війні як людину-вчинок, передусім чоловіка (канонічними прикладами в цьому сенсі стали «Повесть о настоящем человеке», «Судьба человека»). Але поряд з епічними сюжетами серед конкурсних робіт ми побачили й чимало таких історій, які зазвичай виникають «за асоціацією» під час дружньої бесіди або вибудовуються навколо «віднайденої» сімейної реліквії — паперової ялинкової іграшки, фотокартки шкільної подруги, двох срібних ложечок чи потертого галіфе зі скрині.

Чиї це історії

Загалом на конкурс було надіслано 251 роботу (201 — з України, 50 — із Росії). Для журі виявилось надзвичайно складним завданням обрати лише трьох переможців. До цієї збірки ввійшли твори, які здобули перше, друге й третє місця, а також нагороджені додатковими номінаціями та призами: за драматичність, художність, оригінальність сюжету, за художню мініатюру, за розкриття феміністичної тематики, як найкраще оповідання серед наймолодших учасників. Упорядники намагалися таким чином показати різноманітність тем і сюжетів, літературних прийомів та стилів, регіональну специфіку розказаних історій. Увагу членів журі привернули твори, автори яких сміливо обходили умовності й схеми. Минуле тематизовано в них інакше, ніж у традиційних наративах про війну, тут немає чіткого чорно-білого поділу на «ворогів», «зрадників» та «героїв», на «злочинців» та «жертв». До сімейних історій не дуже пасує притаманна роману техніка точного, відстороненого спостереження чи звіту. Часто розповідь ведеться від першої особи, надовго позбавленої перед тим права голосу.

23 оповідання написані від імені дитини й розкривають образ війни, який закарбувався в дитячій пам'яті. Це враження про тривогу, небезпечну подорож підводою з Галичини до Київщини; поранену кобилу Булану, яка блукала селом, шукаючи людської допомоги; несподівану цукерку від німецького солдата; забави на подвір'ї з братом, що насправді були відповідальною роботою — вартуванням євреїв-сусідів, яких переховували в пивниці.

Жінки мають у своїх історіях традиційні ролі матері, дружини, сусідської баби чи дівчини. У частині оповідань героїня — це жертва війни (вдова, примусова робітниця) або жінка-дія, рятівниця всіх принижених і впосліджених: євреїв, військовополонених, остарбайтерів. Частину конкурсних робіт написано у формі короткої біографії «моєї мами». Чоловічі спогади теж не завжди відповідають очікуваному образу воїна в бою. Як-от

історія солдата, котрий краде оселедці заради порятунку чужої дитини в блокадному Ленінграді, лікаря, що ціною власного життя рятує пацієнтів Сімферопольської психіатричної лікарні, або розповіді про страждання й виживання в полоні чи на примусовій праці в нацистській Німеччині.

«Свої» та «чужі»

Руйнування усталеної схеми розповіді про війну, відсутність чітких чорного й білого кольорів, суперечливий сюжет об'єднують більшість документальних текстів, які ввійшли до цієї збірки. Яскраво характеризує ці твори відсутність чіткого поділу на «своїх» та «чужих». Власне, як і буває в реальному житті. Автори виходили з переконання, що допомога й підтримка «свого» є природним обов'язком існування спільноти, а от порятунком «чужого» або «іншого» — найвищим ступенем демонстрації людської гідності й величі духу. В оповіданні «Кухлик води живої» ця контрверсійність максимально використана для побудови динамічного сюжету, який тримає читача в напрузі до останнього слова.

Плинність цієї межі між «своїми» і «чужими», яка постійно змінюється впродовж війни, нерідко є основою для біографічної оповіді про оstarбайтерів та радянських військовополонених. У неволі вони часто зустрічали підтримку й допомогу від «чужих», а після війни, повернувшись на рідну землю, зазнавали переслідувань і приниження від «своїх», тобто радянської влади.

Приєм трансформації головного героя з негативного в позитивного «свого» використано в кількох творах. Образ «лихої» сусідської баби, яка зрештою врятує від смерті двох сиріт, є зав'язкою історії про згорьовану жінку, що втратила власну родину. У цих малюках вона знайде сенс свого існування, подарує їм надію, віру в добро. Поверне старенька Євдокія сили для життя і їхньому пораненому батькові, який прийде з війни. Спогади дівчинки Сими про «страшного й суворого» німецького лікаря,

який виявився її рятівником, чуйною та уважною людиною, лягли в основу оповідання «Человеческий поступок».

Авторка твору під назвою «Івановы» також порушує питання відповідальності «своїх» та моральної оцінки способів виживання в період війни. Чи всі вчинки можна виправдати екстремальними умовами? Де в часи масового насильства пролягає межа добра і зла? Шлях до порятунку найменшого — Івана Іванова — вимірювався кількістю продуктових карток братів і сестер, які знайшов перехожий у паспорті його померлого батька Петра. На кожному етапі двірничиха, медресстраторка, працівник санслужби залишали собі по одній картці членів родини Іванових за виконання своїх службових обов'язків, але все-таки повідомили Льва Олеговича про смерть його сусіда. Із усієї родини (шістьох осіб) Маркін застав живим лише семирічного Івана. Але чи дійшла б допомога до квартири Іванових, якби продуктових карток було менше? Або якби зацікавлений у наживі перехожий не зупинився й не обшукав кишені Петра, а пробіг повз його задубіле тіло, як десятки інших?

Хто ця достойна поваги людина

В умовах конкурсу документального оповідання не прописано, ким має бути ця «справжня людина»: якої національності, по який бік лінії фронту. Дуже показовим у сенсі переосмислення пам'яті про війну в суспільстві було те, що 76 історій з України розповідали про «добрих німців». Той досвід, який понад півстоліття лишався забороненим, непроговореним, тепер здобув право на публічну презентацію. Часто це опис короткого епізоду з неочікуваним людським ставленням німецьких солдатів до місцевих українських чи російських селян, у хатах яких вони зупинилися. В одних випадках «добрі німці» нічим не ризикували, ділячись їжею чи одягом, рятуючи під час артобстрілів, лікуючи або «не помічаючи», як із натовпу приречених на відправку в Рейх хтось

передає родичам дитину. В інших — ціною людяності було життя, як у вже згаданому оповіданні «Кухлик води живої».

Людей, яких воєнне лихоліття розкидало по різні боки лінії фронту, об'єднували потреба в спілкуванні, бажання відчутти родинний затишок, почуття солідарності. Початкова емоційна близькість часом переростала в любов. Вияв емпатії до «чужого» та «іншого» потребував сміливості, а іноді ще й був небезпечним для обох сторін. Документальний нарис «Мить вічності» присвячено темі «забороненого» кохання. Історія Інни та Ріхарда почалася в окупованому Харкові. Після війни героїня оповіді зоставалася з тавром «німецької вівчарки». Через півстоліття ця пара знову зустрілась і встигла прожити щасливо разом «цілу вічність».

Більш ніж половина конкурсних творів описують історії людяності «своїх» — українців, росіян. Найчастіше це розповіді про їхню допомогу «іншим» або про героїчні вчинки «справжньої людини», які мають бути прикладом для наслідування. 27 творів, які надійшли на конкурс, — про допомогу євреям під час окупації. У збірці опубліковано шість текстів на цю тему. В оповіданні «Вартова євреїв» ідеться про порятунок у Бориславі родини Шеваха Вайса, який через багато років після війни став відомим політичним діячем, спікером Кнесету, послом Держави Ізраїль у Польщі. Тітка героїні твору Павлина (Юлія) Щепанюк здобула почесне звання «Праведник народів світу». Історію порятунку єврейки Естер Земмель описано в оповіданні «Естер і Євдокія». Спершу дівчину переховувала впродовж року родина Григорія Щеглюка, а потім, роздобувши документи померлої від тифу Олени Долішньої, він відправив її як українку на роботу до Німеччини й таким чином урятував. Усю операцію тримали в такій таємниці, що коли через півстоліття до села приїхала онука Естер, яка намагалася розшукати родичів Олени Долішньої, вона ледве докопалася до правди. Інші оповідання — «Чорний купальник», «Ніна запізнилася», «Дві срібні ложечки» — відтворюють родинні спогади, які втратили багато деталей і вже набули сили символу. Ми не знаємо повного імені врятованої в селі Літки на Десні

єврейської дівчинки Раї (Рахіль?), якій після війни заздрили всі діти, бо в неї був справжній купальник. А імена вбитого в гетто крамаря Перцеля із Загір'я чи киянки Цілі, розстріляної в Бабиному Яру, фактично прозвучали публічно вперше у творах, написаних для цього конкурсу. Біль свідків жахливої трагедії, які нічого не могли вдіяти, відчутно в цих родинних переказах і через кілька поколінь. Єдине, що їм вдалося в тій ситуації, — це понад півстоліття зберігати пам'ять про своїх безвинно вбитих сусідів чи однокласників. І це ознака справжньої людини.

Представлена на конкурсі галерея портретів і автопортретів героїв-чоловіків має дещо інші сюжети, ніж традиційні оповідання «про війну». Поряд із «класичними» борцями, які ризикують життям заради спільної ідеї чи цінностей, як-от український повстанець у тексті «Кухлик води живої», є дійові особи, боротьба яких полягає у відстоюванні особистої свободи. В автобіографічному творі «Жінка у чорному» головний персонаж — оstarбайтер, який протестує проти підневільного становища втечею. Тільки дуже юний вік рятує його від покарання концтабором. Зрештою, ситуація на заводі стає для хлопця ще гіршою, але наполегливе бажання досягти свободи викликає співчуття й повагу його покровительки — «жінки у чорному», німецького майстра, а відтак і читача. Журналістське розслідування «Крымский лікар» присвячено біографії людини, яка боролася за життя інших. Наум Балабан, медик Сімферопольської психіатричної лікарні, врятував понад 400 осіб від сталінських та гітлерівських репресій. У 1942 році нацисти вбили його і дружину Єлисавету разом з останніми пацієнтами. Після війни вже місцеві краєзнавці відстоювали чесне ім'я і право на вшанування пам'яті цієї непересічної людини. Герой оповідання «Вовкины слезы» у п'ять років утратив обидві ноги та своїх рідних під час авіанальоту на потяг з евакуйованими. Він зумів перебороти власну фізичну і психологічну травму, з недитячою гідністю витримав усі випробування. Його достойне життя журналіста, письменника викликає повагу та захват сучасників.

Жанри і стилі

Багатство тем не завжди означало жанрову різноманітність у конкурсних роботах. Найчастіше трагічні події війни автори описували у стилі ліричної драми. Проте є приклади використання пригодницького оповідання, детективу. Твір «Роди, Боже, на всякого долю!» — монолог жінки з реконструкцією фольклорних замовлянь. Селянка потрапила з дочкою в облаву під час німецької каральної акції в рідному селі Новосьолки. Чи то спрацювали її молитви-заклинання, чи щось інше, але один вартовий таки на мить відвернувся — й вона передала дочку родичам. Елементи сучасної жіночої історії використано в оповіданні «Гандробуля Ліда». Особливо це помітно в епізоді перевірки колишніх остарбайтерок у радянському фільтраційному таборі в лікаря-гінеколога. Авторка таким чином акцентує увагу на системній дискримінації колишніх примусових робітників не лише з політичних мотивів, а й за гендерною ознакою.

Оригінальний стиль обрала авторка оповідання «Івановы». Це схоже на сценарій до графічної новели чи короткометражного фільму. Текст складається з ланцюжка окремих сцен («фотознімків»). Вони передають послідовність подій і фактів, які водночас мають емоційне навантаження.

Сатира та іронія є важливими елементами ідентичності людини й виявами найвищого ступеня її саморефлексії. У світовій літературі не так багато творів про Другу світову війну, Голокост чи окупацію, написаних з іронією. Зазвичай гумор чи сатиру використовують для висміювання «противника», а не для самопрезентації. У трьох роботах, які надійшли на конкурс у категорії непрофесійних учасників «Історія людини», використано художню самоіронію. Це «Вартова євреїв», «Чорний купальник» і «Трофейне галіфе». Оповідь у них ведеться від першої особи, яка під час війни була маленькою дівчинкою. Героїня іронізує щодо свого дитячого сприймання тогочасної дійсності, відсутності страху, небезпечної

цікавості, предметів дитячих заздрощів, гордості, мрій та бажань. Тексти демонструють низку кумедних сцен, які врізалися в пам'ять малої, та їх переосмислення з позиції дорослої людини й сучасного життя. Противагою до цих анекдотичних сюжетів є образ наляканої, тривожної матері героїні, який створює контекст реального світу війни й тотального насильства. Психологічно іронія та інші види гумору є важливим захисним засобом індивіда в стресових ситуаціях, умовах недостатньої зовнішньої свободи. Водночас це ще й важливий прийом терапії та один із варіантів подолання травми.

Спогади про людські чесноти як порятунок від травматичного минулого

Велика кількість робіт свідчить про інтерес до конкурсу та про важливість обговорення теми війни в нашому суспільстві. Для України її актуальність постійно підсилюється конфліктністю пам'яті, адже різний досвід передбачає і відмінну пам'ять про ці події. До того ж він залишається надзвичайно травматичним. Якщо поглянути об'єктивно на вбивства, переслідування й поневолення мільйонів людей, які відбувалися в Україні під час Другої світової, а також до й після неї, стає очевидним, що моральні принципи та норми на наших територіях уже не діяли. Духовні й душевні передумови та цінності стали жертвою сталінського й нацистського терору. Знайти слова, якими можна говорити про масову деградацію людської особистості й тотальне насильство, надзвичайно важко. Організатори конкурсу самі запропонували рецепт, як порушити заціпеніння травми, — говорити про рідкісні приклади людяності на війні. У конкурсних творах описано позитивні вчинки, емоції та цінності, а риторика спасіння вселяє надію на майбутнє.

Тетяна ПАСТУШЕНКО, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ

**Людмила АНДРИАНОВА, 1966 г.р., г. Чудово,
Новгородская область, Россия**

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ПОСТУПОК¹

Сима проснулась, открыла глаза и сразу выглянула в маленькое подслеповатое оконце... На улице шёл дождь: крупные капли барабанили по стеклу, нахохленный воробей прятался под сухой веткой, сильный ветер раскачивал тонкий ствол рябины.

Да, тепла и солнца не было, а так хотелось выйти на улицу и погреться, подышать тёплым воздухом.

Сима снова легла, поплотнее прижавшись к теплому боку сестрички Женьки, рядом спала ещё одна сестра, младшая, Нина.

На душе было тоскливо и страшно от безысходности и непонимания всего, что творилось вокруг. Очень хотелось есть, ощущение голода присутствовало весь день. И только заснув девочка переставала думать о пище.

В подвал по лестнице стала спускаться бабушка с небольшой миской каши и несколькими картофелинами в руках. Она готовила для немцев завтрак, мыла посуду, а мама штопала их одежду. Обедали и ужинали постояльцы едой из своей полевой кухни, которую им приносил денщик. Старший немец разрешал брать немного еды для русских детей, а бабушка потихоньку пекла картошку для себя и для мамы. Сима толкнула Женьку и Нину, и они сразу принялись кушать.

Бабушка охала, ругала немцев, войну, вспоминала сына, от которого больше не получала писем...

В животе почувствовалось долгожданное тепло, сразу стало клонить в сон, но Сима не спала: знала, что через час снова

---

¹ Записано со слов моей свекрови Серафимы Ивановны Андриановой, уроженки деревни Шетино Чудовского района Новгородской области. — Прим. авт.

захочется есть и тогда она постарается уснуть, а пока перебирала в памяти недавние события.

В разгар лета деревню Щетино потрясла ужасная весть: война. Женщины плакали, мужики ходили хмурыми. А вскоре отца забрали в армию, письма сначала приходили с Ленинградского фронта, а потом перестали приходить вообще. Все жили в страхе и в каком-то оцепенении: сначала надеялись на быстрое завершение военных действий, но прошла осень, наступила зима, а война продолжалась. В 1942 году в деревню вошли немцы, их громкая, резкая речь звучала как выстрелы в застоявшийся воздух. Задрезжали мотоциклы, заурчали машины, раздались выстрелы и визг собак. Дом Симиных родителей стоял в центре деревни, и к ним пришли два немца, что-то говорили, спорили, а потом явился ещё один — с чемоданами и сумками. Оказалось, что у них в доме разместится штаб и поселится важный начальник с денщиком. Этот офицер сразу приказал всей семье (бабушке, маме и троим малолетним девочкам) спуститься в подвал и жить там. Бабушке велел готовить утром еду и разогревать самовар.

Немцы прожили у них зиму и весну, также в деревне в одном из домов расположился госпиталь. Доктор был большой, рыжий, рукава его куртки были всегда закатаны по локоть, сильные волосатые руки наводили страх на детей, да и на взрослых тоже. Он был хмур, мало говорил даже со своими, а при виде деревенских ребятишек взгляд его становился отрешённым, немец как будто отсутствовал здесь, а был где-то далеко, глаза его казались какими-то неживыми. Все деревенские жители очень боялись этого врача.

Через несколько суток Сима, Женя и Нина были выведены на улицу. Стоял весенний тёплый день. Девчонки сидели, как обычно, на старом бревне. Худые, бледные, они радовались солнцу, подставляя его лучам личики. Вдруг вдалеке показался денщик, он почти бежал, размахивая руками, и что-то кричал. Оказалось, возвращался главный немец, и бабушка с внучками

поспешили уйти. У дома Сима поскользнулась и босой ногой проехала по старой доске, которая заменяла ступеньку. Вскрикнув от боли, она побежала вслед за всеми.

Через день у малышки заболела нога. Когда мама посмотрела, то оказалась, что в ней заноза, которая стала причиной воспаления. Кусочек дерева сидел так глубоко, что вытащить его не смогли, и стопа начала гноиться. Все народные средства были испробованы, нога опухла, её так дёргало, что Сима не сдерживала крика от боли, температура поднялась настолько, что она бредила. Бабушка и мама не знали, что делать, девочке становилось всё хуже и хуже, нога была распухшей и синей.

Бабушка долго молилась, потом собралась и куда-то ушла. Вернулась быстро. О чём-то они говорили с мамой, спорили, плакали, а потом она взяла Симу и понесла на спине на улицу. Поудобней перехватив ребенка, пошла к немецкому госпиталю. Стала громко стучать по окну — вышел тот самый страшный доктор. Он взял ребёнка, как пушинку, на руки и понёс в дом, махнув бабушке, чтобы подождала на улице. Прошёл почти час (так ей казалось), врач вышел с Симой на руках и жестами показал, что внучку можно забрать, но надо прийти три раза на перевязку. Он смотрел на Симу и что-то говорил, говорил по-своему, слёзы текли из глаз, повторял много раз «киндер, киндер», показывал четыре пальца и снова смотрел на девочку. Бабушка кивала головой, отвечала «спасибо», пятилась назад, очень боялась. Симу она носила трижды, и каждый раз доктор дружелюбно их встречал. Перевязывая ногу, давал девочке кусочек сахара или карамельку, его руки хоть и были огромными, управлялись ловко и не причиняли боли. После третьей перевязки он протянул баночку мази и помахал рукой. Взгляд его был печальным и каким-то жалким. Спустя некоторое время Сима с бабушкой проходили мимо немецкой санчасти и снова увидели врача. Он узнал их, внимательно посмотрел, вынес большую буханку хлеба, завернутую в кусок ткани и отдал бабушке. Это было для них бесценным подарком.

Нога поправилась, на память остались только маленький шрам и воспоминания о большом человеческом поступке. Казалось бы, что тут такого — оказать медицинскую помощь, но немецкий доктор поступил по-человечески с русской девочкой. И если бы помощь не была оказана вовремя, этих воспоминаний не существовало бы, их некому было бы рассказать. А девочка Сима выросла, вышла замуж, воспитала троих детей, вынянчила четверых внуков и радуется пятерым правнукам.

Юрій БАБЕНКО,
1967 р.н., смт Борова, Фастівський район,
Київська область, Україна

«ТО ГРІМ ГРИМИТЬ»

Земля здригалась і глухо стогнала. Єфрейтор Вермахту Алоїс Гертнер обережно спускався вищербленими сходами в льох. Тьмянний вогник сірника вихопив із темряви купку бараболі, що поключилася майже прозорими анемічними пагінцями, кілька прив'ялих бурячків, у кутку маячила блідо-зелена капуста, вкрита слизькими плямами. Минуло дві-три хвилини. «Що вони там роблять? Чому забарилися?» — Алоїс тривожно поглянув угору — на вхід. Іще одна довга хвили-на... Зрештою він почав підніматися тими самими східцями, плечем натиснув на старі дубові двері — очі різонуло сліпуче світло. Єфрейтор миттю перемайнув через подвір'я. Попере-ду біліла хата під солом'яною стріхою. Двері — навстіж. Він прожогом ускочив досередини. В комірчині не було нікого, на кухні теж. «Mein Gott!»¹ — гухнуло так, що аж присів. На голову посипалося скло з вікна. І в кімнаті порожньо. Алоїс подерся драбиною на горище. Там було темно, хоч в око стрель. Дістав із кишені коробку сірників, покрутив у паль-цях і сховав. І найменшої іскри достатньо, щоб суха солома спалахнула, як порох.

Темрява щеміла приглушеними дитячими схлипами. «Не плач, не плач, — із п'яними озвалася Ганна, — то грім гримить». Алоїс пішов на голос. «Teufel!»² — боляче вдарився головою об невидиму балку, наткнувся на господиню дому, яка зіщулено

---

¹ Боже мій! (нім.).

² Чорт! (нім.).

сиділа на купці соломи. «Dummkopf! Dummkopf!»³ — репетував німець. Він ухопив Ганну за руку й потягнув за собою.

Алоїс обережно спускався вищербленими сходами, за ним слідом ішла Ганна з Васильком на руках. Тьмяний вогник запаленого сірника вихопив із темряви купку бараболі, що поключилася майже прозорими анемічними пагінцями. Здригалась і глухо стогнала земля.

* * *

Снаряд поцілів у хату. Родина Кашченків утратила дім, але залишилася живою.

---

³ Дурепа! Дурепа! (нім.).

Діана БІЛОКОНЬ, 1949 р.н., с. Петрівка,
Покровський район, Донецька область, Україна

ТРОФЕЙНЕ ГАЛІФЕ

Моє дитинство пройшло в одній із кубанських станиць. Я була найменшою з чотирьох дітей. Мама — колгоспниця. Батька не мали, тому жили дуже бідно. У нас була старовинна скриня, яка мені тоді нагадувала піратську. Здавалося, вона береже багато таємниць, бо у прискринку лежали давні папери, царські гроші, світлини, сувої документів. Але мене притягало старе галіфе. Де ж воно взялося в домі без чоловіка? Таке заношене було, аж світилось, але мама вдягала його взимку, по холоднечі, коли ходила вправлятися до худоби або по очерет, яким ми опалювали хату. Одного разу я насмілилася запитати, звідки та одежина взялась. І от що розповіла мені мати.

Коли німці захопили станицю, до нас на постій поселили офіцера з обслугою. Мабуть, старшого, бо він їздив машиною, — і до нашої хати провели телефон. Маму попросили прати білизну і прибирати. Може, рядові німці й грабували місцевих, але наш квартирант був добре забезпечений: у коморі стояли ящики з борошном, пшоном, макаронами й пиляним цукром. Його кухар вимінював у мами яйця, молоко та овочі за борошно, цукор, пшоно й рис. Свекруха наказала мамі намазати свиню дьогтем.

Німець запитав, чому свиня чорна.

— У неї чума, — відповіла мати.

Боялася за дітей, Володя був іще грудним, а Галя й Оля — дуже малими (1938 і 1939 років народження). Тож остерегалась, аби вони щось не поцупили в постояльця і їх не покарали. Та одного разу таки прогавила. Прийшла саме в обід. Німець сидів за столом надворі, з ним були гість і денщик, кухар подавав страви. А з протилежного

кінця столу, спершись на стільницю, стоячи навшпиньках, дивилися на офіцера Оля й Галя, та ще й під носами в них блищало. Мама схопила дітей і потягла до хати. Однак німець окликнув її і сказав, щоб не лаяла доньок. Потім щось поджеркотав зі слугами, і кухар виніс малечі пирога, відкриту консерву та печива.

Іншого разу мама насмажила насіння, діти посідали на ослінчику та й лускають. Німець підійшов до них, узяв жменю тих зерняток, скуштував і каже:

— Это сталинский шоколад? Возьмите шоколад от Гитлера, — і дав їм по плиточці.

Потім фронт наближався, наші гнали ворога на захід. Бої точилися вже за станицею. Німці стали злі й непривітні. Почали вивозити своє майно. Слуга розвів у грубці вогонь, уніс якесь пальне й заходився палити старі речі. Мама сиділа на тапчані з дітьми. Той німець, мовчки взявши коцюбу, намотував на неї одяг і відправляв у полум'я. Інші метушилися: все пакували й виносили. А коли всі повиходять із хати, слуга крадькома помотає-помотає одяг — та як кине мамі під ліжко. Уночі пригуркотіла машина. Мама розбудила дітей, Володю взяла на руки, а дівчатка тулилися до неї. Думала: як постріляють, то хоч не сплячими. Сиділа й читала молитви.

Вони вийшли з хати, не попрощавшись, рушили. Через годину приїхала котушка, солдат зняв слухавку телефона і сказав: — Тепер зачиняйтесь!

Мама помолилася, дівчатка почали лазити в німців по шафах та столику-хлібничці. Подоїдали після них консерви, сухарики, повилизували баночки з-під меду, навіть папірці, якими накривали варення, облизали. Мама полізла під ліжко, підставала той одяг, що подарував німець. То були два гарні ще не зовсім старі чи то кітелі, чи то френчі з дорогого сукна, дві спідні сорочки, двоє кальсонів. І одне галіфе. У ті часи нічогісінько ж не було, ходили голі-босі й вона, й діти. Мама перешила одяг собі та дочкам на жакетики, Володі — костюмчик, дівчаткам — платтячка. Із рукавів френча модистка зробила всім дітям тубетейки. Ще до 1960-х не було ні рейтузів, ні спортивних штанів, тож галіфе зігрівало її

взимку довгі роки. Аж поки дівчата вирости, повиходили заміж, почали обсміювати матір за те галіфе й нарешті спалили його.

Отакі спогади про вияви людяності серед німецьких солдатів збереглись у нашій родині. Поміж німців теж було чимало якщо не гуманних, то просто нормальних людей. І, можливо, їхні нащадки прочитають оці прості, але щирі розповіді. Так, війна забрала в моїх сестричок батька. Але вони пам'ятають і оті промінчики добра, які залишили на нашій землі завойовники.

*Марія Пилипівна Білоконь,
мати авторки, 1909–1988*

ЯК ПОЛІЦАЙ «ВИСЛУЖИВСЯ» ПЕРЕД НІМЦЯМИ

Зі спогадів Ганни Панасівни Стрільник

До нашої сільради входив і хутір Воровський¹. Там жила моя майбутня свекруха Катя Стрільник. Її родину найбільше ображали в часи окупації за те, що до війни чоловік був головою колгоспу. І тепер місцеві поліцаї, яких, мабуть, він розкуркулював, зводили рахунки з його сім'єю.

Збирали продукти для Рейху, хутором їздила підвода, німець сидів на мотоциклі, а поліцай зайшов у хату й вимагав здати мішок картоплі. Катя впала навколішки і благала не забирати останнього, бо нічим буде годувати дітей. Поліцай лаявся, вона голосила.

Німець знадвору почув сварку й зайшов до хати. Побачив дітей і питає:

— Кіндер?

— П'ятеро,— відповіла Катя, вказавши на малих, які сиділи на ослінчику.

То він так дав поліцаєві по сідницях, що той разом із гвинтівкою вилетів аж за двері догори дригом.

---

¹ Нині с. Юр'івка Покровського району Донецької області.

*Пустинська НСШ. Сидить учитель німецької мови
Яків Єгорович Фрезе; стоїть (ліворуч) Ганна Панасівна
Стрільник. Фото 1939 року*

*Ганна Панасівна
Стрільник, 1926–2012.
Фото 1948 року*

Ганна Панасівна Стрільник із родиною

Петро Шперлін, працівник німецької управи в с. Селидове, 1942

БОЖА МАТІР-ЗАСТУПНИЦЯ

І документи, й дослідники свідчать, що до Німеччини під час Другої світової вирушали не лише примусово. Є дані, що з міста Сталіно (Донецьк) ешелон пішов достроково й було чимало добровольців, молодь сподівалася на заробітки, бо ж німці та їхні місцеві поплічники обіцяли гарну платню, і юнаки та дівчата їхали туди так само, як на комсомольські будови до війни.

Мені розповідала Ганна Стрільник про долю Євдокії Чимбауде (1893–1989), жительки села Одрадна Пустинської сільради². Було певне розпорядження, скільки дати оstarбайтерів із села. Зазвичай ходили поліцай та староста й вербували. Молодь ховалась у лісосмугах або в кукурудзах, отож і випав Явдосі «квиток» їхати з дитиною. Староста дав команду всім призначеним вирушати гарбою в Постишеве³ до ешелону для відправки в Німеччину. Перелякана і схвильована жінка схопила вузлик із речами, а голого-голісінького Володю притулила до себе і, плачучи, вийшла. Німець гарно говорив російською.

— Почему он голый? — питає.

— Не встигла.

— Вернись, одень!

Жінка поквапилася до хати, схопила якесь лахміття, закутала хлопчика ряднинкою, притулила іконочку Богородиці до грудей — і з маленьким виходить. Німець як побачив Матір Божу, пом'якшав та й каже:

— Иди в дом, спрячься. Пересиди. Мы скоро уедем.

Може, він був лютеранин чи меноніт із наших місцевих колоністів, може, вбачив у іконці свою Мадонну... Хай там як, а людяність узяла гору над обов'язком.

---

² Нині такої сільради не існує, с. Пустинка належить до Петрівської сільради Покровського району.

³ Нині м. Покровськ.

*Зліва направо: Євдокія Чимбауде (Бокова), немовля — її онука
Наталя Чимбауде (дочка Володі), невістка Галина Чимбауде*

Мотрона БОГАТИРЕНКО, 1935 р.н., м. Київ, Україна

БАТЬКО

У кожної людини своє дитинство, і пам'ятне воно на все життя. А моє відібрала війна, тож і закарбувалися лише окремі епізоди, мов кадри із фільму, з важкого фільму...

Неділя. Літній день. Спека нерухомо стоїть у повітрі. Марево від тепла й сонця, голубінь неба. Мати дозволила мені разом із сестричкою та сусідськими дітлахами погнати корів на пашу. Я плигала на одній нозі, кружляла дзигною і раділа всьому на світі. Дівчата зі сміхом та вереском розлітались урізнобіч, мов зграя різнобарвних метеликів. Хлопці ганялися за дівчатами. Засмагли, прудкі, мчали на своїх босих ногах, як на крилах. Жваво, весело, безтурботно!

Та раптом сміх урвався. Усі водночас повернули голови туди, звідки долинало якесь незвичне гудіння. Низько над обрієм повзли велетенські чорні страшні літаки. Вони натужно ревли і швидко наближались. Раптом щось жახнуло так, що ми попадали. Над нами пропливають, рокочуть жакливі створіння, а за селом, де пролягає дорога на Сквиру, здійснюються чорні мари від розірваних бомб.

Налякані, бігли діти косогором, квапили корів додому, а назустріч уже мчали схвильовані матері. І нависла чорна хмара...

Війна...

До війни я зовсім не пам'ятаю свого батька. Зовсім. Пригадую, як мати пекла щось йому в дорогу, плакала, голосила. Сльози лилися з її очей, утирала їх рукавом — а вони знову наповнювали очі з кривавим відблиском вогню, що горів у печі. Батько сидів мовчки, тримав мене на руках, притиснувши до грудей. Мені було тепло. Я відчувала: трапилося щось надзвичайне, а тому

сиділа, не ворушачись, і дивилась не на батька, а на матір, у її висвітлене кривавим вогнем мокре обличчя...

Три доби наші війська утримували зайнятий рубіж під Уманню. Три доби в ту сувору зиму 1943–1944 років! Нарешті прорвали німецьку оборону. Стали збирати полеглих, щоб поховати в братській могилі. Раптом товариш мого батька впізнав його серед купи мертвих тіл. Звернувся до командира з проханням не хоронити Тараса в загальній ямі, а залишити тут, адже недалеко живуть дружина й діти — самі поховують, дітям хоч могила зостанеться. Той не перечив, але ж куди подінеш загиблого?

У жінки з першої-ліпшої хати товариш попросив пристанища небіжчикові.

— Ось тут у хаті на землі й кладіть, тут холодно.

— А не боятиметеся з мерцем?

— Мені вже нічого не страшно.

Батька поклали на долівці біля порога, накрили мерзлою шинеллю. На папірці вивели: «Богатиренко Тарас Онопрійович, 1903 р.». Хай могила не буде безіменною.

Господиня пригостила чим могла бійців, ті вже стали виходити з хати.

— Ну, прощай, мій дру... — товариш затнувся. На мерзлій шинелі над обличчям полеглого чорніла кругла протала пляма. Живий!..

Привезли мого батька в Білу Церкву.

— Ти, Келю, проси, може, тобі дозволять удома його виходити, бо він дуже слабкий, а госпіталь переповнений, — казав матері батьків товариш.

Уже сутеніло надворі, а мати майнула в Білу Церкву, взявши в селі підводу. Дарма що насувається ніч, дарма що лютішає мороз, дарма що двадцять п'ять кілометрів треба гнати коней... Аби тільки був живий!

Ми із сестрою Парасею ріжемо серпом січку. Я підсовую солону — вона січе.

Відчиняються двері, і в клубках морозного повітря вносять на ношах батька. Ми обидві зойкаємо від страху та болю. Я притискаю до грудей два щойно порізані серпом пальці. Широко відкритими очима дивимось на тата, якого так обережно й водночас метушливо вмощують на піл.

Він довго не міг ходити. Досі пам'ятаю ті обморожені ступні, на яких не пальці, а білі-білі кістки в мокрому місиві замість тіла. Мати прикладала до них качиний жир, зав'язувала жовтими бинтами, які безперервно сушилися коло печі...

Таки виходила, поставила на ноги. Батько вже шкандибав із паличкою, коли прийшов наказ: наздоганяти свою частину. Знову заголосила мати — куди ж іти, якщо ти каліка?!

Була весна, і ми проводжали батька за Новоселицею. Довго дивилися вслід, а він повільно віддалявся, кульгаючи, від нас, аж доки зовсім зник за поворотом на Сквиру.

Лист одержали наприкінці травня чи на початку червня. Батько повідомляв, що наздогнав свою частину в Румунії. Потім надійшов іще один. Зовсім маленький, на тонесенькому рожевому цигарковому папері. Там намальовано малесеньку ластівочку з конвертом у дзьобику. Є на ньому і пляма крові. Але, може, то й не кров? Мати щовечора виймала той лист із-за образів, перечитувала і знову клала за ікону.

А потім... іще багато років ходила на дорогу, виглядала, чи не йде її Тарас...

БУЛАНА

Була війна... Полями й селами блукала худоба розгромленого колгоспу. От і до нас прибилася чорна, як сажа серед ночі, корова. Ревла біля перелазу, аж поки мама підійшла до неї. Не замовкаючи, скотина поверталася до матері боком, щоб видно було набрякле вим'я та молоко, що сочилося з дійок. Неначе благала про порятунок. Мама взяла відро, видоїла її, але потім відігнала геть, бо в нас була своя корова. Надвечір чорна з'явилася знов, але мама й цього разу примусила її покинути наш двір. А через кілька днів біля того самого перелазу, з низько опущеною головою, глибоко впалими очима, вже стояла кобила. Вона навіть не звертала уваги на скопище мух, що роїлися над головою. Мама замахала й на неї, відганяючи від обійстя, але ця тварина й не ворухнулася.

Мама з дитинства наглядала за кіньми, тож уміла з ними обходитися. Коли старші сестри, мої тітки, допомагали своїй матері по господарству, для неї, малої Якилини, не було кращої справи, ніж випасати коней, скакати верхи, ганяти на водопій.

Отож підійшла вона до тварини — і раптом остовпіла: у кобили було розірване стегно аж до кістки, й рана страшно гноїлася. Стояла спека, і там завелися черви, дзижчала безліч мух. Зойкнувши, мама побігла до хати. Зробила квач, намотала його на палицю, взяла кип'яченої води, заходилася промивати рану. Кобила стояла — тільки здригалась або переступала з ноги на ногу, не підводячи голови. Після стількох страждань людина була її єдиною надією на порятунок. Мати занурювала квач у якісь ліки. Промивши рану, знову-таки змазала її і заклала туди змочений у зіллі рушник. Потім хотіла відігнати кобилу, але та стояла покірно і незворушно. Ми, діти, простягали їй то шматочок коржа, то пучечок трави, але вона й не дивилась на їжу. А коли мама принесла відро води — пила довго й жадібно.

Вранці ми поспішили до воріт: чи не прийшла кобила? Та вона нікуди й не відходила. Стояла, як і вчора, на тому самому місці, понуривши голову. Так простояла цілий день. Знову відмовлялась від їжі й жадібно хлебтала воду. Мама знову промивала рану й міняла рушник...

Помалу зтяглося стегно, тварина почала видужувати. Вона так і залишилась у нас. Коли пасли череду, Булана (таке ім'я їй дали) була з нами. Ходила повільно, возила на собі дітлахів, і ми її дуже любили. Особливо усі раділи, коли гнали корів на обід, а дорогою завертали їх у річку на водопій. Ото радість — заїхати у воду верхи! Єдине було прикро: я, найменша серед гурту дітей, не могла залізти на Булану.

Одного разу збираємося гнати худобу на обід, а Булана лягла. Не слухає нас — лежить. Я обхопила її за шию — і раптом вона почала вставати. Отут усі й зрозуміли: кобила навмисно зробила це, щоб я вилізла на неї. Відтоді так і повелось. І щоразу, обнімаючи тварину, я почувалася такою щасливою!

ПОЛОНЕНІ

Блискавкою пролетіла звістка по кутку: гонять полонених! Мати шарить по лавці, змітаючи у фартух огірки, варену картоплю — все їстівне, що потрапляє під руку.

— Полізь хутчій на піч, візьми цукру, та скоренько!

На печі — клунок шматкового цукру. Нам, дітям, навіть думати про нього не дозволялось, а тут...

Я набираю ті грудочки — і ось ми вже мчимо з матір'ю в село. На бігу вона не перестає наказувати:

— Дивись же, придивляйся, може, батька побачиш!

На шляху, саме проти хати єдиного в селі фотографа, рухається колона бранців. Спека палить нічим не покриті голови, спина, на котрих від сонця й поту гімнастерки вигоріли добіла, босі ноги, під якими клубочиться пилюка. Полонені йдуть, підтримуючи один одного. Запечена кров чорніє на одязі, головах, ступнях. Обабіч їдуть автомашини. Гурт жінок стоїть оддалік. Ті плачуть, ті щось гукають, бояться наблизитися. Хтось кинув у натовп хліб, огірок, але полонені не можуть усе зловити. Кинуте падає в куряву.

Мати підштовхує мене легенько в спину:

— Іди, ти ж дитина, тобі нічого не буде!

І ось я поміж полонених. Мій клуночок миттю спорожнів. Залишився шматочок цукру в руці. Для батька. Очі бігають по страждених сірих обличчях. Може, оце він? Може, ото? Врешті намагаюся тицьнути цукор полоненому, якого підтримує інший чоловік. Той чомусь не бере. Піднімаю очі — а руки немає, замість неї — шмат закривавленої гімнастерки!

Мій погляд стрічається з очима бранця. Блакитні-блакитні очі на почорнілому худющому обличчі... Що то були за очі! В одну

мить пробігли в них і неймовірне страждання, і туга, і гнів, і така ласка! Страшний німий біль і пекучі сльози!

Додому йшли мовчки. Котрась із жінок схлипувала, втираючись краєм хустки, котрась голосила, як за покійником, а мати мовчала, неначе кам'яна.

Затим довго сиділа край столу, поклавши на нього натруджені руки, дивилася кудись ніби незрячими очима. Насамкінець стала навколішки перед образами святих і почала молитися. Жагуче просила Бога милосердного помилувати полонених, зжалитися над дітками, повернути їм батьків — і нам батька теж. Постояла, повернулась і пішла до роботи.

— Мамо, а які очі в нашого тата?

— Сірі, донечко, сірі, — заридала.

А я бачу голубі... Бачу до сьогодні...

*Молодь с. Шамраївка. Мотрона Богатиренко крайня праворуч.
Фото 1953 року*

*Мотрона Богатиренко з мамою
та молодшою сестрою*

За роботою

Василь БОНДАР,
1954 р.н., м. Кропивницький, Україна

ШТРАФНИКИ

Новела

1

До Компаніївки художника підвіз молодий стрижений під нуль фермер, який усю дорогу оглядався до нього на задне сидіння, жаліючись на місцеву владу, аж Віктор Михайлович напружувався: машину водило по слизькій, розмоклій на осінніх дощах полівці, заносило на поворотах, аж придорожні набубнявілі вологою полини-чорнобилі глухо шаруділи в боки заїждженої іномарки й під сподом. Віктор Михайлович вертався з Червоновершки, зі свята відкриття на фасаді сільської школи меморіальної таблиці селянському повстанцеві Герасиму Нестеренку, і в душі радів, що виповнив свою давню мрію: втілити образ українського оборонця ХХ сторіччя в камені.

— І ще одну справу в житті мушу здійснити, — вголос продохжив думку Віктор Михайлович. — А тоді вже можна з чистою совістю віддати своє тлінне тіло хробакам...

— Себе самого втілити в камені? — озирнувся на художника з усмішкою фермер.

— Можете на Набережну завернути? — замість їдкої відповіді запитав як наказав Віктор Михайлович. І, коли водій з'їхав із головної селищної асфальтівки на розбиту, покриту місцями вталованим відсівом шосейку, коли вони протряслися мовчки кілометрів зо два аж до старенької з похиленим дерев'яним ганочком хатини

на розі вулиці, що круто під гору бралася в степ, художник сказав: — Тут зупиніть.

Він виліз, покруктуючи, з машини, осмикнув на собі пальто, стенив вузькими плечима від холоду, який гунув із раптовим від Комишуватки-річки вітром просто в розхристані груди, й подався через дорогу до хатини. Хвіртка була прикручена до штахетного тину алюмінієвим дротом, але Віктор Михайлович не став пробиватись на обійстя. Видно було, що тут давно ніхто не живе, і, певно, подумав, ніхто вже й не житиме в цій хирлявій халабуді. Він її пам'ятає з дитинства.

Художник пройшовся, ковзаючи на розгаслому косогірчику, мимо рябих, облущених від колись білосніжного вапна, почорнілих на дощі ветхеньких штахет, аж до повороту, де стояв, пам'ятає, погібець-курінь, а тепер лиш западина в землі з довгими космами пожухлої трави лишилася. Зате кущі бузку не тільки збереглись, а й розрослись буйно — от би в травні сюди приїхати, коли цвіте фіолетово й пахне дурманно бузок на всю околицю!..

— Осьде вони закопані, — сказав Віктор Михайлович, постукуючи носком черевики в молоді безлисті вже пагони бузку, що погнали тут цього року із землі, як із води, дружно й пружно. Сказав твердо і впевнено фермерові, який ішов слідом і чекав пояснень цим несподіваним одвідинам. — Двох німців закопала моя мати в березні 1944 року. Розказувала мені про це разів два чи три, та все пошепки. А перед смертю попросила перепоховати їх... По-людськи щоб...

Віктор Михайлович здійняв голову до небес, наче вчув у високості курликання журавлів чи вздрів Бога, який сидить на хмарі, звисивши босі ноги. Борлак на його горлянці заходив туди-сюди, і фермер вичекав паузу, аби запитати:

— Недавно матір поховали?

— Та де недавно! — з ображеним тремом у голосі відповів художник і зітхнув: — Двадцять років тому...

Їх обох, німецьких штрафників у мишастих заношених шинелях, до хати завів високий, увесь у чорному й лискучому, як грак (тільки біла сорочка й комірчик, недбало розпущений під темною краваткою, звеселяли ту чорноту), есесівець. Ганна знала про цих фашистських енкаведистів іще від сорок першого року, коли вони, рухаючись через Компаніївку на схід, зупинились там на два дні. Поводились елегантно й упевнено, як переможці, і вона навіть сподівалася на їхню силу й упевненість, поки не почула згодом, через рік чи й більше, розповіді втеклої сусідки — з тих, кого ловили й силувано забирали у фатерлянд.

— Цвай зольдате: корміт, спат, стереч! — строго сказав німець у чорному, пильно роздивляючись убогу хатню обстановку й затримавши погляд на широкому з вишитими подушками полу, застеленому бганою ватною ковдрою. І нащось уточнив: — Вре́мена. Паньятна?

Ганна кивнула головою. Вона вчила в школі німецьку і могла б відповісти: «Abgemacht!»¹, як кажуть у таких випадках німці, але не стала запобігати перед чужинцями. Ті двоє, у мишастих шинелях, із похиленими головами, викликали своєю покірністю в неї співчуття, але тільки мить, коли зиркнула на них.

— Маладой... мутер? — раптом запитав німець, киваючи на піч, із-за фіранки якої вистромились п'ятирічна Валя, чотирирічний Вовчик і дворічний Женько — середульший навіть пирхнув від задоволення, що гості на них звернули увагу. — А муж?

У Ганниній голові думки закопошилися, як сполохані голуби в зачиненій голуб'ятні. Не могла казати, що її Михайла із вгодованими огирями, із зовсім новою хурою два дні тому німці зафрахтували в дорогу на захід і він утік із-під Помічної й переходується тепер із кіньми на хуторах, так само боячись і повернення більшовиків, бо трудився ж у конюшні господарського двору за німців. Вона шукала виходу своїм

¹ Згода! (нім.).

вигадкам і почервоніла від передбачуваної наперед брехні як рак в окропі.

— Паньятна, — мовив есесівець, сприйнявши ту барву на вродливому лиці українки по-своєму. Навіть тінь посмішки майнула на серйозному його виду. Він щось сказав по-німецьки воякам у сірих шинелях і ті, підвівши голови, мов по команді глянули на Ганну, на її збентеженість і розгубленість.

Запала мовчанка.

— Aber... junge Frau gute Maler ist?² — кивнув один із них, з вигляду найстарший, у круглих рогових окулярах, на портрет молодят у рамці над причільним вікном.

«Як він угадав?» — подякувала вона подумки німцеві й скромно кивнула головою.

Цей портрет Ганна малювала кольоровими олівцями, які берегла ще з довоєнних років, малювала недавно, може, півроку тому — з пам'яті днів, коли вони побрались із Михайлом, дивом виживши після смертельного голоду по всіх довколишніх селах. У неї змалечку з'явився не знати звідки цей хист: малювала всюди — пальцем на замерзлих шибках, вугіллям на стінах і дошках, патином на розгаслій від дощу дорозі, а вже олівцями!.. Олівці ховала навіть від дітей.

Есесівець підійшов до причілка й легко зняв рамку із цвяшка. Опустив на рівень грудей і довго роздивлявся пару бентежно сяючих очей у красивих весільних строях: вінок із червоних маків та блакитних волошок на голові молодої, білосніжний із зеленими листочками букет розквітлої вишні в лацкані піджака молодого... Його серйозне лице помітно лагіднішало, він раз і вдруге зиркнув на Ганну живу й Ганну намальовану.

— Gut! — вирвалось у нього мимоволі з горлянки. — Sehr gut!³

Потім передав портрет тим обом у мишастих шинелях, які теж схвально закивали головами. Ганні впали в око дві чорні цятки вусиків на звороті портрета, й у ноги вдарив струм. Есесівець

---

² Але... юна пані добра художниця? (нім.).

³ Добре! Відмінно! (нім.).

різко вирвав рамку з рук німців і обернув до них тильним боком. На мить його лице закам'яніло, а груди стали надиматись, наче їх хто накачував насосом.

— Хайгітля!! — ревноу він мов недорізаний, викинувши вперед випростану в долоні руку. Інші німці у відповідь так само відрапортували: в їхніх голосах відчутно бракувало завзяття й агресії.

Есесівець відібрав портрет, махом розтрощив об лаву рамку, вийняв із кобури пістолет і лівою рукою вказав Ганні на двері.

Валя скрикнула на печі, з нею заодно зчинили гвалт Вовчик та Женько. Ганна стояла посеред хати біла як стіна.

— Heraus! — знов махнув рукою есесівець. Він звів дуло пістолета вгору й двічі пальнув у стелю. — Erschießen!⁴

І тоді поміж есесівцем і Ганною якимось невпевнено, нерішуче, але став один із тих, що в мишастих шинелях. І заговорив негучно та швидко, жестикулюючи й показуючи то на притихлих після пострілів на печі дітей, то на Ганну, яка стояла ні жива ні мертва й лиш окремі слова ловила з уст найстаршого німця («Kinder», «Autor», «Bleistift»⁵). Врешті, німець в окулярах розвернувся до неї і, тикаючи пальцем то в порваний портрет, то їй у груди, запитав:

— Wer ist Autor? Wer?

Потім підвищив голос, заплющивши на мить очі:

— Bist du Autor?!⁶

— Nein! — скрикнула Ганна, піддаючись гіпнотичному тембру німця в окулярах, і хаотично почала пригадувати фразу понімецьки. Секунди розтягувались у години. І враз здалося, що вона знайшла бажані чужі слова в закамарках своєї чіпкої пам'яті. Її губи неголосно, але чітко мовили:

— Ich... Ich kann nicht zeichnen⁷.

Есесівець постояв трохи, щось міркуючи, потім нагнувся до долівки, підняв розтрощену рамку, видер портрет, склав його

⁴ Геть! Розстріляти! (нім.).

⁵ Діти, автор, олівець (нім.).

⁶ Хто автор? Хто? Ти автор?! (нім.).

⁷ Ні! Я не вмю малювати (нім.).

вчетверо й засунув за борт шкіряного плаща. Діти безвідривно стежили за рухом пістолета: під лавку, за пазуху...

— Корміт, спат, стереч! — сказав грізніше, ніж перше, німець-грак і, згинаючись в одвірку, пішов із хати.

3

Ми вдвох із Віктором Михайловичем Луганщуком у листопаді відкривали меморіальну дошку Нестеренкові-Орлу в Червоновершці, а потім до Компаніївки нас підкинув своїм автомобілем фермер Василь Скляренко і завіз на місце, де поховані двоє солдатів-штрафників німецького Вермахту. Сьогодні ми більше знаємо про штрафбатальйони в Червоній армії, а були такі самі й у німців. Ось ті двоє якраз і потрапили в хату, де мешкала мати ще не народженого Віктора Михайловича. Вона до останніх днів завдячувала їм своїм життям. А того, березневого, — нагріла їм води в баняхах і викупала як рідних. Вони переспали свою останню ніч у Компаніївці богатирським сном, багато розповідали на мигах та плутаючи німецькі й різних слов'янських народів слова Ганні Бліскової-Луганщук про свої родини, про їхній штрафбатальйон, проклинали Адольфа й Іосіфа, які погнали їх у цю бійню, показували фотокартки рідних місць та людей, ті фотокартки вони всю війну носили коло серця й берегли як зіницю ока. А наступного післяобіддя, коли німці під ударами артилерійського вогню Червоної армії знімались і відступали на захід, штрафників, аби не морочитися з ними в дорозі (викапані більшовики!), стратили за хатою як ворогів німецького народу. Той самий есесівець у начищених до блиску хромових чоботях вивів обох одягнених за хату і ззаду в потилицю розстріляв, зовсім не переймаючись, чи хтось викопає для одноплемінників могилу, а чи чорні, як самі есесівці, круки клюватимуть їм очі в бузковому саду України.

— Розказували мати, що вдвох із батьком, який повернувся другого дня надвечір із хуторів, вони потай викопали за погрібником яму й, обклавши її нажатими в Комишуватці очеретами, похоронили вояків, — говорить Віктор Луганщук. — Ні сусідам,

ні комусь іншому мати про це не розказували. Боялися: відомо, як радянська влада ставилась до німців — навіть мертвих. Лиш мені. І перед смертю просили перепоховати штрафників по-людськи. Це мій обов'язок, бо вони, ті безіменні германці (може, при перепохованні виявляться їхні імена в жетонах), не тільки врятували життя моїй матері, а й дозволили мені народитись — у червні 1945-го.

*Ганна Митрофанівна Бліскова-Луганецук,
1919–2000. Фото 1935 року*

Іван ГЕНТОШ, 1957 р.н., м. Львів, Україна

«І ПРОСТИ НАМ ПРОВИНИ НАШІ», АБО ОСТАННЯ УСМІШКА

Наш тато повз по снігу. І мусив доповзти, інакше потім не народилися б ми, його діти: найстарший братик Володя, який у тяжкий повоєнний час не прожив і року, сестрички Надя та Люба і я, наймолодший, Іван. Тоді тато ще не був татом, навіть мами нашої не знав і не бачив. А був молодим воїном Червоної армії, що наступала, йому й дев'ятнадцяти років не виповнилося. Забирали їх до війська «другі рускі», як казали по селах, тобто вже коли радянські частини перейшли колишній польський кордон, із боями рухаючись на захід. Був він наймолодшим із полкових розвідників і, певно, найменшим на зріст. А в розвідку взяли через добре знання польської мови і трохи — німецької. Та хто тоді в Галичині польської не знав? Майже всі досконало володіли нею.

Забирали їх із дідом на війну в один день. Двоє чоловіків, батько й син, ішли з хати на фронт. Що тоді баба наша пережила, лише Бог знає. Дідо пропав безвісти десь під німецьким кордоном, при артилерії служив. А тато вернувся інвалідом. Але якби не той німець, то він би й не доповз, і нас не було б.

Лісова стежка. Морозний зимовий день. Засніжені ялини. І треба повзти. Повзти стежкою, що добре пристріляна ворожим снайпером. У нього, поза сумнівом, тверда рука й найкраща у світі оптика на прицілі.

Червоний струмінь виривався з голови кожного, хто досягав тієї уявної лінії, де лежав перший... Пробиваючи шапки-вушанки, забризкуючи білий сніг довкола, здіймався вгору фонтан

із крові, мозку й кісток. І черговий розвідник затихав навіки. Снайпер працював майстерно, ніхто не знав, звідки він веде вогонь, ніхто його не бачив. І лише за кількістю знерухомлених горбиків у маскхалатах, яких ставало дедалі більше, можна було здогадатися, що він живий, він є, він убиває і, можливо, саме цієї миті хижим поглядом вдивляється в чергову жертву. А позаду команда: «Вперьод!» Часу на виявлення і знешкодження снайпера не мали: конче треба було завидна прорватися до краю лісу, а полкова розвідка в цей день була найближче до ворога.

Тато рухався сьомим. Щасливе число. Допоки попереду повзли четвертий, п'ятий і шостий. Посувались один за одним, на невеликій відстані — так, що не треба було підводити голови, аби бачити ноги товариша. Та ось уже не стало четвертого. Він раптом скинувся різко всім тілом і якимось незручно завалився набік, порівнявшись із третім. Він перетнув цю уявну лінію на снігу — лінію, що відділяла життя від смерті. Точніше не перетнув, а лише дотягнувся до неї...

П'ятим був досвідчений розвідник, старшина. На фронті з перших днів війни, кремезний чолов'яга, українець, десь із-під Вінниці. Він добре розумів ситуацію і, мабуть, розраховував на швидкість. Тому, не зупиняючись, почав швидко оминати четвертого, вимазуючи його кров'ю свій одяг та автомат. І хоч до рятівної гушавини було недалеко, з десятків метрів, снайпер, вочевидь, устиг перезарядити зброю. Вінничанин сіпнувся й увіткнувся чолом у ноги третього. Сніг довкола його голови червонів, і та пляма швидко збільшувалася.

Шостим був казах. Він щось незрозуміле гортанно викрикнув: може, закликав своїх богів, може, лаявся. Сміливим був чоловіком, не чекав наказу. Може, мисливцем, бо кинувся вперед, плазуючи вправно і швидко, мов ящірка, і його спритне тіло за кілька секунд порівнялося з першим. Уже став навіть обповзати вбитого праворуч, але та магічна лінія прицілювання не пустила далі і його. Казах перевернувся навзнік, здивовано вглядаючись розкосими очима в таке немилосердне до нього сьогодні польське небо.

Командир до тата ставився добре. Чи то як до наймолодшого з розвідників, а чи то юнак нагадував йому когось із родичів, загиблих від бомбардування десь у Росії під Тамбовом. Певно, жалів трохи, тому й називав просто Міша. Не Міхаїл, а якимсь домашньому — так, неофіційно. І деколи, мабуть, свідомо на найнебезпечніші завдання не посилав, беріг. Але зараз тільки прохрипів здавлено позаду: «Міша, давай!» Навіть не крикнув свого звичного «Вперьод!». Наче відчував, що то, мабуть, для хлопця останній наказ.

Тато поповз. Він не був атеїстом. Народивсь у галицькій сім'ї, де щонеділі ходили до церкви, де не сідали за стіл не помолившись, де без вечірньої молитви не лягали спати. Він повз і шепотів:

«Отче наш, Ти, що єси на небесах...»

Порівнявся з вінничанином, обповзаючи кривавий сніг, попрощався поглядом зі старшиною. Секунди йшли повільно, як роки. Перед очима в пам'яті за якусь мить пролетіло все недовге життя: спершу босоноге дитинство у прикарпатському селі Коростенко¹, далі чомусь згадалася перша «кавалерська» коляда — вже парубком — і роль ангела в різдвяному вертепі. Потім очі матері, що стояла на порозі, коли прощались, і хрестила їх із батьком, проводжаючи обох на війну.

«Нехай святиться ім'я Твоє...»

Ось і порівнявся з четвертим. Той уже задубів на морозі, й на лиці його неприродно білому колючими голками збирався іній. А в пам'яті чомусь спливало літо із запашними травами на кичері та запахом ялиці. І, всупереч бажанню зробитися маленьким та непомітним для снайпера, те літо розросталося, ставало теплим і великим — на півсвіту.

«Нехай прийде Царство Твоє...»

Доповз до третього й на мить зупинився перевести подих. І десь іздалеку, наче з іншої реальності, долинуло ледь чутне: «Давай, Міша, давай!»

А тут, на стежці, час ішов зовсім по-іншому... чи його вже взагалі не існувало. І було неймовірно переконливе відчуття, що на

---

¹ Нині Кросценко в Підкарпатському воєводстві Польщі.

тебе хтось пильно дивиться: чи то снайпер крізь оптику прицілу, чи командир, що лишився далеко позаду, а чи Бог із небес.

«Нехай буде воля Твоя...» — промовляв не словами, а всім еством, утискаючись у сніг. І повз далі. І зовсім недоречно чомусь згадалися «перші» німці, як називали їх, коли ті з'явилися в селі. Курки жодної не взяли з подвір'я задарма, за все платили: і за яйця, і за молоко. Так, мабуть, заведено в них, усе має свою ціну. І життя, звичайно, теж. Ось і зараз — варте воно просто одного натискання на курок гвинтівки.

«Як на небі, так і на землі...»

Губи беззвучно шепотіли молитву, а очі гарячково шукали десь там далеко попереду, між верховіттями, сховок снайпера: весь невеликий досвід розвідника підказував, що той має позицію на дереві, бо всі шестеро були поцілені у верхню частину голови, ближче до потилиці. Отже, згори бив.

«Хліб наш насущний дай нам днесь...»

Обережно оминав третього і другого, що лежали поряд, широко розкинувши руки в останньому конвульсійному русі, наче намагаючись обійняти чи затулити собою цю холодну, запорошену снігом землю. Ось уже й ноги казаха. Ось його правиця, в якій назавжди затиснуто німецький автомат: розвідники тільки з трофейними ходили, надійнішими.

«І прости нам провини наші...»

А ось і перший, куля застала його зненацька, так і заляк із зосередженим виразом обличчя, навіть не зрозумівши, що прийшла смерть. Він був перший, він іще не знав...

«Як і ми прощаємо винуватцям нашим...»

Тато порівнявся з ним. Усе. Далі — снігова цілина. Тут пролягала та невидима лінія, за якою — смерть. Це було настільки очевидно, що хотілося набрати повні груди повітря й так тримати, аби тільки жити... жити... Мить, коли зважився рушити далі, була довша за вічність.

«Міша, давай!» — чулося наче з того світу, а відчуття, що на тебе хтось дивиться, було вже майже нестерпним і весь час посилювалося.

«І не введи нас у спокусу...»

Повзти по-пластунськи, тримаючи автомат так, щоб не забити ствол снігом, було непросто, і ще цей погляд здалеку просто пропікав до кісток. Перших півметра далі. Ще метр. Іще один. Відчуття дійсності та нереальності змішалися, лише кров стугоніла у скронях, і це пульсування чулося, певно, на цілий ліс.

«Але визволи нас від лукавого...»

І раптом тіло огорнув якийсь неймовірний спокій, зникли тривога і страх. І ціле єство відчуло: там, нагорі, вирішено все — і все буде добре. Все буде добре.

«Бо Твоє є Царство, і сила, і слава навіки...»

Перші рідкі колючі кущі, до яких доповз, здалися найнадійнішим захистом, а потім, перекотившись у неглибокий виярок, відчув себе майже в повній безпеці.

«Амінь».

І тієї самої миті нарешті з нашого боку вдарили шрапнеллю по лісу, і той снайпер, як підбитий птах, пошурхотів важко з дерева униз, ламаючи вже, мабуть, неживим тілом гілки. І розвідники, які вціліли, вже не повзли стежкою, а бігли нею до тата, і командир радісно обіймав його: «Міша, ти живою, живою!»

А потім вони разом, провалюючись у глибокому снігу, крізь чагарі продерлися до снайпера, хотіли побачити ворога зблизька. Того ворога, що забрав життя їхніх шістьох товаришів. І міг забрати батькове.

Утім, не було часу довго його роздивлятися: лежав, наче усміхаючись, без виразу болю чи зла на обличчі. Добре екіпірований німець, і приклад гвинтівки з оптичним прицілом виднівся поряд у кучугурі снігу: він, як справжній воїн, навіть після смерті не розлучився зі зброєю. І тато тоді зрозумів: снайпер міг, міг убити його! Адже тримав палець на спусковому гачку. Та чомусь не зробив цього. Не натиснув. Щось його стримало. І, не виключено, саме це допоможе йому, коли за якусь мить доведеться стати перед Богом. І німець, напевне, це знав.

Бо чого ж йому ще було усміхатися в останню мить?

*Михайло Іванович Гентош, 1925–2010.
Близько 1952 року*

Василь ГОРБАТЮК,
1956 р.н., м. Хмельницький, Україна

УРОК¹

Новела

«Без права на листування»... Просто без права писати листи... Як же він озветься, як подасть чутку про себе? Ніяк. Не має такого права. А коли... А коли... то приїде без усякого листа. Навіщо тоді якийсь там лист, якщо він не писав десять років, мовчав стільки часу, а тут може приїхати сам? Навіщо ж той лист!? Це буде...

— ...вождь трудящих усього світу, переможець німецького фашизму товариш Сталін...

Це буде неодмінно в ось такий сонячний, яскравий день, як сьогодні, як онде за вікном — коли осяєне все шкільне подвір'я...

— ...весь радянський народ під мудрим керівництвом нашого вождя...

А втім, нехай день буде собі яким хоче. Навіть похмурим, дощовим. Для неї він стане найщасливішим, повним сонця й тепла. І радості! У неї ж так мало радості... В них усіх — у неї, братика Толика, в мами, бабусі й дідуся, у їхній домівці — так мало радості. А тоді, в той день...

— ...щастя і радість принесла доблесна радянська армія визволеним країнам Європи...

У той день принесе радість і сонце її тато. Хоч вона не пам'ятає його, адже було їй менше двох літ, як його забрали, казала мама, забрали серед ночі, але вона відразу впізнає... Авжеж, бо він буде усміхнений, буде ясний, як саме сонце,

---

¹ Новелу написано на основі спогадів Раїси Броніславівни Головки (Бжевської), 1936 р.н.— *Прим. авт.*

буде такий схожий на себе, як на тих кількох фотографіях, над котрими так часто плаче мама...

І він теж упізнає її! «Раю! Донечко!» — вигукне, пригорне й поцілує — в обидві щічки й, може, в лоб (вона бачила, як Галинчин тато цілував у лоб свою доньку).

— ...вільне й щасливе життя радянського народу...

Аякже, впізнає, бо мама каже, що Рая схожа на неї. Така сама чорненька, з густим кучерявим волоссям... Ах, те волосся!.. Мабуть, це через нього, тоді, у війну, ще як була малою, якихось там шість років... Через кілька днів після того, як «наші» покинули Нікополь і відступили за Дніпро, повз їхній будинок вулицею міста з гуркотом моторів, із пилюгою з-під коліс проїжджала колона німецьких машин. Утім, казали, що тут, на цих теренах, наступали румуни. Машини розтягнулися по довжині дороги й ніби наздоганяли одна одну. У проміжках між ними пилюга встигала трохи припасти до землі. Гуркіт однієї автівки стихав, віддалявся — і тоді раптом із ревом набігала друга — велика, із зеленим тентом над кузовом, у якому, коли й ця машина опинялася далі, видно було ряди солдатів у касках. Гвинтівка насторч біля кожного... Мабуть, добирались на фронт.

І ось ті проміжки між однією та наступною вантажівками були якісь такі збуджуюче-манливі, оті клубки пилу — такі притягальні: ускочити в клубок, на мить загубитися в ньому — й опинитися по той бік вулиці, на заздрість усім хлопчикам і дівчаткам двору, що збилися в гурток цікавих на залишках розбитого тротуару.

«А не вірите — я проскочу між машинами через дорогу?!»

Хтось поглянув на неї здивовано, хтось — недовіжливо. А вона під невідривними поглядами всієї ватаги, вибравши момент між двома машинами, кинулась через проїжджу частину.

Залопотіла розбитими своїми черевичками, вскочила в куряву від коліс попередньої машини, із заплющеними очима, із затамованим подихом, щоб не наковтатись пилюги, — і враз опинилась уже за межами клубка, на тому боці. Й тільки тоді

в ту пилюку — вже згаслу після злету, при самій землі — в'їхала наступна машина. В'їхала, але не помчала вслід за іншими, а раптово звернула вбік, під тротуар, до неї, ще збудженої, задиханої після бігу.

Не встигло авто як слід зупинитись, як із нього вискочив офіцер (у високому кашкеті й зі сріблястими погонами на плечах) і гукнув до неї:

— Юде?!

Вона розгублено втупилась у чужинця. Про що він? Чого йому треба?

А офіцер підбіг до дівчинки й цупко та боляче схопив за руку вище ліктя:

— Юде?

— Найн! Дізес медьхен іст ніхт юдіш!

Це гукала сусідка Фріда, теж німкеня, але тутешня, з їхнього ж таки будинку (відколи Рая пам'ятає, та мешкала на другому поверсі). Фріда підбігла й відтрутила чужого від неї.

— Іх заге, зі іст кайне юдін!

Офіцер відпустив Раїну руку й оторопіло дивився на Фріду.

— Кайне юдін! — рішуче повторила вона.

Той із недовірою ще раз зміряв очима дівчинку, її розкуйовджене смолисте кучеряве волосся та смагляве обличчя, спроквола розвернувся і подався до машини.

Потім тітка Фріда відвела її додому і...

— Бжевська, про що ти думаєш під час уроку? Де твоя увага? У нас політично важлива тема! А ти... Сідай, Бжевська! І будь уважна... Отже, діти, саме в нашій радянській країні під мудрим керівництвом Комуністичної партії та особисто вождя всіх трудящих світу товариша Йосифа Віссаріоновича Сталіна ми маємо щасливе дитинство...

Так того дня підвело її волосся — чорне і хвилясте — мамине. І її смагляве обличчя — мамине й татове, адже батько на фотокартках теж смаглявий, хоч і...

— Хоч і поляк, — сказала мама.

— Поляк? — здивувалась вона. — То я теж... полька?

Мама якось пильно й болісно поглянула на неї. І мовила по хвилі:

— Ні, Раю, ти руская. І нікому не кажи, що твій тато поляк. І що він...

— Я це знаю! — перебила її донька. Боже, хіба ж вона могла хоч комусь обмовитися, що її тато зовсім не в армії і що вона його чекає... чекає... з табору. Не з нацистського, звідки дехто повернувся цими роками, а з «нашого», радянського табору... Чи... звідки?

— ...і під мудрим керівництвом Комуністичної партії та її вождя, вождя всіх трудящих світу товариша Сталіна ми крокуємо в іще радісніше, іще світліше майбутнє, дорогі діти!.. На цьому урок закінчено.

Ольга ГОРОБЕЦЬ, 1924 р.н., м. Кам'янське,
Дніпропетровська область, Україна

УКРАЇНСЬКИЙ БОРЩ

Спогад

Сьогодні я цілий вечір говоритиму до тебе, мій друже, мій прадідусю, якого всі з любов'ю називають Український Борщ. Ти смачний, пахучий, наваристий, настояний у печі. М'ясний, із рибою та квасолею, із грибами, із пшоняними галушками. Ось які я відшукала слова у своїй пам'яті, щоб уславити тебе. Це все зараз прийшло до мене з далекого дитинства.

Ходімо туди, у спогад. Там мама, добра моя матуся, справжня господиня, майстриня на всі руки. І ти, сивий дідусю, там. Я знала тебе, коли ще нічого не розуміла. Я росла разом з тобою аж до 6 червня 1943 року. В той день війна розлучила нас. Як дешева робоча сила, я потрапила до табору — трудитися в сільському господарстві, аж у далеку Вестфалію. Мій номер — 558, на верхньому одязі — нашивка «OST», блакитний квадратик із ситцю. Три літери, написані білою фарбою. Той знак був у кожного вивезеного з нашої рідної землі. Будь-який німець міг легко вгадати, кого «прикрашає» блакитний клаптик. Звичайно, це ненависні «русіше швайне».

Наступного дня, в понеділок, нас вишикували на табірному плацу. І бауери мали змогу вибрати чимшвидше собі робітників. Проходили вздовж шеренги, придивлялись, мов колись наші дядьки, купуючи коней на ярмарку.

І почалися мої робочі дні на полях бауера Йозефа, і розтяглися вони аж на два довгі й важкі роки. Харчувались ми в таборі. Але наш хазяїн домовився з тамтешнім начальством,

щоб я на велосипеді привозила або в поле, або на подвір'я, де ми працювали, баланду.

Я вже сказала, мій друже, що розлучилися ми з тобою в червні сорок третього. А побачилися там, на чужій землі, приблизно через півроку завдяки фрау Марті.

Фрау Марта... Її давно вже немає на світі, але я завжди з любов'ю згадую цю стареньку німецьку жінку, в якій і душі, й серця вистачало на всіх, хто приходив у скрутну хвилину.

Саме оця баланда й допомогла нам, хоч і рідко, зустрічатися з тобою там, на чужині. А трапилося ось що. Привезла я з табору той наїдок. Посідали ми з Вірою за стіл у маленькій їдальні. Розлили в мисочки вариво, яке раптом поширило такі «пахощі», що фрау Марта мало не задихнулася. Із криком вона заглянула до нас у віконечко. Затулила носа й за хвилину вже була поруч. Щось кричала, вилила все з мисок у бідон, вибігла до коридору. Покликавши Діка, вихлюпнула наше вариво в його посудину. Вирішила перевірити, як та «вишукана» страва смакуватиме псові. Дік, викоханий, дорідний, утопив морду в миску, швиденько витяг, фоккнув, струснув писком так, що вся «смакота» із гнилої картоплі та брукви розлетілася в різні боки. І помчав геть.

Фрау Марта бігала коридором як ужалена, галасувала, махала руками. Ми нічого не розуміли, крім одного слова «Гітлер», яке вона часто повторювала. Потім покликала пана Йозефа, господаря. Щось досить сердито, схвильовано й швидко говорила, показала нашу баланду, згадувала собаку. І ми все зрозуміли без перекладача.

Від того дня мої гольцшуги весело крутили педалі велосипеда до табору по баланду. Аж страшно було вимовляти оте «весело» в такому пеклі. А я говорила, бо вже знала: ні ми, ні Дік навіть не побачимо, що з нею зробить фрау Марта.

Я вистоювала чергу, одержувала в бідон на двох оте вариво й чимшвидше втікала з табору, щоб не зустрітися, боронь Боже, з наглядачкою Марією. Була така двадцятирічна красуня, донька одного з поліцаїв. Вродлива, хоч портрети з неї малюй! А як

розкриє рота, як огріє по спині гумовою палицею, то вже й краси тієї не видно. Сам рот бачиш, перекошений від злості. Чути було тільки два слова: «русіше швайне». Та нам, цим ненависним «остівцям», пощастило: чомусь її від нас швиденько прибрали.

А я повертаюся, друже мій. Баланду я возила, щоб приспати недремне око пана Бруно. Це він того самого дня, коли бауери вибирали собі дешеву робочу силу, виголосив у таборі своє перше й останнє попередження: якщо хтось із хазяїв підготовуватиме оцих «руських свиней», він заявить у поліцію. Тоді вже винуватець буде позбавлений цієї робочої сили.

Мій шановний, мій древній друже! Після таких пригод ми вперше зустрілися з тобою на чужині. І я вирішила зробити тебе героєм мого спогаду. Та хіба вже я така жадібна до їжі? Ні-ні! Це тому, що ти витвір мого народу, національна гордість кухонної промисловості. Так, саме так! Не прибідняйся й не применшуйся. У мого народу дуже багато ушавлених страв, що ставлять його в ряд визначних народів світу. А серед них і ти, Український Борщ, часточка національної гордості й ознака своєрідності.

Клава, а на кухні її звали Клементина, україночка, впроваджувала в німецьке меню дещо наше: борщ, вареники, пиріжки. Фрау Марта була в захваті. Вона сама перший борщ віднесла в барак господареві. Як там його рекламувала, не знаємо. Але він постійно з'являвся на хазяйському столі, чергуючись зі смачним німецьким супом зі спаржі й консерви зі свинини.

У такі дні й ми з Галею могли посмакувати тобою. Ти, мій друже, припав до смаку навіть докторові, який частенько приїздив до пана Йозефа пообідати. Фрау Марта своє невдоволення виливала Клементині: як це так — приїздити без запрошення!? Та краще віддати цей обід тим, кого ошукала війна, закинула далеко від батьківщини. А ці «чужинці» вже знали, що фрау Марта всіх, хто приходить, нагодує. Вона у своїй побожності, справедливості, відвертості й безстрашні дійшла до того, що звиряла Клементині такі небезпечні думки: якби могла, то задушила б отого нелюда своїми руками. Спаси й помилуй, майн

Готт, оцих невільників, порятуй від голоду й холоду, від поневірян на чужині.

— Клементино! Годуй усіх, хто приходитиме, коли я поїду до церкви. Люди не винні, що потрапили до таких злочинців. Я шаную тебе, Клементино. Частуй своїх земляків вашим борщем, дай їм цією маленькою радістю доторкнутися до рідного дому. Чимось іншим ми не зможемо всіх підтримати. Надто багато їх завезено на нашу землю. А я, стара німкеня, молитимуся за всіх скривджених війною. Вари свій смачний борщ, пригощай. Я обов'язково запропоную внести в меню моїх співвітчизників український борщ. Хай уся Німеччина варить, він того вартий.

Ось так тебе, мій шановний друже, оцінила літня німецька жінка, яка ненавиділа війну й тих, хто її розв'язав. Спасибі фрау Марті, що ти був зі мною там, у тому пеклі. Ти часточка моєї домівки. Ти приносив мені радість: я бачила далеку маму, яка засувала тебе в піч, а звідти витягала свіжий, гарячий хліб. Клала його на лаві, добре прикривала, як маленьку дитину, щоб відходив. І плакала, і вірила, що дочекається мене з неволі.

Досі пам'ятаю слова фрау Марті:

— Скоро поїдете, медьхен, додому. Поїдете, вірте мені. Гітлер жапує! Згадайте, як повернетесь до себе, самотню на цім світі німецьку жінку, яка любила людей і ненавиділа війну та цього божевільного Гітлера. Усі люди рівні перед Богом, хай вони живуть у мирі й тільки на своїй землі.

Ось тому ти мені такий дорогий, як і оця старенька німкеня; бо ти — частиночка витвору мого народу, його вікової історії. Я горда з того, що тебе сьогодні знають у багатьох куточках нашої спільної, нашої прекрасної Землі як дуже вишукану страву. А ми знали тебе на чужині — як тонесенький ланцюжок, що еднав нас із рідним домом, із дорогою Батьківщиною.

*Ольга Дмитрівна Горобець
(друга зліва) у Німеччині,
1943*

*Ольга Горобець (перша зліва) після повернення
з Німеччини в Україну*

Віктор ГРЕБЕНЮК, 1959 р.н., м. Луцьк, Україна

КУХЛИК ВОДИ ЖИВОЇ

Новела

«Який би я був щасливий, якби хто дав мені зара' кубочок¹ води», — ледь ворушив думками, ніби попеченими вустами, Гриць Одарчук. І вже насилу вголос:

— Чи немає трохи попити, друзі?

Його кинули до камери гестапо сьогодні в обід, потовченого, побитого, змордованого й геть спраглого. Хтось таки упізнав його в місиві ран і синців, хоч не знали, чи Гриць Одарчук — то псевдо, чи справжнє ім'я. Інші в'язні посунулися, поклали побратима, та нічим більше зарадити не могли. У них був зранку буханець чорного як земля хліба з остюками, покраяного на вісім скибок, бо їх у камері восьмеро, і трохи води в глечичку, та вони те все махом проковтнули й запили. Тож тільки головами покрутили: нема.

— А Господи милосердний...

Клац-клац — ключ у замку, р-р-рип — двері:

— Guten Tag, Partisanen², — тихенько хтось проказав звідтіля, переставив через поріг піввідра води й мерщій замкнув двері знов.

Хлопці кухля не мали, черпали воду жменями, пригорщами чи припавши до глечика, тож котрийсь набрав тої несподіваної водиці собі в долоню й перш підніс до попечених уст Одарчука. Потому всі попили. Сиділи на долівці, лежали попідстінню, дивуючись такій нежданій полегшій своїх мук.

Далебі, становище геть кепське. Відколи потрапила їхня боївка в цю камеру, годі було надіятися на свободу: онде чути знов, як

---

¹ Чашечку (діал.).

² Добридень, партизани! (нім.).

стріляють. У німчури все чітко, строго, за розкладом: і на розстріли виходять із приміщень гестапо як із ружжа — за годину після обіду.

Наступного дня та послаба повторилася знов, і третього — теж. Усе так само тихенько:

— Guten Tag, Partisanen! — І піввідра води.

— Ага, — помітили в'язні, — він до нас тоді, як гинші — на розстріли. Певне, щоб не видно було. Потаємно.

А ще за день Одарчук більше прийшов до тями й, почувши знов оте «Guten Tag...», проказав:

— Упізнав я той голос, друзі. Недавно зловили ми тутка не вельми далеко їдного німчика, радового, сіно віз. «Banditen! Banditen!»³ — кричав на нас. Ми його роззброїли й хотіли забити, але ройовий каже: «Нашо нам його забивати, знімем лиш кітеля (бо німецького однострою нам само тре' було), а його відпустимо. Але хай більш не говорить на українських повстанців «Banditen», тільки — «Partisanen». Ja? Verstehen?»⁴

Хлопці усміхнулися на Грицеву розповідь і ще до вечора не раз про ту пригоду згадували.

А звечора і всю ніч то одного, то другого викликали на допити в катівню й волокли назад...

Найдовше знов Одарчука держали, а потім Орленка.

Коли врешті всі опинилися в камері, довго лежали, насилу при- томні. Відтак тось нахилився до тих двох, бо щось зовсім тихі були:

— Друже Грицю?..

— Живий я, живий, — насилу прошепотів Одарчук. — Крепко лиш пити хочеться...

Проте чуда цього разу не сталося: відлунали знов постріли за вигоном, наприкінці містечка, та двері камери не відчинились, як тими днями, й не почулося тихого, винуватого «Guten Tag...»

Тоді згадали, як було в катівні:

— Він же там бігав гестапівцям по воду. Як я зомлів, то на мене відро води шур-р-р — і знов допитувати.

---

³ Бандити! Бандити! (нім.).

⁴ Так? Зрозуміти? (нім.).

- І зо мною теж.
- І зо мною...
- Падлюка. Німець є німець. Падлюка.

Та коли камеру огорнула ніч і все навколо змовкло, тільки чийсь постогнування чулись, двері все-таки відімкнулися, відро переставилось і тихенько почулось:

- Entschuldigen Sie...⁵
- А де ж твоє «Partisanen»?
- Подавився? — крикнули вслід, щойно так само миттю двері зачинились.

Проте схопилися, всі спрагли, до рятівної вологи. Але в темряві, у тисняві хтось ненароком перевернув відро й вода потекла долівкою, перетворивши землю на болото.

- А, кат йому!..
- То тре' так давати, щоб мона було взяти!

Порозсідалися знов попід стінами, ждучи ранку. Бо ж на ранок мають їм принести щоденну хлібину (тепер, щоправда, покраяну не на вісім, а на десять скибочок) та щоденний глечик води.

Проте на світанку — а бий вас лиха година! — у відчинені двері не подали буханця та глека: викликали Орленка й Одарчука знов на допит.

А після обіду німці вже не йшли стріляти за вигін. Стояли на плацу вантажні автомобілі, всім наказали виходити з камер, хутчій сідати. «На роботу в Німеччину», — почувся гомін.

Одна за одною помалу рушали машини з плацу.

На виїзді, біля брами, стояли шибениці й висіли страчені. Двоє разом, а третій поруч.

«Die Banditen» — було написано на спільній табличці, почеплений на грудях Одарчука й Орленка.

«Der Spießgeselle von Banditen»⁶, — можна було прочитати на грудях у третього.

---

⁵ Пробачте (нім.).

⁶ Пособник бандитів (нім.).

Лариса ДЕНИСЕНКО, 1973 р.н., м. Київ, Україна

ГАНДРОБУЛЯ ЛІДА

Усі пейзажі залиті миром і спокоєм. Ця трава, ці дерева укривають землю, як піддатливе людське тіло — кістки; навіть допитливе око не зауважить серйозних змін. Як на землю лилися кров, сльози, піт, сперма. Як цією землею ішли на важку роботу. Як умирали на ній. Як злягалися. Як народжувалися. Як утікали від кривдників. Як перемагали, як скавулили від втоми. І на цій фотокартці земля оповита спокоєм. Ліда довгий час думала, що це німецька земля, хоча вона була австрійською, і чи є для самої землі різниця? Твої ноги пам'ятають, як іти додому, хоча то не дім. Ось річка. Ось ферма. Досі пам'ятають тодішні твої під'яремні маршрути. Як і ти, голонога, пам'ятаєш розчовганість рідної землі, коли намагалася втекти, але не спромоглась і опинилася в неволі. І туфлі, котрі хрещена дала з молитовником. Ти навіть не знала, що в неї є туфлі. І цей момент: ніжка в справжній туфельці. Вперше за двадцять один рік життя. Гарно взута довгонога й довготелеса дівчина. Не на хрестини, не на випускний, не на весілля, а на підводу з іншими людьми, в котрих очі позичені у скота: тьмяні й завмерлі. «Женуть до Німеччини». Женуть на примусові роботи. Женуть. Але все тривало довго, було зимно, розтягнуто в часі та відчаї. Легше було заморозити емоції, сприйняття, не прощатися з тими, хто опинявся на чужій землі раніше за тебе, бо тебе везли на іншу чужу землю. Твої очі пам'ятають улюблені дерева, з котрими можна говорити українською, а ти все одно говорила до них німецькою, щоб вони точно почули. Обійняти, притулитися до стовбура, відчути дихання й життя — це завжди, навіть узимку, коли все видається завмерлим і сонним, дерева, на відміну від

людей, тобі дозволять. Серед тих дерев на фотокартці точно не було запашної акації, котру Ліда оминала весь час, бо не могла позбутися відчуття стискання шиї, набряку в горлянці: цей ароматний і солодкавий запах, наче зашморг, стягував її душу. Бо в 1933-му зголоморені діти висмокували, як телята, із цих квітучих сосців усе, що могли, аби не повиздихати. Цей мирний пейзаж згодом стане доказом того, що вона чотири роки відбула в австрійському містечку, яке всупереч геополітичним вимогам (чи саме завдяки їм) рівнялося на Мюнхен. Навіть журнали мод були звідти. Вела господарство у фермерському домі. Ще одне доказове фото: газдиня будинку Інґрід із трьома дітьми від колишнього батрака, котрий став її чоловіком і котрий відібрав Ліду для хатньої роботи.

Вона думала, що нікому не знадобиться. Всіх вивели з ешелону, вишикували, розбирали, а вона, як дзвіниця, висока та цибата, залишалася стояти. В селі Криві Коліна, що на Черкащині, вона сама себе кликала Ліда Гандробуля. Сміялась: якщо потягнеться до неба, то й Бога ухопить за бороду або торкнеться ангельської хмаринки. Вона думала, нікому не знадобиться — і добре, повернуть додому. І сподівалася, що станеться саме так. Утім, підійшло троє панів:

— Косити вмієш?

— Ні.

— Корову доїти вмієш?

— Ні.

— Та хто ж ти така?

— Вчителька.

— Українка і вчителька? Допомогатимеш по господарству.

Відтак усе життя Ліда була переконана, що вчителювання й вища освіта загортають людину в святковий папір. Бо ж саме вони поставили тоді її на сходинку вище за прірву. Її утримали там, коли тисячі зірвалися вниз і занастилися. Господар о четвертій ранку дзвонив, ніби до молитви. Будинок прокидався, прокидалась і Ліда, і молилася, бо вірила, що

разом із ними прокидається Бог. Одного разу в 1944-му за-пізнилася до роботи, вчасно не вийшла зі своєї кімнатки, господар постукав у двері, а він завжди обачливо це робив:

- Лідо, час працювати.
- Вибачте, я молилася.
- За що молилася, за перемогу?
- Так, за перемогу.
- Добре. Але не запізнюйся, берись до роботи.

Поляки поралися біля худоби, трудилися в полі разом із господарем та старшими синами Інґрід. Ліду ніколи не просили допомогти, навіть коли робочих рук бракувало. Ліда — вчителька. Поляки буркотіли і ставилися не надто приязно. Хоча конфліктів не було.

У корівнику порядкував француз. Залицявся, усміхався, хотів допомагати, Ліда не дозволяла. Казала: «Йди ти к чорту!» То він і називав її жартома Ліда Чорт. А потім сміявся. Подруга Аделя, засватана за іншим французом, теж сміялась і примовляла: «Не прогай!» Потім вони ще зустрінуться: вчителька Ліда й мала підприємниця Аделя з пальцями наче курага, бо тривалий час займалася пранням зі своїм чоловіком-французом. Свого не прогаяла. А Ліда не сприймала це за місце, де міг би розпочатися палкий роман. Їй було не до любові. Ліда Чорт навчилася грати на гітарі, спілкуватися німецькою, філігранно латати шкарпетки на лампочці. Пізніше її онука думала, що це така спеціальна тканина, а то Інґрід учила все робити якісно й лагодити одяг. На той час у Кривих Колінах лампочок не було. «Німецьку наша вчителька вивчала в носіїв мови», — гордовито казали, коли повернулася на Батьківщину і знов узялася до викладання: німецька мова, математика, музика, праця. Чотири роки неакадемічного навчання, замість іспитів — питання виживання. Фактично готовий бакалавр. Їли разом — що господарі, те й робітники — всі за одним столом. Розмови велися про господарство, дім, погоду... Поляки переважно мовчали, не знали мови. Коли залишалась удвох із Інґрід, та

вчила, як оздоблювати оселю, як стежити за чоловіком і дітьми, як заощаджувати, шити одяг. Односельці потім дивувались, яким чином у Кривих Колінах виріс «фінський будиночок» — світлий, із великими вікнами, незамеблений, прикрашений яскравими картатими фіранками й живими квітами.

Разом з Інґрід кроїли сукні, шили, сортували одяг на хатній і той, що на вихід. Усе мало бути чистим. Інґрід ділилася тим, що вважала потрібним для жінки. Може, тому що тяжко сприймали її сусідки: пішла за батрака, соціально принизилася, ще й нас замаже. Та й часу на балачки з нехатнім жіноцтвом не було. Весь час у роботі. Добре, що є Ліда. Місцину звільняли американці. Господарі просили підтвердити, що не знущалися, з підневільними поводитись як нежорсткі люди. Ліда підтвердила. Дуже хотіла додому, то Інґрід і збрала її як слід. Як тоді під час вигнання вперше взула справжні туфлі хрещеної, так і зараз — уперше в житті: шовкові панчохи, шовкова й мережана білизна, сорочки. Витончені скарби. Пощастило, частину маршруту пододала залізницею. В ешелоні. Потім ішла, підвозили. То був її шовковий шлях повернення. Відплачувала сорочками, панчохами, білизною, сукнями за їжу, за підводи, за дорогу додому. До своїх. Що значить повернутися на Батьківщину? Це — побачити сім'ю.

І перевірки. Ще потрібно було витримати перевірки. Чужі перевіряли спроможність. Свої — благонадійність. Фільтраційні табори. Вона не відчувала більшого приниження гідності, ніж там, на гінекологічному кріслі, заіржавілому й холодному, коли твою зрадливість, довіру й патріотизм вимірюють і перевіряють через наявність цноти. Цноти в жінки, котра пройшла насильницьке поневолення. Котру гнали шляхом насильства, котра жила в квадраті несвободи, котра поверталася шляхом насильства. Її голос нікому не був потрібний. Навіть якби розуміли, нащо чути голос худоби? На відміну від піхви. Точнісінько такої, як у нормальної жінки. Ніхто не прислухався до твого голосу, жінко. Ні тоді, ні тепер. Ні чужі, ні свої. Вона не знала, куди відправляли

тих, котрих означили неблагонадійними. Ліда помолилася, що їй пощастило, що вона була й залишилася незайманою і що зосталося трохи почекаати — і вже опиниться біля своїх. Випалені свої. Вона стоїть серед них осяйна, мов паска у Великдень. Найстарша дитина. Дочекалися мати, два брати, сестра. Третій брат пішов у армію. Тато загинув у сорок четвертому (був уже непідходящого віку, коли сусіда вписав його замість себе у призовного листа й відбрехав років на менші). Знав, що загине, бо не вмів воювати. Йшов на страту, не на війну. Попрощався з усіма, крім Ліди, вона думала: тато ще серед живих. Братик-білявчик Толік, прозорий, ніби посивіла кульбабка, молодший за неї на вісімнадцять років, дурні хлопці сміялися, коли народився: «То баба Дуня приховує Лідчин гріх». Жартували так не від того, що Ліда поводитися нестримно, а тому що народжувати в тридцять вісім років була дивина. До того часу всіх уже народжених у люди треба вивести, роботи навчити, до важкого життя призвичаїти. А не плодити нових. Чорна, наче вигоріла хата, мати. У свої сорок шість — зжужмлена й старенька. У жалобній хустці. Хоч тато загинув іще два роки тому, вона все тягнула цю скорботу, як плуга. Та й просто хустки іншої не було. Хиткі від голоду, невпевненості, нещастя, поневірянь...

І відповідальність, на відміну від маргарину, тонесеньким шаром намащеного на скоринку хлібця, чимось глевким, і жирним, і важким плюхнулася на Лідині плечі. Всіх вивчила. Всіх прогодувала. Всіх вилікувала, наситила сонцем. Надсилала матері, котру одного разу через несплачений податок за садок колгоспники кілька діб не випускали з хати сільради, всю зарплату, а сама місяць під'їдала крихти за піонерами в санаторії, де гарувала на теренах теплішої та ситнішої Бессарабії. А мама вирубала весь той садок. І словами «колгоспник такий», сповненими презирства, доросла Ліда називала невивчених нехлюдних нахаб. Лайливе слово для людей, що зневажають інших. І все життя затамовувала подих і оминала акацію, величну й благоуханну годувальницю, котру не розстріляла війна, не

спалили вибухи й грози. Але й не просила вирубати. Бо дерева частіше за людей дозволяли відчутти себе живою, попри всі трагедії, болісні спогади, злидні. Оповивали і свою, і чужинну землю миром та спокоєм...

*Лідія Ониськівна Гук (Півторак),
1921–2001 (стоїть у центрі)*

Тарас ЗОЗУЛІНСЬКИЙ,
1981 р.н., м. Львів, Україна

«НЕХАЙ ЇДЯТЬ. МОЖЕ, ХТОСЬ І МОЄМУ ДАСТЬ ПОЇСТИ»

Його звали Отто Вент. Сивий дідусь у капелюсі. Пишна борода і світлий жакет. Він стояв на станції біля підводи, запряженої двома кіньми. Сонце заливало колію, на якій уже губився вдалині товарний потяг. Агафія Мисишин міцно притискала до себе дворічну доньку, а чотирирічна Ольга ховалася за спиною батька — Михайла. Молода українська сім'я ще вірила у свій порятунок.

* * *

Серед вересневої ночі 1942-го невелике село Дорожів неподалік Дрогобича оточили німецькі військові. Разом із поліцією вони вдирались у хати. Селяни дізнавалися, що їх забирають на примусові роботи до Німеччини. П'ятнадцять хвилин на збори — що встигнеш узяти, з тим і поїдеш. Майже третину жителів зігнали до вантажівок і перевезли на станцію. Товарні вагони, конвой із автоматами. Від гавкоту вівчарок дзвеніло у вухах.

Середнього віку офіцер сидів зі списками за столом просто на вулиці, освітленій фарами автомобіля. «Можна брати лише одну дитину на сім'ю. Тільки одну дитину», — пояснював він ламаною українською Михайлові. Золоті прикраси бабусі зробили свою справу, німець махнув рукою в бік вагона.

Три доби в дорозі. Не вистачало повітря. Закінчувалася вода. Шлях у невідомість. Куди їх відправлять? На завод, на шахту, в робочий табір? Що буде з дітьми? Хто за ними пригляне? Чи взагалі відберуть?

Три доби в роздумах. Аж тут потяг стишує хід, автоматник дулом підганяє сім'ю Мисишиних до виходу. Мовляв, стрибайте. І ось вони серед трави, вантажні вагони з конвоїрами промчали вдалину. А навпроти стоїть німецький сивий дідусь.

Його звали Отто Вент. Разом із донькою Маріцею він клопотав перед адміністрацією району, аби у працівники їм дали молоду сім'ю з малюком.

Червень 1944-го. Сьогодні Олі виповнюється шість років. Восьмирічний Отто — внук Отто Вента — бігає з нею по кімнаті, допомагаючи прикрасити помешкання різнобарвними тканинами. У гості прийдуть сусідські діти, святкуватимуть день народження. Оля в Німеччині майже два роки. Із сестрою та батьками вони живуть у невеликому селі Маттштедт. Це район Веймара, і на всі навколишні села їхній господар Отто Вент — найбагатший. Німці називають його «бауер». У нього більш ніж тридцять гектарів поля, млин, коні, свині, худоба.

Дружині Отто сімдесят. Попри поважний вік, жінка ходить у білосніжній, із довгими рукавами блузі на випуск по спідниці. І неодмінно в білому фартушку. Вона часто бере маленького внука та Олю пасти гусей або ж корів. Старенька німкеня вчить дівчинку мови, показує на предмети, пояснює, як їх називати німецькою.

Батька Олі — тридцятидворічного Михайла Мисишина — тут вважають примусовим працівником. Однак Отто Вент ставиться до нього як до рівного. У принципі, як і до інших остарбайтерів: чехів, українців, росіян. Вони працюють спільно із господарем. На полі їдять ті самі харчі. Разом із працівниками родина Вентів святкує, ходить у церкву та в гості до односельців.

Чому ж таке людяне ставлення до представників національностей, із якими воює Німеччина? Агафія довго вагалася, та зрештою спитала про це в Маріци, доньки Отто. Німкеня — однолітка Олиної мами. Вони готують удвох їсти робітникам і часто спілкуються щиро.

Маріца ненавидить війну. У 1941-му її чоловіка мобілізували, як і більшість мужчин із Маттштедта. Узимку 1943-го від нього

перестали надходити листи. Загинув? Поранений? У полоні? За півроку жінка написала куди тільки могла, але так нічого й не довідалася.

Війна забрала на Східний фронт батька її сина, тому вона й клопотала, аби їм у працівники дали українців із дитиною. Війна зруйнувала її сім'ю, але вона вирішила врятувати чужу.

Відколи остарбайтери в них працюють, німкень дає українці значно більше харчів, ніж необхідно. Агафія по сусідніх селах вимінює ці продукти на одяг. У багатьох німецьких родинях їжі не вистачає, чоловіки на фронтах, господарство занедбане.

Оля й Отто вже прикрасили кімнату. Останні два роки вони взагалі нерозлучні. Коли дорослі трудяться в полі, діти граються на підводі. Разом гуляють селом, одне за одного — в дитячих бійках. Усі іграшки Отто — одночасно й Оліні. Міжнаціональна дружба яскравого товстенького блондина й худенької чорнявки.

— А це тобі, — каже дівчинка, простягаючи півметрову ляльку й дитячий візок. Їх Олі щойно подарував Дорек Юзик. Хлопцеві двадцять сім, батько в нього поляк, мати — німкень. Народився він у Маттштедті, але зараз живе й працює в місті Апольда, на швейній фабриці. Цей сусід на вихідні частий гість у домі Вентів. І щоразу приносить Олі різнобарвні клаптики — відрізки тканини. А вона разом із Отто шиє лялькам сукні. Червоні, жовті, голубі — як веселки.

Літо 1944-го... Спека несамоविта. Селом женуть військовополонених. Оля живе на другому поверсі. Маріца виділила українській сім'ї кімнату з кухнею в сусідньому з господарями будинку. Під вікнами — запилужена дорога, посеред якої зупинилися бранці. Дівчинці їх добре видно: молоді, старші, хто сидить, хто лежить. Попереду й позаду колони — конвой із автоматами та собаками.

Мама зрання на кухні. Чистить і варить у відрах картоплю. У сусідньому домі те саме робить Маріца. Вона приносить продукти у величезному кошику.

— **Це їм, нехай їдять, може, хтось і моему дасть поїсти,** — каже німкеня.

Оля й Отто виконують важливе завдання. Агафія та Маріца наповнюють їжею сумки й перетягують їх мотузкою так, щоб одна була в дитини на плечі, а друга на животі. Мов коромисло. Потім малі по-пластунськи повзуть крізь дірку в паркані, де город прилягає до дороги. Полонені забирають із сумок харчі, й діти повертаються по наступні порції.

Працюють усі. Отто Вент і Михайло Мисишин кілька годин поспіль відволікають, заговорюють конвоїрів, аби ті не помітили хлопчика й дівчинки.

Уночі полонених повели... Оля побачила, як із сусіднього будинку вийшов старий Отто. Тут-таки з їхньої кімнати поквапився кудись і батько. Тієї ночі єдиний раз до них прийшла переночувати Маріца з Отто-молодшим. Вона нервувала. Обидві жінки не знаходили собі місця. Не могли заснути й діти.

Удосвіта чоловіки повернулися.

— І як? — коротко спитала Агафія.

— Усе нормально, все добре, — прошепотів Михайло.

— Не знайдуть?

— Та не знайдуть. Знаєш, хто це були? Французи...

* * *

Mattstedt, Unterdorf, 119. Ольга Михайлівна Мисишин знову і знову читає з аркуша цю адресу. Жінка схилилася за столом у невеличкій квартирі в місті Дрогобичі на Львівщині. За вікном 1991-й рік, Україна тільки-но здобула незалежність. Ользі Михайлівні п'ятдесят три. Вона роками готувалася до цього моменту — коли зможе написати кілька слів подяки людям, які врятували її сім'ю в часи Другої світової війни. Через працівників Червоного Хреста нарешті розшукала їхню адресу.

«Дякую вам, Маріцо. Дякую тобі, Отто», — кілька годин, два речення й ріки сліз. А так хотілося написати: «Пам'ятаєте Маріцо, як ви сказали **«нехай їдять. Може, хтось і моему дасть**

поїсти». Ви віддали тоді всі продукти, що у вас були. Віддали чужим людям, ще й військовополоненим. Як ваш чоловік? Він повернувся?»

А ще хотіла запитати про двох французів. Уже тут, в Україні, батько розповів, що тієї безсонної ночі вони з Отто Вентом витягли із середини колони тих бранців, вивезли їх і заховали далеко в лісі.

«Маріцо, чому ж ви тоді наважилися зі своїм батьком на такий крок — визволити полонених? Невже старенький Отто не хвилювався через можливі наслідки, не боявся тюрми в разі викриття? Ви урятували з полону чужих людей, як урятували й нашу сім'ю», — стільки разів промовляла ці слова Ольга Михайлівна, а коли нарешті дістала адресу, нічого не змогла написати.

Так і відправила свій перший лист. «Дякую вам, Маріцо. Дякую тобі Отто».

Згодом надійшла відповідь. Маріца так і не дочекалася чоловіка з війни. Отто-молодший одружився, в нього дві дочки. Родина господарює — багаті фермери...

Щомісяця Маріца почала переказувати Ользі Михайлівні по сто німецьких марок. Таке собі відшкодування за примусові роботи на їхньому господарстві.

1993 року жінка померла. Гроші стали надходити від Доротеї Вент, дружини Отто. Пані Оля в подяку вишиває картини й відсилає до Німеччини.

2018-й. Десь у Франції живуть діти, внуки чи правнуки двох військовополонених, яких звільнили тієї безсонної ночі. Мабуть, їхні предки розповідали їм про неочікувану втечу з полону. І про її організаторів. Про українця Михайла Мисишина і старого сивого німця в капелюсі — Отто Вента. Його родичі досі мешкають за адресою Mattstedt, Unterdorf, 119.

НЕВЛОВИМИЙ УТІКАЧ

Шматки льоду тут і там звисали з колючого дроту, сріблячись на сонці. Наглядачі в теплих шинелях підганяли в'язнів до барака з кухнею. Миски й горнята, прив'язані до ременів, постукували об металеві ложки. Максим запам'ятовував кожен метр дороги, всі повороти й закапелки, повз які рухалася колона. Уже третій місяць він планував утечу. Зміни вартових, входи та виходи з території. Усі ці дев'яносто днів хлопець жив обдумуванням і прораховуванням кожного кроку та секунди.

* * *

Нікому не довіряти. Ні на кого не надіятися. Одного разу його вже зрадили. Чужа для нього людина, німкеня фрау Фогель, майже рік переховувала хлопця. Ризикувала власною свободою. Рятувала життя іншого, ставлячи на кін своє. А в рідному селі хтось із сусідів його здав. Зрадив. І тому він тут. У Янівському концтаборі на околиці Львова.

Коли почалася війна, Максим навчався в залізничному училищі в Кам'янці-Бузькій. Керівництво зібрало всіх студентів на стадіоні. Хто хоче — на евакуацію. Хто ні — може повертатися додому. Молодь із навколишніх сіл навіть не думала, що війна затягнеться на довгі роки. Усі розраховували на швидкий переможний контрнаступ радянської армії. «Це скоро закінчиться», — переконував себе й Максим. Із групою односельців він рушив до Поздимира.

Юнак там виріс. Ходив до школи. Знав усіх в обличчя. Там залишилися господарка й поле. Уся родина.

На другий день вони таки дісталися свого невеликого села, що за двадцять кілометрів від міста Сокаль на Львівщині. Потрапили під кілька перевірок німецьких солдатів та під обстріл із літака. Без їжі, сну — але дійшли.

Три місяці Максим провів у Поздимирі. Лінія фронту була далеко, німці, крокуючи колонами, надовго в селі не затримувалися. Над сільрадою майорів прапор зі свастикою. Місцеві навчилися жити за нової адміністрації.

Та спокійне й розмірене життя закінчилося восени 1941-го. Голові сільради було надіслано повістки: усю молодь відправити на примусові роботи до Німеччини. Вересневого ранку німецькі солдати з гестапівцями уже виходили з вантажівок і хата за хатою прочісували Поздимир.

Максима та ще тридцятьох хлопців і дівчат відвезли до залізничної станції у Кристинопіль (Червоноград). Цілий ешелон забили сільською молоддю із найближчих районів. Далі — Львів. Вокзал. А звідти — на пересилку. Тоді Максим уперше побачив бараки, вартових на вишках. Біля воріт юрмами по кілька днів чекали родичі затриманих, намагаючись передати теплий одяг та харчі.

Медогляд, лазня, шиккування в шеренгу по п'ять, а в колону — осіб по триста. Спереду й позаду — вояки. Підневільних виводили за ворота пересилки, на їхнє місце прибувала нова й нова молодь.

— Треба стати в середину колони. Вартові на вишках контролюють лише територію самої пересилки. А вже за ворітьми єдина охорона — це солдати на початку та наприкінці строю. Обабіч дороги на виході з пересилки багато людей. Тільки-но колона пройде ворота — спішно забігаємо в ці юрби, сідаємо на сумки та чемодани, ніби ми сюди прийшли до родичів, — пояснював Максим. Серед усіх він був найстарший.

П'ятеро хлопців та двоє дівчат уважно слухали самоствердженого проводиря.

— Головне розчинитись у натовпі до того моменту, коли вся колона пройде ворота й відповідно ті німецькі вартові, що у хвості, ще не бачитимуть дороги, — підсумував юнак.

На інший кінець Львова, у район Рогатки, доїхали ранковим трамваєм. Рушили на Дубляни. Удень — лісами та полями. Вночі дівчата стукали до сільських хат і просили поїсти.

За тиждень вийшли під місто Сокаль. Там і розлучилися. Подалися хто куди.

Максим знав: у селі його шукатимуть як утікача. Шлях туди закритий. А в Сокалі мешкав Іван, одногрупник із залізничного училища. Треба до нього.

— Ти мусиш їй усе розповісти. Це найкращий сховок. У її будинку шукатимуть в останню чергу, — сказав Іван, зникаючи в темряві.

Максиму відчинила жінка років шістдесят п'яти.

— Фрау Фогель? — тремтячим голосом промовив хлопець.

Німкеня з батьками переїхала до Сокаля по закінченні Першої світової війни. Тільки облаштувалися — помер тато. За рік — і мама. Вона залишилась одна. Чоловік та син полягли на фронтах іще в 1916-му.

Невеликий будинок на околиці міста, з боку дороги до села Поториця. Увесь наступний рік Максим проведе тут. Окрім нього в господині живуть студенти, що вчаться в Сокалі. Тож присутність утікача не надто впадає у вічі сусідам.

Фрау Фогель якимось дивом вдалося дістати для хлопця документи, і він подеколи виходить на підробітки. Головне правило — не потрапляти на очі нічним патрулям.

Через півроку Максим наважився відвідати рідне село. Тяжко захворіли батьки. У Поздимирі залишилися тільки літні люди та підлітки. Молодь вивезли на примусові роботи, старші пішли хто на фронт, хто до лісу в партизани.

Юнак вирушав по обіді із Сокаля, простував полями, на підступах до села ховався й лише над ранок заходив до хати. Брав харчі, перекидався кількома словами з батьками — і назад.

Так тривало півроку. Під час шостого візиту на нього вже чекали. Хтось із односельців зрадив, хату оточили. Потім затриманого привезли в Сокаль. «Чорна жандармерія» — так називали будинок, де містилася тюрма гестапо. Два тижні допитів та побоїв.

Максим не міг змиритися з тим, що сталося. Це просто не вкладалося в голову. Ну як же так? Німкеня фрау Фогель,

ризикуючи потрапити до тюрми, переховувала його майже рік, а тут хтось зі своїх написав донос...

Юнак струсив сніг із синього трикутника на робі. Такі нашивки носили в Янівському концтаборі українці. Адміністрація вирізняла кожну із національностей. Поляки мали червоні трикутники, євреї — жовті.

Триповерхові нари, виснажлива робота, спорудження парканів, загорож. У дні, коли сходив сніг, мостили камінням дорогу.

Настала весна. Минуло вже півроку, а сприятливого моменту для втечі так і не трапилося. Похмурого березневого ранку 1943-го Максим зрозумів, що зараз його останній шанс. Їхня бригада того дня закінчувала ремонт шляху поза табором. Вони проходять через щойно поставлену загорожу на обід, неподалік — маленька хвіртка, вишку для вартового тут тільки зводять. Це єдиний шанс — вибити хвіртку, коли увага наглядачів буде зосереджена на бараку, де їстимуть в'язні.

Перший ковток свіжого повітря. Така довгождана воля. Уже пройденим рік тому маршрутом Максим подався на Сокаль...

* * *

Так із ними й не встиг попрощатися. Із міжнаціональною сім'єю, яка дала йому прихисток і переховувала у своєму домі. Коли німецькі війська відступали, Шиллер, не вагаючись, зібрав речі, взяв дружину та двох доньок і також виїхав на свою батьківщину.

Максим оглянув порожні шафи, де-не-де розкидані журнали та газети. Польські образки лежали на столі впереміж зі сторінками німецького календаря. Цілі зібрання книжок стояли рівними рядами. Дружина господаря була з-під Вроцлава, а родичі самого Шиллера — десь із-за Франкфурта-на-Майні. Інтелігентна сім'я, на тій бібліотеці вони вивчили Максима читати німецькою. Певно, дуже поспішали, якщо забули свою безцінну колекцію книг.

Ця німецько-польська сім'я ховала Максима у своєму будинку в Сокалі, біля повороту до річки Буг. Ховала весь той час, що минув від утечі хлопця з концтабору й аж до відступу Вермахту влітку 1944-го. Саме до цих своїх знайомих привела хлопчину фрау Фогель, коли він, знеможений, увесь у ранах, ледь тримаючись на ногах, постукав у її вікно. У німкені вже мешкало п'ятеро дівчат, тож місця не було зовсім.

Шиллери довго лікували хлопця. Лише за місяць він оклигав і звівся на ноги. Вижив.

— Різні люди були. Не можна всіх рівняти. Бачиш, як німці тоді рятували мене. Спочатку фрау Фогель, а потім сім'я Шиллерів. Це справді велике покликання — бути Людиною. Навіть у таких жакливих ситуаціях, — завершує свою розповідь Максим Васильович Савка.

Дідусеві виповнилося дев'яносто три. Йому вже складно пригадати, чим займались у часи війни його рятівники, ким були за професією. Після відступу німецьких військ пан Максим більше ніколи не бачив ані Шиллерів, ані фрау Фогель. Що сталося з німкенею, куди вона переїхала? А чи втрапила до рук НКВД? Цього Максим Савка так і не дізнався.

Згадуючи ті буремні роки, він часто приходив до хати неподалік Бугу, де колись переховувався. Дім Шиллерів довго стояв занедбаний і зруйнований. Недавно його розібрали, увірвавши останню ниточку, яка поєднувала врятованого з його рятівниками...

Закриваю блокнот. Справді, я ще ніколи не чув таких історій. Читав про те, як у різних країнах переховували євреїв. Але щоб самі ж такі німці дали прихисток хлопчині, котрій утік спочатку з пересилки на примусові роботи, а потім із нацистського концтабору, — про таке дізнався вперше.

П'ЯТЬ ІСТОРІЙ ПРО ТЕ, ЯК ПРОСТО БУТИ ЛЮДИНОЮ

Моя бабця

Тривожний стукіт у вікно не припинявся. Це був поганий знак. Так серед ночі приходили з арештами гестапівці. Господар нарешті відчинив. На порозі стояв утомлений німецький офіцер. Йй треба втікати. Негайно. Вранці із села почнуть вивозити молодь.

* * *

Моя бабуся Галина Шунь любила згадувати цей випадок. Далекого 1943-го вона, 18-річна дівчина, разом із тіткою втекла із села Олесько до Львова. За лічені години недільного ранку селом пройшла облава. Усіх більш-менш фізично здорових забрали на примусові роботи до Німеччини.

Коли я почав працювати журналістом, бабуся часто просила описати історію її порятунку. Я завжди відкладав на потім, тож так і не встиг про все докладно розпитати. Уже й не встигну. Вона померла багато років тому, залишивши при собі таємницю тих подій. Пригадую тільки, що той німець років сорока завжди мав при собі потріпану фотокартку дівчини. Його дружина померла, а вдома залишилася донька. Вона була дуже схожа на мою бабусю.

Історій взаємодопомоги та виручки в часи Другої світової достатньо. Німці допомагали полякам, поляки — росіянам, росіяни — українцям, українці переховували євреїв. Ці події вихоплюють із м'ясорубки жорстокої війни маленькі історії великих Людей, які рятували інших, ризикуючи своїм життям...

Військовополонений

Таня бавилася з дітьми сільського священика, коли до нього приїхало гестапо. Питали, чи відомо, хто ховає втікача. Дівчинка хутко примчала додому. Її батько Володимир та дідусь запрягли коней і вивезли солдата в ліс. Устигли. Уже ввечері їхнє господарство обшукували німці. Штрикали скрізь багнетами, дивилися по скринях, стайнях та льохах. Так у чотири роки дитина попередила про облаву й доклалася до порятунку полоненого, якого переховували з місяць.

Тетяна Золотоверхова разом із родиною мешкала в селі Вишнів на Холмщині. Нині це територія Люблінського воєводства Польщі.

У сусідньому селі був табір військовополонених. Місцеві мешканці розповідали про жахливі подробиці перебування в ньому в'язнів. Їх майже не годували, до того ж німецькі вартові відкривали вогонь по селянах, які намагалися перекинути продукти через колючий дріт.

У 1944-му звідтіля втекло п'ятеро бранців. За лічені години трьох із них знайшли й розстріляли. Згодом така сама доля спіткала й четвертого.

Останнім, п'ятим, був Яків Щербак. Він прийшов до хати Золотоверхових серед ночі. Висока постава, але вимучений, увесь у ранах. На тілі завелися черв'яки. Мама Тетяни Наталія зналася на травах, тож лікувала його...

Яків лісами дістався до лінії фронту. Місяць у лікарні — і знову до війська. Дійшов аж до Берліна. Згодом списався з Володимиром Золотоверховим і запросив свого рятівника в гості. Громада міста Сміли на Черкащині зустрічала Тетяниного батька з короваєм — як героя.

Євреї та Рутч

Сім'я Анни Таратило переховувала євреїв. Робити це було вкрай непросто. У селі Велика Білина Самбірського району на Львівщині стояли тоді німецькі військові.

Двоє місцевих скрипалів — Абрамко та Янкель, а також їхній батько Войцьо жили на стриху більш ніж три місяці. У 1942-му одинадцятирічна Анна приносила їм зготовані мамою страви та свіжонадоєне молоко.

За переховування євреїв можна було потрапити в концтабір. Наражати на таку небезпеку свою родину? З одного боку, то ж односельці. А з другого — фактично чужі люди...

Може, в подяку за це через кілька років така сама чужа для них сім'я допоможе Таратилам.

Після Другої світової батько Анни, воїн УПА, загине у боях із загонами НКВД. А дівчину з матір'ю та дідусем репресують, вишлють на лісоповал до Сибіру.

У Хабаровському краї, в поселенні Левга, більш ніж на рік їх прихистить у своєму будинку німець Рутч. Його вислали відразу по війні, він відбув покарання й залишився там жити. Одружився з росіянкою і вже мав маленького сина. Рутч безкорисливо запропонував дах над головою Таратилам, як ті колись — євреям-музикантам.

Золотий ланцюжок

Одержавши його, чотирирічна Оксана набула особливого статусу поміж малечі в селі... Не кожна дівчинка в Ясениці-Сільній, ба навіть у недалекому багатому на нафту Бориславі, могла гордо походжати, начепивши поверх платтячка золотий ланцюжок — подарунок чужоземної жінки.

Діти бігали, бавлячись, навколо великих новеньких зелених вантажівок. Від початку війни в селі стояли німці, й то були

їхні авто. Військові квартирували по сільських хатах. У будинку Оксани Мацьків жила молода німкеня. Медсестра. Світла-світла. Ну, просто яскраво-біла. Хата була невелика. Німкеня спала на одному ліжку з дитиною. Простий невибагливий матрац із соломи, ковдра та одна велика подушка.

Той ланцюжок Оксана міцно стискала в руках, коли радянські війська вели вогонь по селу з боку Карпат, хати палали, німці відстрілювалися, гриміли гармати й свистіли кулі. Ланцюжок був як талісман, і дівчинка вірила, що він її врятує.

Німці відступали. Медсестра прощалася. Оксана знову вклала в руки світловолосої німкені блискучий ланцюжок. Повернула: їй потрібніше. Нехай береже.

Мед, що давав життя

— Ті, хто вже тривалий час працював, обжились і знали що та як. Тож вони й рятували новоприбулих від голоду, — каже Софія Голюк. Народжена наприкінці 1944-го в Німеччині, у місті Гросс-Оттерслебен, жінка знає ті історії від батьків. Знає про героїчні вчинки, які здійснювали примусові робітники, аби не померли з голоду інші.

Молоду сім'ю, Анну та Петра, везли із села Піратин Радехівського району на Львівщині. Їй було двадцять п'ять, йому — двадцять сім. Того недільного ранку обоє пішли на Службу Божу — й додому вже не повернулися. Німецькі солдати оточили церкву. Усіх працездатних вивезли на примусові роботи.

Анна й Петро працювали в Мансдорфі та Магдебурзі. На фабриках штучного меду та цикорію.

— Мед ми фасували в десятилітрові жерстянки. Нових людей привозили туди виснаженими й голодними. Тож ми навмисно ті банки з медом сплюскували, деформували — начебто це брак. І тоді їх викидали на смітник. Звідти новоприбулі забирали мед і так рятувалися від голоду, — розповідала мати про тамтешнє життя своїй дочці Софії Голюк.

Звичайно, працівників, яких адміністрації вдалося зловити на такому псуванні товару, відправляли на важчі роботи. Попри це, ризикуючи бути засланими на виснажливу працю до шахт чи будов, люди не переставали рятувати голодних.

* * *

Різні долі, різні історії... Їх об'єднує одне — людяність. У вкрай непростих обставинах. Допомога ближньому. Об'єднує бажання й можливість бути Людиною. У слові, погляді, думці, жесті, вчинку.

Анна Іванівна Таратило, 1931 р.н.

Тетяна ІВАНЧУК, 1961 р.н., м. Київ, Україна

ТЕ, ЩО НЕ ЗАБУВАЄТЬСЯ

Баба Валя не вважає себе міською. Напинає хустину як сільські молодичі й сама із себе кепкує: «Із села виїхала, а в город не доїхала!» Це було б смішно, якби переселилася кілька років тому, але вона живе у місті вже понад півстоліття! І ніяк не звикне. І ніяк не забуде села. Картини минулого інколи мучать її своєю нав'язливістю, з ними лягає і встає. За свій довгий вік набачилася всього: і доброго, й лихого, тож і згадати є що. Найперші свідомі спомини болять, немов ті підрізані серпом пальчики в маленької дівчинки Валі, яка в низько напнутій від сонця біленькій ляничці полола разом із мамою та жінками з ланки просо від свиріпи. Ще й серп завеликий для дитячих долоньок, і тоненькі ніжки заплутуються в густому просі, що стоїть широченним ланом аж до обрію.

У спекотне передвоєнне літо після голодних 1933–1937 років небачено щедро зародили поля, і хлопчиків з'явилося тоді на світ удвічі більше, ніж дівчаток. Старі люди скрушно хитали головами: «Не до добра це. Буде війна». Лихо не забарилося. Батька Валиного, колгоспного бухгалтера, який уже тоді мав п'ятеро дітей, мобілізували. Недовго повоював — дістав поранення, і його було комісовано. Валя нарівні з дорослими працювала для перемоги. Ходили з однолітками до молотарки, тягали важезні, як для дітей, снопи. Війна підкотилася до Красилівки. Вона переходила з рук у руки. Радянські війська відступили, до села зайшли німці...

У хату на вигоні, де жила Валя, набилася купа сусідських дїтлахів. Сиділи, налякані, в сінях, серденьята тріпотіли, мов у пташок, від страху, а більше від невідомості, коли зайшов

вояк із засуканими рукавами й автоматом через плече. Мати, налякано опустивши очі, незграбно спіткнулася на порозі. Тримала сяку-таку провізію в старенькому фартушку для німецького солдата. Але він якось рвучко одхрестився довгими, мов граблі, руками, став у снігах, розчепіривши ноги, й почав рахувати: «Айн, цвай, драй, фір...» — та й махнув. Дістав із нагрудної кишені фото білочубого хлопчика: «Кіндер», погладив той клаптик паперу — ніжно, мов голівку свого сина, а затим видобув із глибокої кишені велику пригорщу сірого рафінаду, висипав обережно найстаршому в тремтячі долоньки й пішов. У дверях зупинився, поглянув якось прощально, аж у сталевого кольору очах зблиснула ледь видима сльозина. На всіх не вистачило, ділилися по шматочку. Смачніших ласощів годі було й хотіти!

Село стояло якраз на рубежі двох супротивних сторін, нині це звалося б лінією розмежування. Але, мабуть, щасливе було: жорстокі бої минули, та й за німців працювали школа, лікарня, засівалися поля. Потім прийшли «совети» і найперше, що зробили, — витягли й зарізали корову та підсвинка. А ще посеред зими з єдиного вулика витрясли на сніг бджіл, шукаючи вошину. Поживи з неї було мало, тому забрали невеличкий глечик меду, який Валина мати тримала, аби підживити бджіл навесні. Мед «визволителі» з'їли, а посудину розтовкли. Батько тоді знову був призваний на службу. І коли мама Оксана, плачучи, поскаржилася командирові на безчинства його солдатів, той гримнув: «Молчать! Будем назад возвращаться — сожжём к чёртовой матери! Все вы тут предатели, немцам служили!»

На щастя, до Красилівки вони не повернулися — повертались інші. Колесо історії проїхало незмащене, скрипуче, залишаючи шрами на тілах і душах селян та їхніх дітей. Якось долинула звістка, що поряд проходить колона вояків на фронт, серед яких і Валин батько Роман. Дівчинка з мамою прошкували кілька кілометрів до сусіднього села Станіславчик. Валя несла в глечик молоко, а мама у фартуку — сухий подрібнений

тютюн. На околиці того села вже зібрався невеликий натовп. Ось із-за пагорба з'явилася колона. Вояки, с'як-так обмундировані, чвалали, наче в'язні, їм не дозволили спинитися й на мить. Валя на ходу наливала молоко в кухлі, воно розхлюпувалося на дорогу, а мама Оксана по жмені роздавала тютюн солдатам, видивляючи поміж них рідне обличчя. Тільки й устигла доторкнутися до руки, що тримала гвинтівку. А вздовж колони металася миловида молодичка — невисока на зріст, незнайома, певно, з того-таки Станіславчика. Вона жалібно й допитливо зазірала в очі воякам, щось неголосно питала, хапаючи їх за сірі, припалі пилюкою рукави. Дріботіла з краю в край строю, притулившись до грудей біленький вузлик із харчами. Колона, як велика сіра гусінь, проповзала, здіймаючи куряву, і вже почала щезати з поля зору. Молодичка розпачливо дивилася їй услід, потім на бігу ткнула вузлик наймолодшому солдатику, що йшов у останній шерензі, й перехрестила, кладучи хрест спершу обережно від небесної високості аж до землі, а потім розмашисто й широко з боку в бік, аби охопити всіх вояків перед собою. І стуливши долоні, як у жалобі, сіла. Просто посеред дороги, куряви та війни. І тут Валя, як стара, заголосила: «Ой, на кого ж ви нас покинули?!» У натовпі захлипали жінки, затужили, заламуючи руки, до неба. Це було востаннє, коли Валя з мамою бачили свого батька та чоловіка. Він загинув за півсотні кілометрів звідти. Снаряд вибухнув поруч, вивернувши йому всі нутроці. Але про це Оксана та діти дізнаються аж у 1946 році від очевидця із сусіднього села, що був поранений, але вижив. Хтозна, чи встиг Роман хоч раз вистрелити зі своєї гвинтівки. Встиг тільки сказати, що в нього семеро дітей. Лежить там, у братській могилі, а сім його сиріт іще мають вижити в цьому жорстокому світі, ще збиратимуть колоски, за які мало не потраплять до тюрми, ще навчатимуться в школі по черзі, бо на всіх — одна пара солдатських черевиків, ще шукатимуть власне місце в житті без підтримки й захисту — без свого тата.

Вервечка спогадів довга. Як ціле життя. Не одну таку оповідь можна написати про гіркоту важкого дитинства, обпаленого війною, про повоєнні злигодні звичайної сільської дівчинки Валі. Та серед усієї тієї гіркоти чомусь завжди згадується сіренький шматочок німецького рафінаду. Солодшого за всі ласощі світу.

*Валентина Романівна Полотняк
(у заміжжі Бондаренко), 1930 р.н.
Фото 1948–1950 років*

Володимир ІВЧЕНКО, 1936 р.н., м. Київ, Україна

КІНЬ БІЛАШ ТА ШВЕЙНА МАШИНКА

Нарис

Отже, погріб у діда Мацька. Темно, вогко, пахне квашеною капустою. А нагорі гуркотить і бухає так, що зі стінок нашої схованки осипається пісок. Даремно нас, цебто Зою та Юрка Савранських і мене, укоськували наші, також перелякані, матері. Ми ридали у три ручаї. А сам дід Мацько тим часом походжав на вершечку солом'яної покрівлі своєї хати, поливаючи її водою. Вже горіла на подвір'ї стодола: вогонь міг перекинутися й на оселю. Коли ж стодола рухнула, похоронивши в диму та полум'ї й наших коників, Мацько спустився.

— Вилазьте, прошу, пане. Бо вогень добирається до погрібника...

Ми припишкли у високому картоплинні. Свистіли кулі. Хутір здригався від пекельних вибухів. Тим часом дід знову виліз на хату і продовжував своє діло. У білому полотняному вбранні Мацько бачився чудовою мішенню. А проте його не зачепила жодна куля.

Нарешті стрілянина вщухла. Ми взяли свої клунки... Йти додому, до селища МТС, довелося через заболочені луки, а далі — житнім полем. Перелякані й згорьовані, ми брели сякою-такою стежечкою. Навколо поставала жахлива картина. Розірвані снарядами коні червоних кавалеристів, вершники — хто прошитий автоматною чергою, хто забитий осколком... А напереріз нам, через те саме всіяне вирвами житнє поле, йшли німці. У добре пригнаних мундирах, із коротенькими автоматами,

вони спокійно вдавлювали землю своїми кованими чобітьми. І... не звертали на нас жодної уваги.

Удома чекало найгірше. Замок на дверях у квартиру був зламаний. Хоча злодії не взяли нічого. За винятком найдорожчого в домі предмета — ручної швейної машинки. Рік тому її купив у Львові мій батько. Але де ж він сам? Адже, проводжаючи нас на хутір, до діда Мацька, татко запевнював:

— Ми тут із дядьком Савранським (емтеесівський механік) почекаємо... Воно скоро вляжеться.

Не вляглося. І ось поляки-сусіди, батьки моїх вірних друзів Мундика та Кшиськи, нам сповіщають:

— Пан бухгалтер та пан механік одштупили із совітами...

Так для нашої родини розпочинався перший день війни. Чи, точніше-таки, закінчувався. Бо ж ранок того погожого червневого дня почався зі стукотіння в стіну між нашою та сусідовою квартирами. То догукувався до нас, іще сонних, дядько Савранський:

— Вставайте, війна!...

Батько вийшов на дерев'яний ганочок. Небо здригалося від ревіння літаків. Ні, це не були маневри радянських військ, розташованих біля нас у лісах... Потужні аероплани пливли із заходу. І несли на крилах чорні хрести. Бомбовози розвернулись у бік Любачева. Звідти долинув грім вибухів.

Війна! Тільки тепер до нас дійшло: те, про що говорили досі на всіх перехрестях, сталося. А говорили так. Мій грамотний і партійний батько: «Хай тільки сунуться — гнатимемо до самісінького Берліна». Його підтримувала дружина механіка. Зовсім інакше думала моя мати: «Ой, поб'ють нас, Іване, та ще й дуже...» Причому їй підтакував дядько Савранський, який уже відслужив «кадрову», тобто бачив смаленого вовка.

Власне він і запропонував відвезти дві сім'ї на хутір до діда Мацька, у якого ми купували молоко та вишні.

Тепер ні «пана механіка», ні «пана бухгалтера», як поштиво величав їх тутешній люд, не було. А зчорніла від горя моя мати,

«пані бухгалтерша», мусила розпочинати зі мною зовсім нове життя. Про якесь повернення нашого скарбу, цебто швейної машинки, не було й мови. Аж раптом сусіди-поляки порадили:

— Зверніться, пані, до військового начальства. Тим паче, що во нас тут стоять чехи... Може, вони вам зарадять?

І мати таки наважилась. Іти до «військового начальства» було недалечко. За якусь сотню метрів стояла добре знайома нам будівля дирекції МТС. Тепер її займала комендатура. Вартовий відвів матір до всяного сріблястими позументами, орлами та хрестами високого чина. Той, заклопотаний, вислухав його, пильно глянув на аборигенку й нагнувся над телефоном.

Гєрготів у слухавку недовго. Але сердито. Далі, немов із-під землі, виріс довготелесий цивільний. Він виструнчився перед чином, а матері чистою українською сказав:

— Ідіть додому. Все буде гаразд.

Наступного ранку, вийшовши на ганочок, ми побачили там... свою швейну машинку. Вона стояла біля відра з водою. Поряд лежала навіть запасна шпулька... Воєнне лихоліття обдарує нас іще не одним чудом, однак чудо з поверненням машинки буде чи не найголовнішим. Сказати б навіть, доленосним. Чому — розповім далі.

Стояв задушливий липень. Як і раніше, ми, діти, шастали в навколишніх лісах, що обступали селище та «фольварок» МТС із трьох боків. У них могутньо гули вікові сосни, випиналися з-під піскуватої землі, вкритої глицею, кремезні гриби, синіла незайманим туманцем на кущах ожина... Але з'явилося й дещо нове — глибокі ще свіжі окопи, жовтенькі гільзи від набоїв, осколки снарядів, рештки червоноармійського обмундирування.

Та то було не найстрашніше. У цю непевну пору вже розстрілювали «совіцьких активістів», комуністів... Ось чому моя хоробра матуся виміняла за швейну машинку підстаркуватого коня Білаша. Фросина Савранська хутко роздобула за своє домашнє лахміття упряж. Коваль МТС Хтодось Ковбасюк підрихтував воза. Та й вирушили німецькими тилами по ще гарячих

слідах війни троє дорослих і троє дітей. Із Західної України до рідних місць.

Чому ми опинилися тут, у лісистих піщаних краях, де добре родили, либонь, тільки гриби, вишні та картопля, а традиційні для київських чорноземів дині й кавуни гнили, не дозріваючи? Восени 1939 року сюди, до новоствореної МТС, послали бухгалтером мого батька. Залишати хату і їхати бозна-куди за чоловіком мати не хотіла страшенно. Та ба!.. Так доля закинула нас під чистеньке містечко Любачів (нині територія Польщі). Хоча, правду кажучи, жилося нам на новому місці добре. Мама вже не ходила, як у Зеленьках, до бурякової ланки. Заробляв на сім'ю сам тато. Непутило тільки те, що мешкали ми в тісенькій, однокімнатній квартирці. Зате скільки нового й цікавого було в навколишніх лісах! Куди там нашим голим степам, порізаним ярами...

І ось батько «відступив із совітами», а ми, пороздававши домашній скарб сусідам та знайомим, трюхикаємося від комендатури до комендатури. Без жодної перепустки. Крізь страшний рейвах іще не охололої в західних областях війни... Один коник. Один віз. Троє дорослих і троє дітей. За законами жанру годилося б розповісти про страшні пригоди на тому кількасоткілометровому шляху. Проте нам, діткам, було просто цікаво. Я ніколи не бачив так близько на небі зорі. Тепер — мусив. Оскільки ночували ми на возі, під усілякими ковдрами та пальтами. Нечасто, вельми нечасто пускали нас добрі люди на ніч у повітки та стодоли. І тоді ми насолоджувалися знайомим змалку ароматом свіжопідсохлого сінця. А наш добрий Білаш розкошував під надійним, міцним дахом.

Трохи пізніше, у благословенних Зеленьках, я навчуся розряджати гвинтівочні набої, відрізняти радянські гранати-лимонки від макогоноподібних німецьких, протипіхотних... А поки що подорож, котру міг обірвати перший-ліпший постріл першого-ліпшого гестапівця чи поліція, стелила під колеса нашого воза труські західняцькі бруківки. Уздовж них валялися, мов

підсвинки, різнокаліберні снаряди, розтрощені гармати, військова амуніція.

Найбільше мені впам'ятку широченне поле, всіяне розбитими радянськими танками. Грізні сталеві динозаври стояли там, де їх зупинив влучний постріл противника. Башти в них були набакир, стволи гармат цілились у чисте небо... Не звертаючи уваги на окрики матерів, які на узбіччі шляху варили традиційний куліш, ми топталися по блискучих гадюках танкових гусениць, залазили в черево машин. Там були сліди крові, гільзи від снарядів, сморід згорілої гуми.

Наша одіссея завершилась аж восени. Зарядили холодні дощі. Останні кілометри розхитаний віз долав по глибокій грязюці.

— Де ж вони в чорта ті Зеленьки? — допитувався Хтодось:

— Та ось-ось уже! — заспокоювала його мати. — Буде такий місток. Потім наче підйомчик. А там і наш куток...

Я пізнав цей «підйомчик»! Так само, як вигін та провалля. Ще трохи шляхового багна і... Аж ось я здалеку уздрів: через грязьку дорогу з порожніми відрами йде до колодязя моя улюблена баба Софія.

— Бабо! — вирвалося крізь сльози. — Бабо!..

Старенька кинула відра й побігла до нас.

— Ой, Господи! Та це ж Тетяна з Володиком...

З обійсть обабіч шляху почали виходити люди.

— Ів'анова Тетяна? А казали ж, їх у западній розстріляли...

Підстаркуватий, але витривалий Білаш свою місію виконав! Хтодось розпріг його. Мій дід, споконвічний зеленківський фельдшер Теофан Петрович, завів коника в повітку. Кинув йому сінця. Ось яку роль відіграла в нашій із матір'ю долі ручна швейна машинка!.. Щодо Савранських, то вони злізли з воза в рідному селі раніше. А дядькові Хтодосю, який тут-таки продав віз, випадало ще добиратися на свою Вінниччину.

*Батьки автора Тетяна Теофанівна та
Іван Семенович Івченки, с. Зеленьки на Київщині, 1938*

*Володя Івченко біля
свої оселі неподалік
Любачева.
Початок 1941 року*

*Мати автора Тетяна
Теофанівна Івченко, 1956*

ФОТОКАРТКА З ХАРБІНА

Новела

Мій дід не вписувався у традиційний образ старенького в солом'яному брилі, що розповідає онукам казочки та вирізує їм свищики. Він служив іще в царській армії. Аж у далекому Харбіні. Як військовий фельдшер. І це, мабуть, назавжди висталило в ньому жорсткі, непоступливі риси. Тому я забирався в комору його міцної господині не без страху. А приваблював мене в тій коморі не так амфороподібний глек, наповнений медом, як шафа, де поблискували дивовижні медичні скляночки, мідні гирки, ваги... Окрім деяких ліків лежала тут у саморобних паперових пакетиках і ванільна пудра. Нею я здебільшого й ласував. І вона мені смакувала більше, ніж отой зацукровілий мед.

Усе це добро дід частково десь роздобув, а частково приніс із сільської амбулаторії. Бо в часи німецької окупації вона вже не працювала і єдиний тутешній фельдшер Теофан Петрович Голованенко приймав, коли мав змогу, хворих удома. Або ж, що траплялося частіше, брав свій потертий саквояж і вирушав на виклик. Отаким, із вічним саквояжем та бучкою (для надійності на грязькій дорозі й проти собак), він і закарбувався в пам'яті мешканців села Зеленьки.

Однак певного часу обставини змінилися: у дідовій хаті поселилося двоє німецьких вояків — Фріц і Пауль. Своє вантажне авто вони надійно замаскували у глибокій траншеї, задля чого використовували між хатою і повіткою кілька молоденьких дубків та одну сливку.

Ночувало німецьке панство так. На залізному дідовому ліжку спочивав Фріц. На полицю між припічком та вікном — Пауль. А вже на самому припічку возлягав дід. Найвище, на печі, вкладалася баба Софія. Її дислокація пояснювалася не тільки найзатишнішим

місцем. Дід часто хропів. Отож, коли те звуковиверження сягало апогею, баба кидала з печі йому на груди ганчірку. Сигнальна ганчірка робила свою справу. Дід здригався, осоружне хропіння переходило в легеньке посвистування.

Одначе тієї ночі превентивна ганчірка не спрацювала. Упала дідові на обличчя. Він спочатку захлинавсь, а відтак із криком «У моїй хаті та мене душити?» накинувся на Пауля. Проснувся й Фріц. Німецькі вояки добряче діда відлупцювали. Хоча могли б, звичайно, під гарячу руку й пристрілити!

Після цього Теофан Петрович усамітнився в повітці і щось майстрував. Неприязнь між ним та камрадами-квартирантами, які ще недавно показували навіть фотокартки зі своїми «фрау» та «кіндер», тривала потім довго. Тим паче, що після інциденту з хропінням Фріц і Пауль експропріювали в дідовій пасіці один вулик. Юберменші винесли його у садок, викурили звідти бджілок та й схрумали залиті медком стільники. При цьому німці (було спечно!) роздяглися догола і, не соромлячись нас, унтерменшів, у такому вигляді й ходили.

Напруга між постояльцями та дідом Теофаном спала тільки після ось якого випадку. Як водій, Пауль одного разу щось підгвинчував у машині, а потім її прогрівав до максимальної потужності двигуна... І раптом із траншеї-гаража долинув зойк! Дід — туди, а з руки німця б'є кров... Теофан Петрович привів бідолаху на лавку перед хатою, кинувся до комори по шланг від клізми, наклав джгут... Далі все, як у звичних для фельдшера ситуаціях, — йод, перев'язка. Тож коли прийшов звідкілясь Фріц і «заалармував» своїм військовим медикам, справу було вже зроблено. Пауль лежав на ліжку, а в хаті пахло йодом. Лікарю, котрий примчав на виклик Фріца, залишалося тільки подякувати дідові Теофану:

— О, ду карош шпіціаліст!

Дід усміхнувся й указав на своє фото серед інших світлин, забраних у велику раму. Фото з далекого Харбіна. Німецький медик потиснув йому правницю:

— Цпаціба... Вір... Мі, докторен, всігда помогайт меншен...

*Дід автора, військовий фельдшер царської армії
Геофан Петрович Голованенко, 1885–1964.
Фото 1915 року, м. Харбін*

Валентина КАРПИЦКАЯ, 1964 г.р., г. Тверь, Россия

ВСЕПРОЩЕНИЕ

Моей маме Екатерине Алексеевне Прохоренко посвящаю

Уже горела вечерняя заря, когда в село неровным строем вошли военнопленные. Поднимая красную от заката пыль, понуро потянулись шаткие ряды немецких солдат мимо обгоревших хат, оскаленных заборов, обутленного дуба, стоящего при дороге как памятник человеческой жестокости. Двое красноармейцев конвоировали колонну. Один из них, молодой старшина, бегая вдоль строя, подгонял пленных матюгами и прикладом карабина. К дороге подходили люди и с молчаливым презрением глядели на фашистов.

Из дома, соседствующего с разрушенной взрывом церковью, на крыльцо вышла девушка. Тоненькая, как стебелёк, в белом платье и косынке, из-под которой выпадали две тугие светлые косы, она была похожа на ангела. Задумчивым взглядом провожала она бредущих по дороге немцев и вдруг увидела, что один из них, глядя на руины, осенил себя крестным знамением. «Крестится-то по-нашему», — ёкнуло у неё в груди.

Словно услышав, пленный взбросил глаза на сельчанку, и от этого взгляда, от мелькнувшей на измождённом лице странной жутковатой улыбки, у девушки сжалось сердце.

Солдат приостановился. Это был юноша лет восемнадцати, долговязый и худой, как журавль. Он был ранен в плечо и еле держался на ногах; лицо было таким бледным, что светло-голубые глаза на его фоне казались ярко-синими.

Старшина, заметив выбившегося из строя пленного, уже спешил к нему. От тычка в забинтованное плечо, раненый резко наклонился вперёд и упал бы, если бы его не подхватили.

Внезапная жалость охватила девушку, когда она услышала глухой стон и увидела перекошенное от боли лицо немецкого солдата. Она метнулась в дом и тут же выбежала, держа в руке небольшую круглую булку. Выскочив на дорогу, быстрёхонько догнала раненого и тронула за руку:

— Возьми!

Солдат испуганно замотал головой и полным ужаса шёпотом произнёс:

— Найд, медьхен, найд!

— Бери же! — опасливо поглядывая вдогон убежавшему вперёд дозорному, повторила девушка. Она настойчиво всовывала хлеб бедолаге.

Синие глаза раненого влажно заблестели. Зажав хлеб под рукой, он судорожно стал стаскивать с пальца кольцо и, сняв, сунул девушке в ладошку.

— Битте, — только и успел сказать, прежде чем конвоир, оглянувшись, гаркнул:

— Ты что это, сучка... — и бросился к девушке, наставив винтовку.

— А ну, убери ружьё, гад! Я вот донесу на тебя куда следует, как ты с пленными обращаешься! — обрушилась вдруг она на подоспевшего старшину и, повернув лицо к пленному, твёрдо сказала:

— Ешь, не бойся!

— Ах ты, дрянь! погоди же... — прошипел конвоир, вырвал из рук подконвойного буханку и, зловеще усмехнувшись, сунул в свой вещмешок. Кинув поклажу за плечо, он процедил:

— Немецкая шлюха!

Пощёчина прозвучала как выстрел. Старшина, отшатнувшись, побагровел.

— Да я тебя... да я тебя... аннулирую как врага Родины! — и, схватив девчонку за руку, с силой сдавил запястье. Охнув, она разжала пальцы, и старшина впился взглядом в лежащее на ладони золотое кольцо. Недолго думая, он заграбастал трофей,

и массивная печатка из червонного золота исчезла в кармане его галифе.

Всё ещё держа пойманную за руку, конвоир услышал женский голос:

— Чего взъелся? Отпусти девчонишку! У неё детский разум ещё...

— Кого отпустить? Её?

Старшина оглянулся на высыпавших на дорогу баб.

— Все видели, как эта дикуща с кулаками на меня бросилась? А я, между прочим, при исполнении!

— Пожалуйста, товарищ старшина, отпусти Катю, у неё батька с мамкой под бомбёжкой погибли, сестру угнали в неметчину, брат на фронте погиб,— запричитала одна из селянок.

— Может, этот вот самый распроклятый германец и застрелил её брата, а она ему хлеб жертвует, дура. Моя бы воля, вздёрнул бы их всех, как они нас...— гневно прищурился старшина на вражеского солдата и выпустил Катину руку.

— Хорошо того бить, кто плачет,— пробормотала Катя, потирая запястье, на котором остались красные вмятины от пальцев.

— Нет, вы это слышали? — так и взвился конвоир, обращаясь к притихшим бабам.

Из толпы вышла невысокая и крепкая Евдокия.

— Молодец, Катюха! Показала немчуре, что мы, несмотря ни на что, остаёмся людьми,— поддержала она девушку, спасшую от голода её детей. Никогда не забудет Евдокия, как, отчаявшись, отважилась прийти на склад зерна, где работала Катерина, и упала в слезах на колени; и Катя пошла на преступление, за которое по законам военного времени грозил немалый срок. Две пястки украденной в закромах Родины пшеницы спасли тогда семерых сирот от неминуемой смерти. И позже Катя не раз помогала вдове, собирая и принося ей в бумажных кулёчках мучную пыль, осыпавшуюся с мешков на пол...

— А я вот тебя, заступницу, в строй сейчас поставлю,— отходчиво пригрозил старшина.

— Тебе, погляжу, людей совсем не жаль, — раздался хриплый мужской голос. — Тебе что немец, что многодетная вдовуха, что девчонка-сирота — все враги.

Лицо у старшины стало таким, будто его крапивой нажгли. Впился он взглядом в того, кто дозволил себе дерзкие речи. Арестовать бы этого подстрекателя и повести под конвоем, чтоб другим неповадно было. Да только увидел, что он без ног...

Молчавший до сих пор второй конвоир, старый седой красноармеец, скинул пилотку, обнажив у самых корней волос уродливый рубец — след от осколка гранаты — и, перекрестившись на святые руины, спокойно сказал напарнику:

— Айдайте ужо. Бог вековечный во всём разберётся: кто кому враг...

И это тихое слово было гораздо авторитетней, чем громкие команды и угрозы не в меру ретивого старшины.

Медленно заколыхался строй. Заклубилась красная пыль. Кляня войну и врага, побежал вперёд старшина. А второй конвоир, держа пилотку в руке, всё стоял перед церковью, которая смотрела на Божий мир провалами стен, и не мог понять, что же с этим миром происходит...

*Екатерина Алексеевна Прохоренко
(1923–1999; стоит) с сестрой Евдокией (сидит).
Фото 1940-х годов*

**Майя КЛЮЧОВА (ЯРИВЧИК), 1979 р.н.,
смт Новодонецьке, Добропільський район,
Донецька область, Україна**

МАЙЯ UND MAJA

Щоденник Майя знайшла випадково: він випав із шухлядки старого столу, який виносили з кімнати діда. Читала всю ніч.

«1942, лютий. Їдемо другий день, кажуть, що в Німеччину. Страшно! Я зовсім одна: мама померла, батька заарештували люди з НКВД, й більше він не повернувся. Мене й решту вихованців дитбудинку забрали німці».

«Березень. Місто Вупперталь. Мене взяв до себе офіцер Мюллер. Його донька загинула від хвороби місяць тому, а я дуже на неї схожа...

Про інших не знаю нічого, офіцер щось казав, але в мене з німецькою погано, я не зрозуміла».

«Травень. Уже тепло. Виявилось, що я швидко рахую, тож мене призначили допомагати дружині Мюллера, вона бухгалтер. Частіше ми працюємо вдома, але інколи ходимо на фабрику. Я не скажуся, бо чула, що полонених відправляють до концентраційних таборів. Але не в наш табір, де просто живуть ті, хто працює. Їх засилають у табори смерті, звідки не повертаються. Як же мені пощастило, що я схожа на маленьку Крістін!»

Майя читала й думала: «Хто ця дівчина, що писала щоденник?»

«Серпень. Розумію німецьку, але ще погано розмовляю. Фрау Мюллер побоюється, що мене заберуть на примусові роботи. Але сподівається, що чоловік-офіцер владнає це.

Я почуваюся чужою і самотньою. Так, про мене піклують-ся, але я бачу, як дивляться на мене німці: я для них неповноцінна людина. Сумую за батьками, не чую рідної мови. Інколи ми ходимо вулицями, але ніколи ще не бачила своїх земляків, навіть полонених. Дні минають, війна триває. Якось я спитала фразу Мюллер, чи скоро настане мир. Вона дивилася на мене кілька хвилин, але так нічого й не сказала. Знаю: вона плаче ночами. І хоч я схожа на її доньку, все ж таки я — не вона.

Почула розмову фразу Мюллер із її чоловіком (він був на фронті, але після поранення лишився тут працювати в таборі). Офіцер говорив про наступи на Сталінградському та Кавказькому фронтах. Я намагалася вловити кожне слово, зраділа, коли він сказав про величезні втрати німців.

Дивні відчуття: нібито я повинна ненавидіти своїх господарів, адже вони вороги, ми з ними воюємо. Але водночас я вдячна їм за те, що зараз жива і здорова, що не потрапила в табір смерті».

«Жовтень. Так хочеться повернутися додому! «Хто там на тебе чекає? — якось сказала фразу Мюллер. — Адже ти сирота! Лишайся тут». Та хто я тут? Безкоштовна робоча сила?»

«1 грудня. Цю дату, певно, треба вважати моїм другим днем народження. Зранку ми планували працювати вдома, але нас викликали на фабрику. Кілька годин трудилися там. А потім з'ясувалося, що фразу Мюллер забула в помешканні важливі документи, без яких не могла завершити звіт. Ити самій дуже далеко, а в неї хворі ноги. Тоді вона зважилася відправити мене, але суворо наказала нічого не казати про це чоловікові: «Біжи швидко-швидко, ні з ким не розмовляй і ще швидше повертайся сюди!»

Від фабрики додому недалеко, лишень два квартали. Для мене це півгодини — туди й назад. А якщо бігти, то й швидше. Я так зраділа: нарешті малесенький ковточок волі! Вискочила, вдихнула повітря й побігла. Уже звертаючи на нашу вулицю, помітила колону людей. Зупинилася. Вони наближались. Повільно, дуже повільно. То були військовополонені.

Різкі окрики поліцаїв шмагали незгірше за нагайки. Вони все наближались, а я стояла. І раптом... Тату?! Це ж він? Це ж його очі? Ні, не схожий. Чи схожий? Я і не знала, чи живий він. Може, таки він? Боже, який худий! Аж чорний! Він уже так близько, бачу сиве волосся й сірі очі.

Намацала в кишені цукерку. Витягла. Крок, іще один. Я наближалася до того чоловіка — то батько чи ні? Ось він. Він побачив мене, цукерку в руці. На його очах зблиснула сльоза, але він похитав головою, показуючи на поліцаїв. Один із них уже побачив мене й біг із диким криком до нас.

У цю мить чоловік став навпроти мене. І я побачила тепер... Це не тато. Так, схожий, але не він. Моя рука так і застигла з цукеркою. А охоронець, уже клацнувши затвором, націляв на мене автомат.

— Nein!!! — почувся десь здалеку крик. — Nicht zu schießen!!!¹

Постріли. Господи, як страшно!! Мене вбили? Чому не бляче?

Я бачила краєм ока вповільнені рухи: як до нас біжить іще один чоловік, як відштовхує охоронця й затуляє мене від автомата. Він кричав, що я його донька, тяг мене за руку звідти...

А вдома він кричав уже на мене й на дружину... Сваривсь, а потім плакав. Казав, що, почувши постріли й побачивши мене, знову пережив той самий жах, який був у момент смерті доньки... Отак я народилася вдруге».

Майя дочитувала рядки й схлипувала. Аж ось із зошита випав іще один аркуш. На ньому вона побачила напис німецькою: «Wuppertal. 1942. Maja Guseva». І нижче українською: «Не знаю, чи повернусь...»

Питалася в батька:

— То це писала моя бабуся?

— Так, твоя бабуся, а моя мати. Вона була в Німеччині й таки дісталася додому. Але померла від хвороби, ще молодою. За два роки до твоєї появи на світ.

¹ Ні!!!! Не стріляти!!!! (нім.).

Тому щороку 1 грудня (у їхній спільний день народження!) Майя шепоче: «Фрау і гер Мюллери! Я не знаю вас. Але спасибі вам за життя тієї дівчинки. Завдяки вам живу я, її онука Майя...»

*Майя Іванівна Гусева (у заміжжі Яривчик), 1926–1977.
Фото орієнтовно 1949 року*

Інна КОВАЛЬЧУК, 1965 р.н., м. Київ, Україна

РОДИ, БОЖЕ, НА ВСЯКОГО ДОЛЮ!

«Во ім'я Отця і Сина одступися, нечиста сило, та вселися Дух Святий і возлюби нас так, як нас Бог возлюбляв, як ми возлюблено під вінцем стояли, і як нас благословляли, і на нас вінці надівали, щоб так ми й віку доживали у радості, веселості, благословенно, неосужденно».

Ох, і темно ж надворі, хоч в око стрель. Годі щось розгледіти, тільки чути, як вітер нагукує та як ці аспиди гелготять, прости Господи. І звідки вони взялися на голівоньки наші, бий, Царице Небесна, силу ворожу! Загнали нас, усіх разом, десь двадцятєро, не менше, у сарай напіврозвалений, навіть води людям не дають. Он старий Василь стогне: мабуть, серце схопило. Його на вулицю вивести б, та де ж там! Тетяна, сусідка моя, кричала, у двері гупала, то відчинив якийсь гицель та з усього розмаху її своїм автоматом і вдарив. Щоб тебе так громи небесні вдарили! Тепер вона лежить, а як назавтра встати не зможе? Їм же що вошу вбити, що людину...

А яке ж село було колись, як лялечка! Хоч і звалося Новосолки¹, та жили тут люди споконвіку, пашницю сіяли, бджіл розводили, дітей ростили. Пам'ятаю, ще матінка моя Одарка, покійниця, дай, Боже, їй раю Господнього, з дому вийде, руки, мов янгольські крила, розкине та й виспіває:

*Зійди, зійди, сонечко,
на попове полечко,
на бабине зіллячко,
на наше подвір'ячко!*

---

¹ Нині на місці села Київське водосховище. — Прим. авт.

І мене трохи навчила, яке зілля збирати, сушити, варити, як при цьому Діві Небесній Марії молитися... І де він узявся на голови наші, той 1941 рік, ця війна скажена, ці нелюди прокляті! Хазяїн уже два місяці, як пішов на фронті. Слава Богу, листи пише, живий. Кожен день за нього молюся: «Спаси і вбережи!» А донечка моя, сонечко, Галинка-родзинка біля мене залишилася. Дитина ще, дев'ять рочків зимою виповниться, але розумниця, слухняна і працювита. Як увечері після всієї роботи спати вкладалися, то завжди за мною примовляла: *«За горами, за ріками там ми спать лягали. Матір Божа в головах, Ісус Христос у ногах, ангели хранителі по боках — хранять мою душу до самого ранку од ножа, од меча, од лихого чоловіка»*. Янголи Божі, чи вбережете кровиночку мою? Бо я вже не в змозі... Сиджу отут, в оцьому сараї, ніби на самому дні глибокого озера, у темній товщі води, і тисне вона мені на груди так, що дихати важко. А як на світ благословиться, то що з нами буде? Стоїть перед очима світлиця моя з образами на покуті, а в голові як сірим хмар'ям обкутано, навіть плакати не можу. Донечко моя, літечко моє красне! Зробила я для тебе, що змогла, а далі — Господи помагай. Тільки знову згадую, як усе було...

Такий теплий, такий благословенний осінній полудень — хто знав, що то вже межа, яку ніяким конем не об'їдеш! А я ще співала-приспівувала тихенько:

*Топчу, топчу ряст:
дай, Боже, потоптати
і того року дїждати!*

У хаті поралась, аж раптом Галинка вбігає:

— Мамуню, там нашого старосту німці з хати витягли, на подвір'ї чобітьми гамселять, а тітка Наталя, старостиха, не своїм гласом кричить і теж під ноги їм падає!

— Господи, доню, які німці? Зранку ж зовсім про них не чути було.

— Та поналітало, як гайвороння на стерню! Кажуть, якогось їхнього біля повітки на околиці вбили.

— А бодай мати їх на схід сонця не напувала! Ото вже лихо... Сиди вдома, за поріг — зась! Я піду подивлюся, що до чого.

Тільки до дверей, а двері — навстіж, і мене в груди штурхонули. Двоє заходять до хати. «Шнель!» На вулицю показують. І дитину мою, мов котеня, викидають. Ледве одешинку яку схопити вдалося, осінь усе ж таки. Дивлюся, і сусідів повиштовхували, всіх на площу гонять. Сусідська Марійка, п'ять рочків лишень їй було, від них — у кущі. Дитина ж! А вони з автоматів... Мати як стояла, так і лягла на землю. Тоді її теж... Господи... Вуста самі промовили: *«Я ж вас, аспиди, ізсилаю на очерета, на болота, де люди не ходять, де людське око не заходить, де собаки не гавкають, де гуси не гелгають»*. Галинку до себе притисла, та й пішли ми з усіма на площу. А там уже повно: все наше село, навіть бабу Нечаїху старезну притягли. Аспиди цвенькають між собою, а потім один із них, такий худий і височенний, як тичка на сусідському городі, став на око висмикувати з натовпу людей. І нас із Галинкою теж... Тут мене така тиша огорнула, ніби туман упав на голову, пасмами поплив навсібіч, нічого не чую і не бачу. Ледве на ногах утрималась. Якби не донечка, то, мабуть, упала б. Ноги зовсім ватяні зробилися, геть-чисто сили немає. І ніби здалека мені хтось на вухо:

— Горпино, Горпино, а трясця їхній матері! Стій, бо кулю випросиш!

Як розвиднілося мені трохи, роззирнулася зокола та й бачу, що збили нас, переважно молодиць, в окремих гурт. Стоїмо під яворами, віття вже напівголе, крізь нього тече на голови наші якесь виморочне світло, і все навкруги здається химерно-примарним. Неподалік щось горить, чорно-сірий каламутний дим прямовисно здіймається в небо, там перемішується з таким самим сірим, ніби невипраним, хмар'ям. З долини різкувато пахне прив'яленим осінню зіллям, а вся така звична й рідна з дитинства місцина раптом видається мені непривтною, навіть ворожою. Навалюється на душу передчуття

смертельної небезпеки, якогось потойбічного майже тваринного жаху. Із цього моторошного відчуття розпорошеності до-вкілля вивела мене думка про дитину мою рідну. Мов різону-ло: вона ж тут, у цьому приреченому — на що? — гурті! Донечко моя, донечко! Я ж тебе маєм весняним завітчувала, я ж тобі щасливу долю вимолювала: *«Щоби ся малася, доню моя, мов свята земля, щоби Бог не опускав, щоб тебе щастя ся тримало, най тобі Бог споможе, най тебе Бог благословить, дай, Боже, здоров'я, дай, Боже, щастя, на щастя, на здоров'я, на щасливу долю»*... Стоїш, моє солов'ятко, до мене пригорнулася, а між нами та односельцями прірва у два кроки завширшки з живою примарою, що в руках оружжя тримає. Стоїть ця постать у мишачій вдяганці, мов укопана, ноги по-хазяйськи розчепірила так, що між ними гусак пройде. Молоде ж іще, видно, що вуса тільки-но висіялися. Очі бігають — що він побачити хоче, крім горя людського? Дивлюся на нього та й вимолюю подумки: «Ой, хлопче, невже сатані вашому крові невинної мало? Тутечки сьогодні вже одну дитину янголи забрали. Хіба її не досить? Та хай чорти в пеклі під казан твій дрова не підкладатимуть! Хай мати діждеться тебе після цієї війни окаянно! Хіба ж ти нелюд який, материнського болю зовсім не бачиш? Ой, хлопче...»

І ніби почув мене той солдатик, очима зустрівся та й відвернув голову праворуч. А я від себе Галинку відірвала й виштовхнула просто у заляклий від жаху натовп односельців. Розійшовся він, мовби хвилі пішли по стиглому житю, та й знову зімкнувся. Десь там усередині залишилася моя дитина. Цей, мишачий, знову виструнчивсь — але дивлюся, що губи в нього зробилися білі-білі, ніби крейдою підмальовані, а попід очима немов хтось ночі темної насіяв. І якось відразу стало видно: очі ті блакитні та росою людською зволожені... А в мене всеньке тіло застигло, як свічечка воскова, — ані зігнутися, ані поворухнутися... Так і стояла, циганський піт цівочками по спині стікав. Стояла й молилася за донечку мою

і за цього німчика молодесенького, за душу його невбиту, за ту Людину, яку Господь милосердний вкладає у серце кожному, та не кожний уміє зберегти...

Аж врешті песиголовці клятві заголосили як на пуп та й погнали нас, відібраних, мов худобину яку, до цього сараю. Наталя, старостиха, яка трохи німецькою знає, казала, що спочатку нас хотіли пристрелити, а потім вирішили вивезти кудись на роботи: мовляв, здоровецькі ще, нехай трохи попрацюють на фатерлянд, усе одно їм скоро капут...

Ох, і глупа ж ніч, хоч в око стрель. Вітру чогось не чути, не вже він сказав нам усе, що хотів, а ми й не розібрали? Старий Василь притих — може, придрімав трохи. Хай, добре, якщо так. Хтозна, що воно завтра буде. Та не журися, Галинко-родзинко моя. Знай, дитино, що я і з того світу за тебе Богу молитимусь, щедрої долі тобі проситиму. А поки пошепчу вам, людоньки: *«Сидить душа людська, сумує, журиться сумом великим, журбою незною, ідуть вісім дідів із дідом грізним, дідом незваним. Почали вони той сум та журбу крушити, ламати, кидати їх за околицю. Кидалася журба, кидалася: зі сходу — до заходу, від ріки — до моря, від дороги — до перепуття, від села — до погоста, нігде журбу не прийняли, нігде її не сховали. Кинулась журба на острів Буян, на море, на окіян, під дуб мокрецький. Замовляю тебе, душе людська, від нещасної журби по сей день, по сей час, по сію годину, по сію хвилину!»*

Во ім'я Отця, і Сина, і Духа Святого — амінь...

Р. S. У середині жовтня 1941 року Горпина Іванівна Ралко була примусово вивезена з окупованого німцями села Новосолки Київської області. Дальша доля її невідома. Галина Митрофанівна Ралко (Приходько), мати авторки, святкуватиме у грудні 2019-го вісімдесят сім років.

*Галина Митрофанівна Ралко
(в заміжжі Приходько), 1932 р.н. Фото 1950 року*

Юлия КУЛИШ, 1989 г.р., г. Сумы, Украина

КОГДА ПРОЙДЁТ БОЛЬ

В дверь постучали, и Ульяна, нахмурившись, пошла открывать. Год был 1942-й, хорошие новости приносили редко. На пороге стоял худой мужчина, с трудом держась на костылях. Увидев его, пятилетняя Нина юркнула под стол, а её сестра Вера замерла у матери за спиной.

— Миша!.. — выдохнула Ульяна. Костыли брякнули о крыльцо. Михаил прильнул к жене.

За ужином они не могли налюбоваться друг другом, Уля и Вера ни на шаг не отходили от любимого мужа и отца, и только Нина недоверчиво поглядывала на них из другого угла.

— Ниночка, дорогая, иди ко мне. Что же ты, папу родного не узнаёшь?

Девочка смотрела на измождённое, почти прозрачное лицо и не могла его вспомнить. Когда отец ушёл на фронт, ей едва исполнилось четыре года. Они жили в военном городке в Волынской области, на границе с Польшей, но с началом войны Ульяну с детьми отправили в тыл. Муж её начинал воевать вместе с родным братом Кузьмой, но тот погиб в первые дни службы. И Михаил остался один.

Боец быстро привык к строгости и дисциплине, но с наступлением зимы выполнять приказы стало сложнее. Снег работает на два фронта — прикрывает следы, мины и растяжки как советской армии, так и её врага. Мороз мешает передвигаться и несёт беды не только солдатам, но и мирным жителям. Миша чуть отстал от своего взвода и увидел замёрзшую женщину, которая пыталась встать с дороги.

— Идти можете? — он приподнял её.

— Нет, сынок, только скакать на одной ноге, вторая то ли отмерзла, то ли сломалась.

— Плохи дела. А живёте далеко?

— Да вон моя хата, видишь, крыша покосилась. Что делать-то?

— Дома есть кто?

— Сын есть, но ему одиннадцать лет всего. Он меня не утешит.

Миша взвалил женщину на спину и донёс до самой хаты, посадил на лавку. Она перекрестила его и обещала молиться, а он побегал за своим взводом. Услышав взрыв, не сразу понял, что рвануло прямо под ним. Упал в снег и увидел, как по правой штанине ползет кровавое пятно. Вдруг стало тепло и тяжело, уши заложило, будто он ушёл глубоко под воду. Рядом возникли однополчане, но боль была такой оглушительной, что солдат несколько раз терял сознание.

— Ребята, дальше без меня. Вдруг сложится — вернётесь...

Он проверил пистолет и патроны: всё было на месте. Зарыл в снег пострадавшую ногу, зарядил оружие и твердо решил выстрелить себе в голову, если явится немец. Лучше погибнуть, чем оказаться в плену. До вечера не пришли ни свои, ни чужие. Миша замерзал, но пытался удержаться в сознании — двигал рукам, сжимал и разжимал пальцы, вертел головой. Был уверен, что долго не протянет, но сразу стреляться не стал. Когда совсем стемнело, услышал вдали хруст снега.

— Кто здесь? — прошептал и прислонил дуло к виску.

Хруст прекратился, хотя солдат не был уверен, что действительно его слышал. Он то и дело терял сознание, проваливался в забытьё, поэтому реальность была весьма условной. В себя пришёл утром, когда вокруг едва стало сереть. Миша не чувствовал обеих ног, но сделал зарядку для рук, покрутил головой — и заметил в снегу что-то черное. Он дотянулся пальцами и схватил кусочек хлеба, покрывшийся льдом.

— Чудеса, — боец не верил своим глазам. Согреть ломтик никак не получалось, и он стал откалывать хлеб по крошке, пока смерть по крошке откалывала его самого.

Когда за деревьями раздался шорох, Миша был уверен, что это шаги.

— Кто здесь? — он снова приставил пистолет к виску.

Из-за дерева показалась фигурка с поднятыми руками.

— Свои. Вы же наш солдат?

Миша кивнул, и мальчик медленно подошёл к нему.

— Я ещё вчера вас заметил, но побоялся подходить. В доме еда редко бывает, так, всего краюшку хлеба раздобыл, а сейчас и того нет.

Мальчик вынул из-за пазухи банку с водой.

— Пейте, пока теплая.

Миша жадно глотал, грелся о банку и благодарно кивал, но пистолета из рук так и не выпустил.

— Пока ничего больше не могу сделать, но взрослым я о вас уже рассказал. Так что не бойтесь, если они придут, заберут вас.

— Спасибо, — прошептал Миша.

— Мой папа тоже на войне.

— Сколько тебе лет?

— Одиннадцать. Меня не возьмут в армию, но можно помогать и здесь. Все должны друг другу помогать, правда? Вот вдруг это вы вчера помогли моей маме?

Миша не ответил, но горячо пожал руку мальчишке.

— Мы обязательно победим, — тот обнял солдата, и он почувствовал, как глаза согрелись слезами.

Мальчик ушёл, и Миша больше никогда его не видел. Очнувшись в госпитале, он думал, что умер, пока не услышал лязга инструментов и криков раненых.

— Здравствуй, брат, поздравляю тебя, — усатый хирург хлопнул его по плечу. — Если б не снег, ногу пришлось бы отрезать, так что повезло тебе. Хоть кривая, да живая. Не веришь, по кусочкам собирал.

Миша попытался взглянуть на ногу, но увидел лишь желтоватые бинты.

— Вот твои лекарства, а вот костыли — учись. Завтра медсестра сделает перевязку — запоминай. Ещё пару операций переживешь — и будешь как новенький.

— Как я сюда попал? — прошептал Миша.

— Вот уж не знаю, брат, но главное — живой.

*Михаил Тимофеевич Душило, 1917–2001,
пгт Сребное, Черниговская область*

Катерина КУЧЕРУК, 1987 р.н.,
м. Хмельницький, Україна

НІНА

Здіймався сильний, пронизливий вітер. Постать у сірому наближалася до озера, що виблискувало в сонячному промінні. Позаду залишився чорний ліс, що контрастував із білим снігом.

Попереду виднілися хатки та велика брудно-біла конюшня. Людина в сірому зупинилась і подивилася в її бік. Здавалося, ніби час для неї завмер, неначе ця постать перетворилася на нерухому статую...

Маленька Ніна сиділа біля будинку. Її світло-русяве волосся вибивалося з-під хустки. Вбрана вона була в поношений френч, на кілька розмірів більший, ніж треба. Її розумні зелені очі дивилися на матір. У руках Ніна тримала нову іграшку — маленьке горнятко від кави. Його залишили німці, коли йшли. Війна закінчилася. Усі довкола казали, що це велика радість. Однак чомусь мало хто всміхався. Не сміялась і Ніна.

Вона згадувала останній день, коли чужаки були в селі. Кольорові картинки змінювали одна одну.

На першій — радіо. Воно стояло в їхній хаті. Солдати постійно його слухали.

Мама не розуміла, про що говорять німці. Вони все хотіли щось запитати, тож мусили показувати це жестами. Дівчинка боялася їх усіх, окрім одного. Той чомусь дивився на неї із сумом. Навіть давав їй шоколад. Постійно говорив «кіндер» і показував на неї. Мама пояснила, що значить те загадкове слово. Десь там, у Німеччині, в нього залишилися такі самі діти, як вона та дві її сестри. То чому ж він прийшов до них? Цього мати не пояснила.

Друга картинка. Дівчинка згадувала іншого чужинця, якого прокляла. Вона чула, що це дуже сильні чари. Той був злим, а отже, мав бути проклятий. Перед очима Ніни стояла конюшня. Вона гралася неподалік і зайшла досередини. Там лежала зв'язана жінка з їхнього села. Дорослі пояснили, що заарештована переховувала партизана. Ніні було цікаво, що станеться далі. Троє німців повели бранку до лісу. Пролунали постріли. Стріляв найвищий із них. Ніна плакала. В жінки залишилося двоє синів. Вони, мабуть, теж лили сльози.

Картинка третя. Мати, зморена працею, босоніж ходить подвір'ям. Останнє взуття порвалося. А Ніна все думає про високого німця. Його теж уб'ють. Так має бути. Вона сказала про це мамі, але та промовчала. Чому?

Картинка четверта. У той останній день чужі не відходили від радіо: радянська армія наближалася. Німці питали в матері, де село Антонівка. Вона як могла пояснювала, що це дуже близько — за полем. Чужинці тікали, налякані й збентежені. Один повернувся, забув свої чоботи. Його вбили, а мама плакала. Шкодувала його.

Тим часом сіра постать постукала у двері. Їй відчинив маленький хлопчик.

Ніна відволіклася від картинок. До них на подвір'я залетіла сусідка.

— Ксенько, ти чула? Вона жива! — прокричала.

— Хто? — спитала мати.

— Та наша Христина. Той німець її врятував! Він стріляв тричі. Сказав, щоб за третім разом упала в яму й лежала, як убита. А тим, іншим, звелів її притрусити гілками. Вони й не знали...

— То де ж вона була? — схвильовано поцікавилася мати.

— В Антонівці чекала.

Ніна заплакала. Вона тихо шепотіла: «Він має жити! Не проклинаю, не проклинаю, не проклинаю»

— Що це з нею? — запитала сусідка.

— Чекає на тата, але марно. Сьогодні похоронку принесли... — тихо сказала мати.

Ніна сиділа у своєму будинку. Їй був уже вісімдесят один рік. У руках вона тримала маленьке горнятко, схоже на те, німецьке. На столі лежала плитка шоколаду. Ноги старенької були босі.

*Ніна Мусіївна Кучерук (посередині), 1935 р.н. Фото
1951 року*

Микола ЛИТВИН, 1943 р.н., с. Волиця,
Фастівський район, Київська область, Україна

КОЛИСКОВА

За шибками, які Дід Мороз майстерно розмалював у листя папороті, навісніє зима. Ніби заповзялася з вітром у спілку рознести-розмаяти по чистому полі стріху Марійчиної хати. А стріха та хіба що на чесному слові держиться. Казала Степанові ще в сороковому: «Перекрый або хоч кúликами вший, де прогнило». Не послухав її, все відкладав на потім. А воно, як той казав, лиш відкладений сир добрий. Упала на їхні бідні голови коршаком війна, і тепер уже не про стріху треба думати, а про те, як себе та дітей від наглої смерті врятувати.

Незатишно Марійчиному серцю, мулько, ніби й не камінь печалі на ньому лежить, а ціле млинове коло. І не лише тому, що зима як із цепу зірвалася, — Степана з роботи нема й нема. Уже всі сльози виплакала, Богові молячись, бо німці, як і ця зима, немов показилися: вішають залізничників щодня на станційному майдані. Хтось у букси вагонів пісок підсипає, а безневинні люди життям розплачуються. Позавчора страчували кожного десятого, вчора — дев'ятого. Степан позавчора був п'ятий, а вчора — восьмий. Котрий сьогодні — знає лише Господь Бог. Ухопилася за зболене серце обома руками, бо в нього ніби голодна кішка зубами й пазурами вп'ялася. Вчора поминали хлопці невинно убієнних, дак Степан після поминок, додому вертаючись, мало не замерз. Прийняв, бідолашний, сухе будяччя край городу за німців у засідці. Впав у сніг як стій, та й пролежав у тому снігу без руху, аж поки сіроти почало. Серце вже не кішка, а звір лютий розриває на шматки. У куфайці наопашки, простоволоса, вибігла мов на пожежу з хати.

Стоїть Марійка свічкою на порозі, вдивляється туди, де станція, наслуховує вітрові несамовиті завивання. «Ой, Степане, Степаночку! — квилить, схлипує душа її. — Доле моя, голубчику мій сизокрилий! Нашо ти мене покидаєш? На кого сиріток лишаєш?» Мов на крилах полетіла до хати — сплять її старші діти, ніби ангелятка. І найменшенький — Миколка — забувся в хисткому немовлячому сні. Поправила на ньому ряденце, подушечку підбила, торкнулася колиски, про котика маленького та сіренького тихесенько заспівала. «Та що це я, — аж сплюнула спересердя, — вже оплакую Степана?! Живий він, живий!!! Бореться з хурделицею, кошик у нього через плече. А в кошику, як завжди, — кілька грудок вугілля, окрасць чорного хліба й дітям цукерки дешеві або бублики «від зайчика». Ніколи не приходив із роботи з порожніми руками...» В сорок першому, коли чоловіків та хлопців гнали із села на фронт, мов на бійню, раділа: її Степан — залізничник, у нього БРОНЯ! Вірила у слово це обнадійливе, міцне, що захистить воно від усіляких напастей. А тепер виявилося, що й броня ця курці під хвіст: не врятує Степана від німецької кулі чи зашморгу.

До світанку не склепила очей. Раз у раз вибігала, хату вихолоджуючи, то на поріг, то за ворота. А коли серце таким лютим болем зайшлося, що хоч «пробі» кричи, мчала, толочачи незайманий сніг, аж на вигін, а з вигону далі, за могилу козацьку, і кликала, кликала...

Тільки вдосвіта, коли сиділа за столом, упустивши голову на руки, очі самі заплющились. Та через мить розплющились, бо її душа раптом стрепенулася переплочкою на звук із вулиці — ніби хвіртка рипнула. Вибігла надвір — нікого й нічого. Це вітер, подумала. Та ні, Марійко, не вітер! Звуки (так рипить сніг під кількома парами натомлених чоловічих ніг) ставали дедалі голоснішими. Спершу її кинуло в жар, адже подумала, що то Степан зі своїми друзями-залізничниками. А потім — у холод, бо сніг рипів усе гучніше, пронизливіше не від станції, а там, де балочка, де степ. Присіла, щоб краще бачити, та вже

й не вставала, бо низом балочки в напрямку її останньої на кутку хати йшли озброєні люди. Рахувала їх, сама не знаючи навіщо. Дійшла до десяти і збилася з ліку. Наші чи німці? Не розумом, кожною клітиною свого тіла відчула: чужі. Наші далеко, за Дніпром, їм сюди йти та йти. Ще жевріла надія на денці душі (не надія, ні — надієняточко!), може, обминуть не-прохані гості її хату, вийдуть на шлях, повернуть до своїх, на станцію. Побігла навзгінці, щоб не побачили, до себе, заперла сінешні двері на засув, хатні — на защіпку, поправила ряденце на Колюсику, старших, що сопілочками-носіками солодко вигравали, перехрестила. Та й упала навколішки перед образами.

— Боже, — шкварчали на її вустах слова, — лише Ти знаєш, що в них на умі. Коли погане, то забори мене до себе їхніми руками. А дітей не чіпай. Вони ще красою білого світу не натішилися. Вони... — і мов галушкою вдавилася, бо в замкнені сінешні двері постукали.

Заледве примусила себе встати з колін, обсмикнути спідницю. Хочеш ти чи ні, а треба йти відчиняти, бо це такі «гості», що й двері з одвірками вивалять.

Засув ніяк не піддавався. І знову її кинуло спочатку в жар, тоді в холод. Виб'ють, іроди прокляті, двері або ж стріляти почнуть. На кого тоді її діти залишаться? Царице Небесна, заступнице наша, допоможи, благаю Тебе. Мабуть, почула її відчайне благання Матір Божа, бо руки-граблі нарешті стали вправнішими й двері зі скрипом піддалися.

Миколка від чужого духу та холоду, що наповнили по вінця хату, прокинувся й зайшовся плачем, а старші діти, слава Богу, сплять. Німці, скидаючи з голів та плечей рядна, жіночі вовняні хустки й бозна-які лахи, вмощувались на лавці тісно один біля одного.

Офіцер увійшов останнім, проте не сів, як його солдати, на лавку, постояв якусь мить біля порога, потім (о Боже!) посунув, тяжко переставляючи взуті в незугарні солом'яні капці ноги... до коліски!

Не тямлячи, що чинить, що наражає себе й дітей на смертельну небезпеку, Марія кинулась офіцерові навперейми, накрила собою Миколку, не сказала — видихнула:

— Спершу мене вбий.

Німець за крок від колиски немов нахромився на її слова. Зупинився, вийняв із нагрудної кишені френча завбільшки з дитячу долоньку фотографію, простягнув її Марійці.

— Це мій син, — клекотів-кришився від тамованих з останніх сил ридань голос його, видушуючи слова ламаною російською. — Я його ще не бачив, і... може, ніколи не побачу.

По-курячому, скоса, одним оком глянула на фотографію. Звідти на неї дивилося зодягнене в усе біле усмінене й повноvide Миколчиного віку паненя.

Офіцер обережно дйткнувся її плеча:

— Ми ненадовго, нам лиш зігрітися й перекусити. Але спершу дай мені заспівати твоєму синові колискову.

Розімкнула занімілі пальці, випустила вервечки колиски. Господь почув її молитву, офіцер не вбиватиме її та дітей. Він просить дозволу заспівати колискову Миколці, та так, як би співав своєму сину. Ні, не смерть увійшла разом із німцями до її хати. Щось велике, добре освітило темні й запліснявілі закутки, запалило в душі ніби великодню свічку. Стала поряд із колискою, щоб хоч якось зайняти руки, поправила зав'язану в тугий вузол на потилиці косу. Із-за спини, від лавки донісся схвильований багатоголосий шепіт. Зрозуміла: солдати моляться. Виловила з тієї молитви двійко їй зрозумілих слів: «Єзус Христос». Ісус Христос! Мало не закричала — та це ж не тільки їхній, німецький, а й наш, український, Бог!!! Тож чому, маючи спільного Бога, ми вбиваємо одне одного?! Хотіла запитати про це офіцера, і не встигла — він уже хитає-розгойдує Миколчину колиску, не співає — хрещатим барвінком стелиться, вивертає зболену душу її, мов рукавичку.

Слухаючи той воістину ангельський спів, питала себе подумки: «Що ж це ти, Марійко, розкисла? Та ж він ворог! Зайда!

Чужий! Та, може, в цю хвилину отакі, як він, Степанові твоєму зашморг на шию накидають». І враз ніби хтось розкраяв душу її на дві частини, і мов стало дві Марійки, і друга питає першу: «А ті, що за Дніпром, свої?» Хіба не вони виморили у тридцять третьому лютою голодною смертю пів-України? Забула, як тебе, вже ледве теплу, з ногами-колодами, синіми та брезклыми, Степан до стовпа, що стелю підпирає, прив'язав? А тоді поскладав до лантуха усі твої вишивані рушники та сорочки, сів на лавку, де оце німці сидять, і розплакався, наче мала дитина. «Поїду, — казав, — у гості до Сталінових земляків, може, на крупу чи борошно вишивки твої обміняю». А біля тебе поставив відро з водою і квартиру, поцілував у чоло, наче мертву, зі словами: «Чекай, доле моя. Може, дочекаєшся».

І казала перша Марійка другій: «Нехай Бог судить і тих, і тих — не ми». І додала, подумавши: «Господа нашого Ісуса Христа розп'яли за гріхи наші. Він терпів і нам велів. Тільки Він один знає, хто вороги нам, а хто друзі...»

А тим часом німці, стиха гелґочучи, мов гуси, розв'язували свої наплечники, виставляли на стіл нехитрий солдатський харч. Та хіба вони, такі виголоджені, консервами та сухарями наситяться? Метнулася до печі, відкрила ще гарячу заслінку, вийняла рогачем закопченого горщика з картоплею, поставила його на стіл, поміж бляшанки та сухарики. Німці вдячно загелґотіли: «Гут, гут». А вона промовистим жестом відповіла їм: це ще не все, ось гайну до льоху по квашенину. Ті зрозуміли її, бо знову почулося їхнє «гут».

Коли ж вибігла надвір, то біля погрібника зупинилася, наче вкопана, й руками сплеснула: ой, леле! За зимою вже й слід пропав, бо зі степу віє не березневою свіжістю, а вічною молодістю землі. І відгукнулося мимоволі серце на той вічний поклик щемним стисканням. Відгукнулося, бо ж вона (як це в пісні співається?) ще «молода, як ягода». Та через хвилинку зойкнула: «Тю на тебе, Марійко! Німців повна хата, а ти на небо та степ видивляєшся».

Накладаючи в миску огірочки й капусту, шепотіла:

— Ми люди не з перцем, а зі щирим серцем, нас хоч до рани прикладай. Ми каменя за пазухою не тримаємо. Коли до нас із добром, то й ми з добром.

Поставила огірки й капусту на стіл, а руки вже самі тягнуться до мисника: там, у закутку, пляшку оковитої, на цілющих травах настояної, від Степана приховала. На велике свято чи дітям, коли застудяться, на розтирання. Нічого, вона ще вижене і на розтирання, і на свято...

Солдати, усміхнені, порожевілі, уминають за обидві щоки її страви, розливають у похідні кварта оковиту. А офіцер (ні на мить не спускала з нього настороженого ока) вже не співає, а говорить-приказує над притихлим Миколкою. І по його вродливому й закіптюженому пороховим гаром обличчі сльози прокладають дві світлі борозенки.

Один із бійців устав із-за столу з двома повними квартами в руках. Підійшов до офіцера, виструнчився, по-військовому стукнув каблуками й загелготів схвильовано. Зрозуміла: від імені солдатів прохає офіцера сказати тост. «Гут»,— відповів йому той, поцілував сплячого Миколку в чубчика, взяв із руки солдата кварту. Зрозуміла: проклинає Гітлера й Сталіна, бажає їм капуту, смерті. Випивши, офіцер повернув кварту своєму підлеглому й підійшов до Марійки, шанобливо узяв її вироблену, схожу на грудку землі руку і... поцілував. Червона від сорому, висмикнула з його руки свою, заховала за спину. А він, схиливши в поклоні голову, прошепотів:

— Пробач, мати, якщо можеш. Скажеш своєму синові, як виросте, що не всі офіцери й солдати німецької армії були фашистами. Я вірю, і ти вір: наші сини, внуки і правнуки ніколи не стрілятимуть одні в одних...

Ставлячи на стіл картоплю, глянула зблизька на солдатів. Господи, та ж на них немає живого місця! Їх же воші поїдом їдять!

— Нехай солдати роздягнуться, я прожарю їхній одяг у печі,— звернулася до офіцера. Попрохала його допомогти поставити

казана на черінь, підкинула кукурудзиння на жар. А той усе говорив до неї, наче сповідався. Їх залишили прикривати відступ німецького війська. Вони виконали наказ і йдуть оце до своїх...

Немає Степана. І залишилася вона з чотирма дітьми одна, як билинка в полі, як липка придорожня — хто йде, той і скубне. Господи, за що ти нас так люто караєш? За які гріхи? Сіла на ліжку, біля малечі, й не задрімала — провалилась у сон (як у болото) лише на мить. А коли вийняла ноги з того болота й налиті свинцевою втомою повіки розплющила, то побачила, що німці, обвішані ряднами та жіночими хустками, вже зникають один за одним у проїмі дверей. А як голову вище піднесла, то побачила перед собою офіцера.

— Спасибі, мати, — сказав, — за все. І прощай.

— Прощайте і ви, хай вас Бог береже.

Вийшла надвір, куфайку на плечі накинувши, щоб за добрим сільським звичаєм провести гостей до воріт, сказати офіцерові, що смерть уже обжерлася, вже її вадить. Скоро закінчиться й ця жахлива війна, і він повернеться до своєї дружини та до свого синочка й заспіває йому колискову, як її Миколці співав.

Але вона, коли прощалася з німцем за ворітьми, так і не спромоглася на слово. Натомість говорили їй карі очі. І офіцер зрозумів їхню мову, бо, ступивши кілька кроків, повернувся назад, узяв її руку й поцілував. Удруге...

Несамохіть торкнулася очей: мокрі. Витерла їх рукавом, щоб краще бачити, — офіцер обігнав солдатів, і йдуть вони тепер за ним, мов слухняні каченята за качкою. А над ними курличуть, вертаючи з теплого краю, журавлі. Подумалося: і чого це вони так рано, й куди? Сиділи б собі в теплі, поки тут, удома, зла година минеться. Зітхнула, прошепотіла Шевченкове: «У всякого своя доля» (неписьменна, майже всього «Кобзаря» знала напам'ять), і вже хотіла було йти до дітей, коли це вухо її вловило, як на курликання журавлів накладається якийсь механічний звук. Серце Марійчине болісно стиснулося, бо звідти, де Дніпро, випірнув, ніби й не з неба, а з-під землі, радянський літак. Бігла,

провалюючись майже по пояс у глибокий сніг. Падала. Вставала і знову падала з криком: «Не стріляйте!!!»

Та тінь літака-кукурудзяника вже накрила німців, і Марійка, затуливши очі руками, почула довге й люте кулеметне гавкання...

Цю дивовижну історію, безпосереднім учасником якої я був, розповіла мені мама. Німців селяни поховали у тій-таки балочці. Ми, сільські хлопці, в пошуках зброї розкопали ту братську могилу. Зброї не знайшли — лише адресні жетони виблискували поміж ребрами кістяків. На жаль, не було кому пояснити нам призначення цих жетонів. Кілька років тому я відвідав рідне село і, блукаючи розораною балочкою, думав: якби зберіг бодай одного жетона, то мав би в Німеччині названого брата. Розповів би тому названому братові, що його батько живе у моєму серці. І коліскова його житиме, допоки моє серце битиметься.

Михайло ЛОМОНОСОВ, 1995 р.н., м. Ніжин,
Чернігівська область, Україна

ЦУКЕРКА

Якось уночі п'ятирічну Катю розбуркала мати:

— Збираймося хутчіше...

«Певно, знову бомбитимуть», — подумала дівчинка, шукаючи валянки. Ніби вже й звикла до такого, та серденько все одно аж вискакувало із грудей.

— Ну, що ж ти соваєшся?! — крикнула жінка і вхопила малу на руки. У легкій одежі, з притиснутим до грудей дитям, вона вискочила надвір і попрямувала до сусіднього обійстя...

А вранці Катрусю збудив незнайомий гамір, що долинав знадвору. Багато грубих голосів, дивні слова... Мала роззирнулася навколо: і піч не їхня, і речі якісь чужі на сусідньому полицю. «Це баби Веклини хата», — промайнуло в маленькій голові, щойно очі торкнулися знайомої постаті, котра сиділа з матір'ю біля вікна...

Жінки дивилися на сусідній двір. Ще вночі там розмістилися німці — й до ранку ніяк не втихали. Одні розпрягали коней, інші взялися за прання, а треті пильнували за всім навколо. А гелгочуть по-своєму, як ті гуси: все чути, а нічого не втямиш.

Пополудні закричала Хропа. Дівчинка впізнала їхню свиню й підбігла до вікна, де все ще сиділи у глибокому розпачі мама й сусідка. А вже надвечір із-за паркану долинув запах багаття, а потім — шкварчання. Смаження й веселі пісні не вщухали довго за північ.

Спозаранку до хліва, де ще вчора рохкала Хропа, німці, лаючись, когось привели. Дві постаті, схожі на скелети, ледь переставляли ноги. Їх без кінця штурхали дулами автоматів, аж

поки вони зникли в сараї. Гиркнула шпуга, вдарився об одвірок важкий замок...

Другого дня, коли припустив холодний листопадовий дощ, солдати витягли бідолах надвір. Зідрали лахміття і стали навколо зовсім голих полонених, регочучи голосно й дико. Каті зробилося настільки лячно, що аж мурашки побігли по шкірі. Такого страшного сміху вона ніколи не чула.

Якось, коли німці від'їхали на підводі «вбивати» (це якщо казати по-маминому) і коли у дворі не зосталось ані душі, ньенька взяла із чавуна картоплі-свинячки (до війни таку варили тільки худобі, а тепер добра була й ця) та й пішла до хліва. У задній стіні, що від баби Веклини, світилося кілька душників. Туди-ото й накидала картоплі, аби нещасні бранці поживилися. Від того дня, котрий засів у пам'яті Катрусі назавжди, мати робила це постійно. А коли вперше за довгий час напекла «колючого» хліба, то понесла й полоненим.

Хто були ті люди — не знала, бо й словом не перекинулася з ними. Проте ніколи не забувала ділитися з новими сусідами. Навіть коли закінчилася свинячка. Як плакала, коли, відступаючи, німці кудись повезли бідолашних із собою, і як знову пускала сльозу, коли вже радянські солдати привезли в село нещодавніх «постояльців». Уже не в лахмітті, з розв'язаними руками...

Ходила трудної години, коли в хаті ще квартирували чужинці, а батько воював на фронті, до хліва й Катя. Бачачи, як мати підготовує бідолах, думала й собі поділитися з ними куклю-жованкою. Підкралася до кутка — аж тут вигулькує чиясь голова з-за паркану. Залаявся, забелькотав по-чужому чоловічий голос, а малá приросла на місці, стоїть наче вкопана. А солдат тим часом уже до неї наблизився. Смикнув із рук дівчати отой смаколик і нещадно розтоптав підошвою важкого чобота. Катруся зайшлася риданням, уже й не розуміючи, що воно буде. А крізь сльози тільки й побачила, що незнайома рука вже тримає перед нею загорнуту в барвистий папір цукерку... На плач нагодилася

мати. Вояк спочатку сваривсь, а з тим щось примовляв та показував маленьку дитячу фотографію з портмоне.

Уже коли німці з опущеними головами йшли тісною сільською вулицею під дулами радянських автоматів, мати впізнала того чоловіка... Полонених гнали на польові роботи. Багатьом жінкам було їх шкода, і це при тому, що майже з кожної хати війна забрала годувальника, а часом і не одного. На шляху селянки навмисно лишали хліб, відварену дрібну картоплю. Катруся з матір'ю теж клали харчі. Аж доки одного разу до їхньої хати завітав офіцер і суворо заборонив підгодовувати ворогів...

**Марта МАЛИНОВСКАЯ, 1938 г.р.,
г. Великий Новгород, Россия**

ДОБРЫЙ ВРАГ КУРТ

Зимой 1942 года немцы вошли в мою деревню Городня Новгородской области. Мне было почти пять лет. В нашем доме разместилось полдесятка немецких солдат. Они заняли все комнаты, а мы с бабушкой и дедом ютились в кухне да на печке. Меня с детства учили, что друг узнаётся по добрым поступкам, а по злым, конечно же, враг.

Как-то, гуляя по деревне, я встретила Курта. Высокого рыжего немца, который протянул ко мне свои огромные руки. Я испугалась. Казалось, что меня сейчас заграбастают и утащат в лес, чтобы съесть. Так всегда в сказках поступали злые существа. Что было сил я побежала в дом и залезла на спасительную тёплую печку.

А Курт запомнил, где я живу, и стал к нам наведываться. Он заглядывал за печку, а я пряталась от него и обходила её с другой стороны. Немец пытался протянуть ко мне руки, чтобы поиграть, но его попытки вызывали у меня дикий ужас. После каждого визита Курта бабушка находила на кухне продукты: консервы, конфеты, хлеб.

Зная некоторые русские слова, он пытался разговаривать с дедом. А в один из своих приходов вытащил из-за пазухи фотографию, на которой были изображены он, его жена и три дочери. Все беленькие, такие же, как я. Он показал пальцем на одну из девочек и сказал: «Марта. Мой дочь. Сталин и Гитлер бодаются, мы делать не то, что хотим. Скучаю по родным». Меня тоже зовут Марта. Я напоминала солдату его семью. Иногда Курт и дедушка о чём-то разговаривали

на завалинке. Но я была маленькая и не понимала их разговоров.

Однажды немец пришёл в наш дом, когда я была совсем одна. Он вновь потянул ко мне свои большие руки. Я в страхе снова бросилась бежать. Сильно ударилась лицом о дверцу печи, полилась кровь. Курт попытался оказать мне первую помощь, остановить её. Сгрёб меня в охапку и потащил в госпиталь. Я орала изо всех сил. Мне казалось, что больше никогда не увижу бабушку и деда. Мой страх был настолько силён, что немец опустил меня посреди деревни на землю. И я понеслась без оглядки домой. На лице до сих пор есть отметина от проявления чувств этого солдата. Он искренне хотел сделать мою жизнь лучше, защитить мою семью, поддержать нас; он не соответствовал образу врага. У него было большое и доброе сердце, сострадание к людям и собственная позиция в отношении войны.

На католическое Рождество Курт принёс к нам в дом целый таз подарков. Чего там только не было: пряники, печенье, диковинные конфеты, которых я ни разу в жизни не видела и не пробовала, продукты и маленькая куколка — така красивая, что ни в сказке сказать, ни пером описать. Он поставил таз на пол и ушёл. На Новый год бабушка затопила самовар, накрыла за печкой праздничный стол, и мы пили чай с божественными сладостями. Так вкусно никогда не было.

Позже бабушка говорила, что без Курта мы бы не перезимовали, его опека спасла жизнь и деду, и ей, и мне. Не знаю, в каком он был чине и почему его слушались квартирующие у нас немецкие солдаты. Война ещё раз доказала, что душа не имеет национальности. Она не различается ни по цвету кожи, ни по акценту, ни по образу жизни. И я очень надеюсь, что этот добрый воин вернулся к своей семье и прожил долгую и счастливую жизнь. Я навсегда сохранила не только рубец на щеке, но и память о добром враге Курте.

*Марта Малиновская в девятилетнем возрасте (крайняя справа).
Рядом – дедушка. Фото 1947 года*

Юлія МЕРЩІЙ, 1958 р.н., с. Германівка,
Обухівський район, Київська область, Україна

«БОМБОЧКА»

Спочатку Ганюта (так її називали на хуторі) панічно боялася голоду. Це він забрав у неї двох діток — хлопчика й дівчинку. Її крихіток-кровинок. Уберегти вдалося тільки старшеньку — Пашу. Вона вже могла сама щось їсти. А ті ще немовлятка були. От і не вижили...

Та поступово життя устатковувалося. Страх голоду минав. У родині одна за одною з'явилося ще двійко дівчаток — Оленка й Катруся. Все було б добре, та почалася фінська війна. Забрали Якіма. І світ став сірим та непривітним. Тепер Ганюта проклинала війну. І берегла доньок. У клопотах незчулася, як пролетіло два роки. А вже скільки радості було, коли повернувся... Живий, здоровий. Мов на крилах літала: чоловік поруч — надія і опора. Вони обоє молоді, красиві, роботящі. Дівчатка ростуть, одна одну доглядають. Чого ще бажати?! Хіба що сина. Усміхалася загадково Ганюта, стала якась повільніша, обережніша. Ще б пак, вона вже відчувала, як б'ється під серцем дитя.

І раптом, наче грім серед ясного неба, — знову війна. Пішов Яким одним із перших у селі. Пішов...

А через місяць народилося малятко. Ще одна дівчинка. Четверта. Ніночка. Тато її так і не побачив. Навіть не знав, хто з'явиться на світ. І чи з'явиться...

Тепер Ганюта ненавиділа німців. Люто ненавиділа. Бо ж знову розлучили її з Якимом. А вони стрімко просувалися, захоплювали наші міста й села. І ось настав день, коли ворог увійшов у її рідну Гусачівку. Місцеві жителі залишали домівки,

намагалися відійти якомога далі від небезпеки. Ганюта теж почала було збиратись у дорогу. Та куди податись і як? Четверо малюків на руках.

Якось-таки пережили окупацію...

Ніночка за той час навчилася ходити й лопотіти щось своє, дитяче.

Осінь 1943 року вселяла надію на визволення. Радянські війська відтіснили гітлерівців назад. Так дійшли до Обухівщини...

Там лінія фронту топталася на місці. Позиція ворога була виграшною, і червоноармійці ніяк не могли його здолати.

У селі німці все ще почувалися господарями. Мешкали в хатах місцевих жителів. На обійстях зберігали й боеприпаси. У Ганюти теж квартирували солдати, а попід стіною надворі стояли ящики з гранатами.

День видався напрочуд спокійний. Сонце височенько піднялося над горизонтом. Ганюта поралася по господарству, свекруха — біля печі. Поруч вертілися діти. Старшенька — Паша — допомагала бабусі. Менші бавилися. Німці, збившись купкою в садку, гелготіли щось по-своєму. Все видавалося таким умиротвореним, ніби й не було ніякої війни.

— Господи! — раптом притишено скрикнула Ганюта. Вона пополотніла, ноги підкосилися, в очах потемніло. Подвір'ям дибубляла Ніночка. У її руках була граната. Дівчинка раз по раз стукала нею об землю, примовляючи:

— Бомбочка! Бомбочка!

— Кіндер, кіндер! — від купки німців відділилась одна по-стать. Молодий хлопчина миттю підскочив до малої, вихопив гранату з її рук і з силою кинув на город. За мить пролунав вибух. Солдати з подивом озирнулися на звук, із хати вибігли спантеличені діти.

— Донечко! Дитинко моя! — тулила Ніну до грудей Ганюта. А та лишень розгублено роззирнулася на всі сторони й розвела рученятами:

— Нема...

Ще не вляглася земля над вирвою на грядках, як пролунала команда збиратися. Саме в цей час за селом прогримів вибух, потім іще один, іще...

Бійці Вермахту, швидко спакувавшись, рушали на заплановані позиції.

Ганюта все ще не могла отямитися від пережитого. Хто він, той німецький юнак, що так сміливо кинувся рятувати чужу дівчинку, її дитину? Звідки він?

Усе життя картала себе за те, що так і не дізналася імені. І по тайки молилася за нього. Чи вижив? Чи вцілів у тих страшних боях?..

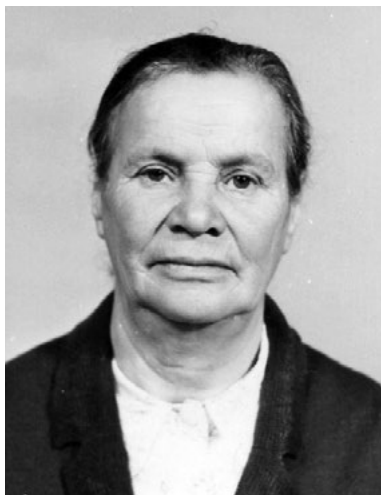
Водночас Ганюта так само люто ненавиділа німців. Це вони забрали її Якіма. Чоловік зник безвісти. Але ж один із них урятував її дівчинку. Серце краялося на частини...

— Німці погані, вони вбили тата, — лопотала Ніночка.

— Серед них теж є люди, — змахнувши сльозу, стиха промовила Ганюта і пригорнула доньку.

*Ніна Якимівна Берьозкіна
(Ніночка)*

*Ганна Микитівна Лепесій
(Ганюта)*

Татьяна МИРОШНИК, 1968 г.р., г. Москва, Россия

КРЫМСКИЙ ЛЕКАРЬ

Литературный очерк

«Заслуженный врач РСФСР, профессор Балабан Наум Исидорович (1889–1942). Главный врач психиатрической больницы. Спасал политзаключённых от сталинских репрессий. В 1941 году по распоряжению крымского правительства остался на оккупированной территории, в г. Симферополе. Спас от уничтожения более 400 человек. Был схвачен фашистскими оккупантами весной 1942 года. Погиб вместе с женой Е.А. Балабан (княжной Нелидовой)».

Такую надпись можно прочесть на малозаметной мемориальной доске, размещённой на боковой стене психиатрической больницы Симферополя. Да и сама доска появилась лишь в 2003-м, спустя 61 год после смерти Наума Исидоровича, благодаря усилиям местного историка-краеведа Бориса Берлина. Отец Бориса пришёл работать в эту больницу сразу после войны, когда новый главный врач тщательно уничтожал следы своего героического предшественника. Вместе с отцом историк много лет по крупицам собирал воспоминания тех, кто знал доктора Балабана, изучал архивы, искал его родственников. В итоге нашёл доказательства его подвига, добился установления мемориальной доски, а позже и присвоения имени Наума Исидоровича больнице...

Осенью 1909 года из России в Германию приезжает Наум Балабан... Еврей, сын купца первой гильдии, он поступает учиться на медицинский факультет Мюнхенского университета, выбрав специализацию «Неврология и психиатрия». На

вопрос, почему решил учиться в Германии, а не в Российской империи, отшучивается: «Чтобы евреев везде было поровну». По факту же в то время в России евреям было запрещено учиться на медицинском факультете. А Наум мечтает спасти людей. Не только их тела, но и души...

Завершает обучение блестяще — уже в Бернском университете, в Швейцарии. Ему предлагают остаться за границей, но он едет назад, в Россию, где дважды подтверждает добытые знания — получает высшую медицинскую степень — лекарь.

В 1915-м переезжает жить в Симферополь. В этом же году, в разгар Первой мировой, уходит на фронт. Служит в госпиталях и лазаретах, а в 1921-м возвращается в Крым, в родной город, где несмотря ни на что продолжает лечить людей. Как-то раз Наума позвали к Фаине Раневской. Был сильный голод...

*Зимой вдоль дорог валялись трупы
Людей и лошадей. И стаи псов
Вьедались им в живот и рвали мясо.
Восточный ветер выл в разбитых окнах.
А по ночам стучали пулемёты,
Свистя, как бич, по мясу обнажённых
Мужских и женских тел.*

Максимилиан Волошин читает свои стихи, а начинающая актриса боится выйти из дома. Весь ужас происходящего давит на неё так, что жить не хочется. Наум лечит её словом, чаем, отношением. Он как никто другой понимает, насколько сложно быть человеком в нечеловеческих условиях... А тут ещё повсеместно начинают свирепствовать тиф и холера. Балабан добивается открытия на всём полуострове специальных эпидемических бараков и привоза вакцин из парижского Института Пастера — и в Крыму начинают массово делать прививки от тифа и дизентерии. Эпидемии остановлены, многие жизни сохранены. Но врач заболевает сам. Ухаживает за ним медсестра Елизавета Александровна Нелидова, будущая супруга. Его назначают начальником лечебно-санитарного отдела

Ревкома Крыма, а через год — главным врачом психиатрической больницы Симферополя.

Два десятилетия Наум Исидорович руководит больницей, которую из аварийного здания на двадцать коек и смертностью 49% превращает в многопрофильную клинику, медицинский центр и большое хозяйство. Появляются сад, огород, молочная и свиноводческая фермы, электростанция, мастерские, в которых работают больные, водопровод, канализация, физиотерапевтический и рентгеновский кабинеты, водолечебница, новые корпуса, оранжерея.

Однако основным приоритетом в мировоззрении и деятельности врача остаётся гуманистический. Об отношении Балабана к больным ходят легенды: каждого называет по имени-отчеству, умело располагает к себе пациентов и их родственников. Порой даже одних бесед с врачом было достаточно, чтобы у людей, страдающих депрессией, появлялась тяга к жизни. Глубокое уважение проявляет он и к коллегам, будь то врач или нянечка. Они вспоминают: «Был прост, сердечен, доступен, сотрудники больницы шли к нему за советом даже по поводу личных неурядиц. Главной чертой его характера была исключительная искренность и доброта».

Наум Исидорович во многом новатор, разрабатывает новые способы лечения энцефалита, алкоголизма, прогрессивного паралича...

За это время его стараниями в Симферополе появляются психоневрологическая школа-интернат, наркодиспансер, фармацевтический техникум, общество трезвости, дома престарелых в Бахчисарае, Алуште, Ялте (их он организует вместе с известным врачом-ортопедом Бомом). И именно благодаря Балабану мединститут становится самостоятельным вузом, а не подразделением Крымского университета. Наум Исидорович, являясь председателем Академической комиссии по созданию Крымского мединститута, «выбивает» для вуза нынешнее место неподалёку от железнодорожного

вокзала, организует в институте кафедру психиатрии и сам становится её первым заведующим.

А в это время в стране происходят противоречащие его мировоззрению события. Так, художник Юрий Шпажинский, однажды перебрав немного лишнего, спел частушку:

*Ах огурчики, ах помидорчики,
Сталин Кирова пришил в коридорчике.*

За такие слова Юрию Ипполитовичу грозит десять лет лагерей, но Наум Балабан забирает его к себе в больницу на обследование и выносит вердикт: болен. Со временем художник, «вылечившись», выписывается, а доктор принимается за следующего. По привезённому к нему красноармейцу Биллеру, в сердцах сказавшему, что «комиссары сволочи, ничего не умеют делать, кроме как шастать по ящикам, воровать вещи, а коммунисты довели деревню до того, что люди умирают с голоду», Наум Исидорович пишет заключение, что Биллер — малограмотная деградирующая личность, поэтому за свои высказывания не может нести никакой ответственности. И, конечно, оставляет красноармейца «лечиться»...

В начале 1941-го Наум Балабан одним из первых медиков в РСФСР получает звание заслуженного врача республики, а в июле ему присваивают звание военврача первого ранга. С возникновением угрозы оккупации Крыма у Наума Исидоровича появляется возможность эвакуироваться. Вывозится весь медицинский институт, в котором он продолжает возглавлять кафедру психиатрии. Но супруги Балабан решают остаться.

Наум Исидорович знает, что ждёт его пациентов, которые с точки зрения идеологии Третьего рейха являются «ущербным человеческим материалом», — их уничтожат. Однако доктор и в этой безнадёжной ситуации хранит верность своему жизненному принципу: быть человеком невзирая ни на что. Он остаётся с больными, понимая, что их не спасёт никто другой. Именно поэтому начинает выписывать из больницы

огромное количество пациентов. Каждый месяц до ста человек... К нему приходят родственники лечащихся, которые отказываются забирать своих родителей/братьев/детей, но Наум Исидорович терпеливо объясняет, уговаривает каждого... Знает он и об отношении фашистов к евреям, но решает бороться до конца.

Начинается оккупация. Балабан по-прежнему выписывает всех, кого могут лечить и содержать дома, прячет евреев на территории больницы, ставя им липовые диагнозы, а позже выписывая под новыми фамилиями: в ряде историй болезней тех лет были чистые бланки паспортов. До конца февраля 1942 года удаётся спасти несколько сотен человек. Врача фашисты не трогают, хоть и обязывают носить на груди жёлтую звезду, а квартиру понемногу грабят, устраивают в ней оргии. В конце концов захватчики решают, что помещение больницы им нужнее. Всех больных, находящихся там, берут на учёт и запрещают выписывать...

7 марта 1942-го к лечебнице подъезжают душегубки, в которые заводят и заносят оставшихся больных. Многие понимают, что будет дальше. По воспоминаниям медицинских сестёр, Наум Балабан и его жена всеми силами пытались оставить смертоубийство, но тщетно... Как и Януш Корчак, супруги предпочли остаться со своими подопечными и приняли с ними смерть...

Спасённые пациенты и сотрудники больницы сохранили память о враче-герое, тогда как официально его подвиг всё это время был «забыт».

Я нашла людей, в чьей памяти остался Наум Исидорович. Это Наталья Львовна Соловьёва, его внучатая племянница, живущая сегодня в Израиле, а также супруги Ефим и Галина Майбурд из Филадельфии, которые спустя тринадцать лет после смерти Балабана оказались в Симферополе: «Мы жили в том же дворе, где раньше он. Каждый день шли на работу мимо окон и крыльца последней квартиры Наума

Исидоровича и работали вместе с врачами, которые хорошо знали своего учителя. Все вместе мы хотели сохранить идеи профессора, его гуманистические традиции, его любовь и преданность больным...»

Наум Исидорович Балабан, 1940

Наум в молодые годы, 1918

*С женой Елизаветой
Александровной Балабан
(Нелидовой), 1892–1942.
Фото 1924 года*

Фотографии предоставлены Борисом Берлиным

**Віктор НІКОЛАЙЧУК, 1948 р.н., м. Дубно,
Рівненська область, Україна**

«ВСІ МИ ДІТИ АДАМА...»

*Пам'яті мого батька Павла, котрий пройшов
німецьку окупацію і табори НКВД,
від котрого я почув ці історії, присвячую...*

СТАРИЙ І ЛЬОТЧИК

Минав жовтень 1942 року. На той час у місті Дубно проживало дуже багато євреїв. Гестапо створило гетто, куди їх почали зганяти, щоб потім знищити. Тож, відчуваючи загрозу, вони втікали до найближчих сіл і там ховались. Одна з таких сімей, вирвавшись із міста, затаїлась у гайку, поблизу німецького військового аеродрому, щоб перечекати день і в сутінках дістатися селянських хат.

Ті євреї сиділи у глибокій воронці від авіабомби, коли поруч із їхнім прихистком приземлився літак. Пілоти вирішили розім'ятись і попрямували саме до того місця, де причаїлася родина. Один із членів екіпажу звернувся до командира: «Гер гауптман, дивіться, тут якісь люди». Підійшовши ближче, той запитав у старого єврея: «Юде?» Дідусь тільки поклонився у відповідь і зрозумів: це кінець!

Біля протилежного краю аеродрому тим часом показалася шеренга німецьких солдатів, які прочісували околиці в пошуках утікачів. Командир літака пішов їй назустріч. Старий почав молитися, чекаючи скорої смерті, адже офіцер от-от видасть його й родину есесівцям. Але той, переговоривши з начальником карального загону, повернувся до підлеглих. І шеренга карателів рушила в інший бік.

А командир літака дістав із кабіни кілька пачок печива й простягнув їх старому євреєві. «Дайте дітям поїсти. Вони, мабуть, голодні...» І, подумавши, додав: «Ми, німці, не воюємо з мирними жителями. Адже всі ми діти Адама...»

«ВОНА ТЕЖ ЛЮДИНА...»

Ішов вересень 1943 року. Щоб не бути вивезеним до Рейху, мій батько Павло мусив піти на роботу в німецьку тилову частину. Начальником там був обер-лейтенант, уже немолодий, котрого звали так само, як і його, лише на німецький лад, — Пауль.

Батько непогано володів польською, адже закінчив польську гімназію, і частенько спілкувався нею з офіцером, що теж знав цю мову. І якось, повернувшись після праці додому, довідався, що сусідка-полька, молода дівчина, потрапила в облогу і її мають відправити на роботи до Рейху. Тож вирішив урятувати її.

Уранці батько звернувся до обер-лейтенанта й пояснив: «Мою сестру забирають у Німеччину. А крім неї, в мене з рідних більше нікого немає». Подумавши, офіцер узяв машину й разом із ним поїхав на залізничну станцію, куди зганяли майбутніх остарбайтерів. Пауль підійшов до коменданта станції, щось із ним переговорив і, повернувшись до татка, спитав, яке прізвище в сестри. «Залевська», — відповів батько і зрозумів, що вскочив у халепу, адже в нього було зовсім інше, до того ж українське.

«Ком», — сказав комендант станції, і вони ввійшли в барак, де утримували людей. Відтак скомандував: «Залевська, на вихід! Чому ви одразу не повідомили, що ваш брат працює в німецькій тилій частині? Завтра зайдете в комендатуру й отримаєте аусвайс. Я сьогодні ж таки позвоню коменданту».

По дорозі назад обер-лейтенант сказав батькові: «Сестра вона вам чи не сестра, але вона теж людина».

ДОБРО ПОВЕРТАЄТЬСЯ З РОЗУМІННЯМ

Ішов лютий 1944 року. Німецькі війська відступали повсюди. Намагаючись якось вирівняти лінію фронту, командування Вермахту організувало блокпости для оборони міста Дубно із залишків різних бойових частин. Два офіцери, які відповідали за блокпост на міській околиці, зайшли погрітися до селянської хати неподалік, де мешкала вдова з дітьми. Вона, знаючи, що німці вже не повернуться, почала клясти офіцерів українською мовою (думала, не зрозуміють): «А коли вже ви пропадете, на-сіли на нашу голову!? Щоб ви згинули!»

Один із тих двох чистою українською зауважив: «Думаєш, як прийде Сталін, то годуватиме тебе й твоїх дітей печивом? Іще не раз дістанеш канчуків від його катів-прихвоснів, не раз ковтнеш горя...»

«Що ти їй говорив?» — поцікавився інший. На те перший відповів: «Вона спитала мене, чи дуже холодно на вулиці. Сказав їй, що дуже...»

Через кілька днів, збираючи паливо для своєї оселі, вдова побачила в лісі того самого офіцера, але пораненого в руку. У другій, здоровій, був пістолет. Жінка відомими їй стежками вивела німця до лінії фронту. На прощання він, дякуючи, мовив: «Добро повинне завжди повертатись і примножуватись»...

Тетяна НОВОСАД, 1984 р.н., с. Підгайці,
Луцький район, Волинська область, Україна

РАДІСНА ЗВІСТКА

Пилип повільно, начебто працював над якимось дуже делікатним виробом, чистив худобі буряки. Чи він робив так навмисно, а чи це виходило мимохіть, чоловік і сам не знав. Просто його думки й душа були далеко від тіла, що за звичкою поралося по господарству. А поміркувати було над чим. Він, уже сивоволосий, батько двох дорослих синів, уперше в житті не знав, що робити.

Такого ще не було ніколи: ні в молодості, коли довелося рятувати товариша із крижаної купелі, ні в першу війну під прицілом польського солдата, ні тоді, коли із Самовільського лісу сунули стіною «німаки», ані навіть коли гітлерівський офіцер, ховаючись від радянських воїнів, сховався під ліжку, а Пилипових трьох менших дітей примусив сісти рядочком і попускати ноги, щоб його не вбачили.

Тепер виходу не було. Нічний гість забрав рештки спокою. Вчора ввечері родина Ковальчуків, як часто тепер бувало, мовчки готувалася до сну. Кожен думав про своє і водночас усі про одне. Пилип весь час прокручував у пам'яті сьогоднішній похорон Парфенюків — матері та чотирьох дітей, безсеречно розстріляних уночі за те, що їхній батько нібито був у бандерівцях (насправді — у фронтовому госпіталі). Степаниді перед очима стояв малий Федір — єдиний, хто врятувався, сховавшись під піччю. Хлопчик ніби заціпенів: ані поворухнутись, ані скрикнути. Мовчки спостерігав за тим, як катували його рідних односельці. Мовчав Федір учора, мовчить і зараз. І невідомо, чи заговорить коли-небудь. Степанида мимоволі поверталася думками до власного сина, красеня Владека, котрого менш ніж півроку тому

теж проводжала в останню дорогу. Його, застреленого, знайшли хлопці в Іваничівському лісі. Сумніватись у тому, хто вбивці, не дозволялося: звісно, що бандерівці. Жінка й не помічала, як раз по раз голосно схлипувала, примушуючи здригатися трьох найменших дітей. Жені й Галі наказано вкладати маленького Василька спати, а дівчаткам край хотілося побалакати з мамою. Розпитати, за що вбили тітку Парфенючку, чи не холодно маленькій Софійці в самій сорочечці в такій величезній труні, чому мовчить Федько, і врешті-решт — у кого здійнялась рука на невинних людей.

Та в родині Ковальчуків останнім часом було небагато балачок. Усі хатні справи виконувались мовчки і, як сказали б у наш час, «на автоматі». Говорили щось тільки тоді, коли вже зовсім не обійтися без слів. Для Василька це було цікавою грою, а дівчаткам залишалося підслуховувати нічні розмови батьків. Вони ще мало розуміли з пошепки сказаного, але дещо таки не треба було пояснювати: у світі біда, будь-якої миті можна загинути, зрадити може навіть найближчий сусід.

У цей вечір, як і завжди, коли погасили світло, ніхто й не думав засинати. Було темно хоч в око стрель. І раптом у вікно хтось легенько постукав, через якийсь час — знову, ледь чутно, але наполегливо. Пилип устав. Знадвору бовваніла довга по-стать. По високому кашкету можна було впізнати Петра Редьку, сусіда. «Чому він тут?» — промайнула думка, адже відколи той став сільським «стробком», друзі молодості майже не спілкувалися. Редька вдавав, ніби не знає Ковальчуків. Подітись було нікуди — господар відчинив.

Не вітаючись, нічого не пояснюючи, Петро прошепотів: «Пилипе, забирай із хати дітей. По вас прийдуть. Я не можу більше їх стримувати. Вже тричі відводив від вашого порога. Останнього разу — після відвідин Парфенюків. Більше не маю ні сил, ні віри, ні бажання жити поруч із тими... язик не повертається назвати їх людьми, хто без крапельки сумнівів стріляє в дитину біля грудей матері. Я знаю їх змалку, тому й пішов туди

працювати, але повір: людського, навіть тваринного у них не залишилось нічого. Лише пекельна жага крові. Розведи, Пилипе, з хати бодай малих, якщо хочеш, аби хто-небудь залишився».

Петро повернувся — і зник в темряві. Пилип обіперся об двері, розстебнув сорочку, підставив обличчя вітрові, але повітря все одно бракувало. Хотілося провалитися крізь землю, десь сховатися, просто зсезнути. А ще тоді він єдиний раз у житті засумнівався в існуванні Бога, точніше не в існуванні, а в пануванні. До тям чоловіка привели метушня і плач у хаті.

Женя з Васильком на руках тулилися в запічку. Плакала Галя, безперестанку повторюючи: «Я нікуди не піду, я буду вдома. Як я потім житиму без мами й тата? Я хочу бути з вами». Пилип притиснув до себе дочку й теж мовчки заплакав. До світанку ніхто не спав. Вирішено було залишатися разом, але зранку знайшлася пильна потреба занести тітці в Щенятин полотно. Оскільки Женя була старша, відправили її, а щоб не сумувала в дорозі, нав'язали й Василька. А Галю послали до дядька Микити допомагати пасти худобу, бо тітку Палажку раптово «сікнула» спина, та так, що й не розігнутись.

Дівчинка йшла росяною стежкою і рахувала, чи встигне добігти додому, коли почує постріли, — щоб і її вбили. Задумавшись, аж підскочила, коли з туману раптом вигулькнув Трохим: «Галю, біжи швидше до хати, розкажи батькові... Дмитра хтось на роздоріжжі повісив. Більше в нашому селі ніхто не загине».

Уже будучи старенькою, вона завжди згадувала про той випадок із гіркою усмішкою і дякувала Богові за таке вчасне втручання. Звісно, всі знали, чиїми руками прибрав Господь головного ката Ляхова, але «єдино правильною» версією залишалася та сама — бандерівці. Так було вигідно всім. І селянам, щоб не боятися помсти, і родині Дмитра: дружині, добрій жінці, та дочці, шанованій і єдиній у селі вчительці.

Галя прожила на світі вісімдесят чотири роки. Але за весь довгий вік не відчувала більшої радості, ніж од звістки про ту смерть.

Оксана ПЕЛИХ, 1985 р.н., м. Львів, Україна

ВАРТОВА ЄВРЕЇВ

«Один, два, три, чотири. Зенику, не рухай мене! Відчепись. Не рухай!» — кричу на всю вулицю, гримаючи довжелезною палицею по металевому турніку. «Ох, уже той Зеник», — думають собі німецькі патрульні, проходячи дорогою і погрожуючи пальцем моему братові.

Сьогодні ми граємо в класи. Зеник — учитель, він розмалював квадратами все подвір'я. Я стрибаю по них і рахую: «П'ять, шість, сім, вісім».

Мені — чотири роки, брату — сім. Ми бігаємо великим подвір'ям маминої сестри Павлини, ховаємося за деревами, сміємося, бешкетуємо.

«Зенику, не рухай мене!» — стукіт по металевій трубі знову лунає округою. Німецькі солдати, заходячи до сусіднього будинку, махають нам руками: «Гутен таґ, Зеник!»

Ніхто з них так ніколи й не здогадається, що наші, на перший погляд, безвинні забави — то лише прикриття. «Зенику, не рухай мене!» — сигнал про небезпеку. Наша мама Розалія з тіткою переховують євреїв, а ми такі собі охоронці.

Солодкий частунок

Сьогодні я горда собою. Випнувши груди, несу в руці шоколадку. Я її фактично заробила. Передам малому Шевахові Вайсу. Знали б ті німецькі поліцейські, що їхні ласощі дістануться єврейському хлопчикові!

Живемо в Бориславі. Не те щоб велике місто, але й не село. До війни тут було багато нафти, копанок, вишок. Керували

й завідували тим промислом здебільшого євреї. Цілі клани та династії жили в аристократичних кам'яницях.

У нас хата, звісно, скромніша і значно менша. Коли прийшли німці, в будинку поруч із нашим облаштували управління поліції. Сади двох обійсть межують. Коли з'явилися такі сусіди, мама десь роздобула чорний папір і заклеїла ним усі вікна.

Поліцейські трапляються різні. Деякі на нас, чотирьох дітей, кричать несамовито. Інші уявляють себе педагогами. Підкликають до паркану і вчать німецької. «Гутен таг, данке, ауф відерзейн». Якщо гарно повториш та правильно вимовиш слова, поліцейський може кинути шоколадку.

Тітка

За кілька вулиць від нас, за річкою, живе Павлина Щепанюк. То двоюрідна сестра моєї мами. Ще донедавна на цій вулиці Зеленій та сусідній Трускавецькій мешкало кілька сімей євреїв. Зараз у їхніх хатах розмістилися німецькі військові. А самі хазяї переховуються.

Родини Габельсів і Вайсів, двадцять осіб, живуть у величезному погребі тітки Павлини. Погріб у нас називають «пивниця». Він стоїть трохи збоку від будинку. Заходять до пивниці через велику залізну браму. Неподалік наш із Зеником спостережний пункт і металевий турнік, на якому тітка вибиває килими. По тій перекладині я маю гримати палицею, коли на вулиці, дорозі чи сусідніх подвір'ях бачу німців. Якщо тітка почула такий стукіт і мій крик, вона попереджена: із погребя виходити не можна.

Разом із моєю мамою вона варить їсти. І двічі на день носить те все євреям. Серед них є жінки й діти.

Я не дуже люблю бувати в тому погребі. Там сиро й вогко. Спустившись кільканадцятьма сходинками, потрапляєш у величезне приміщення, по коліна залите водою. Одного разу німецький патруль туди заходив, але, побачивши затоплену пивницю, розвернувся назад.

Погребом треба пройти в темряві з десять метрів, а далі буде поворот праворуч — вхід у два величезні приміщення. Отут вони й живуть. Сплять на матрацах. Тут тепло, у двох викопаних ямах тліють поліна. Тітка передає євреям дрова.

Раз на два тижні, коли темніє, Зеник має особливу місію — винести з пивниці брудну постіль. Аби не привертати уваги, він закутується у простирадла й так бігає подвір'ям.

Тітка тримає в хаті свій магазин. Німецькі солдати й офіцери, поліцейські та гестапівці — постійні покупці. Тож кращої схованки не знайти в усій окрузі. Магазин є і добрим виправданням для закупівлі харчів у великих кількостях. Бо ж двадцятьох євреїв треба чимось годувати. А так торгова точка служить і прикриттям.

Боюлися навіть друзів

Мирославі Дмитрівні Лепкій у 2017-му виповнилося сімдесят сім. Тоді, вартуючи євреїв, вони з братом почувалися справжніми героями. А мама, навпаки, дуже боялася. Усіх. Навіть найближчих друзів та сусідів. Тих двадцятьох осіб їхня родина переховувала більш ніж два роки. Коли війна закінчилася, врятовані виїхали з України.

Потім кілька разів приїздили цілі делегації. Керував ними отой самий колишній хлопчина Шевах Вайс, якому маленька Мирося так гордо несла шоколадку. Він став спікером Кнесету Ізраїлю.

Шевах Вайс приводив своїх родичів до будинку тітки Павлини, а в центрі Борислава дякував кількома мовами жителям міста, які допомогли його близьким у ту страшну війну.

«Зенику, не рухай мене», — ще довго жартувала я, приходячи в гості до брата. У нас були вже діти й онуки, але пароль ми не забули.

* * *

За допомогу в пошуку інформації автор дякує благодійному фонду «Карітас-Борислав» і Марії Підлубній, керівникові проекту «Соціальний супровід та адвокація інтересів жертв тоталітарних режимів», що реалізовується в межах програми «Місце зустрічі: Діалог» за підтримки Німецького фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» та Всеукраїнської благодійної організації «Турбота про літніх в Україні».

Микола ПЕТРЕНКО, 1925 р.н., м. Львів, Україна

ЖІНКА У ЧОРНОМУ

(Гедвіг Штраус)

Це було невдовзі після нашої невдалої спроби втекти із цієї катівні — табору «Штокбах» при мідно-латунному комбінаті.

Нас протримали два тижні у штрафному бараці табору, із переполовиненою і без того мізерною пайкою, допитували, відшмагали. Але ж бачать, що ми (а нас було троє) ще геть пацани, то що з нами, дурними, робити? Повернули на попереднє місце праці. Мене — підручним до верстатника в «гарячий» цех «емаліраєр», тобто цех лакування мідних дротів малого діаметру, бо ж для радіоприладів.

І от перший день після двотижневої перерви. Мій майстер покрутив пальцем біля скроні: що, мовляв, із такого візьмеш... Хіба звідси можна втекти? Ще й інші німці приходили наче на екскурсію — подивитися на того немудрого зухвальця, який зважився вирватися з табірної неволі. Настала обідня перерва, то я забився в куток та й сиджу, який для нас обід. У нас харчування, нагадаю для цікавих: сніданок — ерзац-кава або ерзац-чай, тобто не було сніданку; обід — овочевий суп і два шматочки хліба; вечеря — овочевий суп, але через день. Ясно, що вічно голодні.

І тут поза машиною підходить вона, Жінка у чорному, як ми її називали. Сідає навпроти, дивиться так співчутливо, виймає з течки загорнутий у папір бутерброд, сигарету. Щось сказала, я не зрозумів що. Поплескала по плечу, пішла.

Наступного дня — знову, і так кілька днів уряд, поки ми працювали в першу зміну. Через два тижні — знову вона біля мене, знову з таким самим дарунком. І що цікаво — йде, вже не зважаючи, чи хто бачить її, чи ні.

Мій майстер пояснив мені як міг: у неї єдиний син в Україні загинув, то вона й ходить у жалобі. І турбується як може про вас, остарбайтерів; вона не лише тобі приносить бутерброди, а й іще декому з ваших, що трудяться в цьому цеху...

І так майже до нашого визволення американцями. Хоч би як було самій сутужно — коли бутерброд, коли пару яблук, коли кілька картоплин...

Іноколи дівчатам віддавала щось із одягу, може, зі свого, з молодших часів...

Гадаю, що за прикладом цієї жінки й мій майстер почав ставитися до мене уважніше, тепліше. А то був наче відсторонений: ви самі собою, а в мене своє життя. Навіть дивно: він же був раніше членом німецької компартії, але, побоюючися репресій, зрікся своїх поглядів. Уже з часом ми стали начеб ріднішими. Зрештою, то саме він, Альберт Лессінг, побачивши, як я щось там записую на папірцях, і втямивши, що то вірші, подарував мені ошатненький блокнот: записуй сюди, а ховатимемо в моїй шафі, щоб у тебе в таборі не відібрали!..

Так той блокнот пройшов зі мною всю дорогу: донецькі шахти, камчатська лісовирубка, рибні промисли. Пошарпаний, тішиться пенсійним спокоєм...

Коли в 1959 році видрукували мою збірку поезій про невільні роки, там було й два вірші, присвячені моїм до певної міри рятівникам: майстрові Альберту Лессінгу та їй, Жінці у чорному, Гедвіг Штраус.

Саме тоді розгорнув свою діяльність створений за вказівкою московських владців «Комітет повернення на Родіну». Бо чимало колишніх остарбайтерів та й просто втікачів не хотіли повертатися в рідні краї. Комітетчики видавали й однойменну газету. В Україні продублювали: такий самий комітет «За повернення на Батьківщину» й відповідна газета. Мали ще й власний радіоканал. Тож коли я опублікував у київських виданнях кілька добірок із майбутньої книжки про молодих українських каторжан у фашистській неволі, до мене приїхала ціла делегація. Спершу — від газети, в пам'яті

навіть прізвища їхні збереглися: Малінін і Каліновський. А невдовзі й із київського радіо. Молодий кореспондент, недавній випускник Київського університету Анатолій Шевченко. Ми з ним потоваришували, він організував передачу з моїми віршами на радіо, а невдовзі написав ще й нарис, що був надрукований у комсомольській газеті, а потім уміщений у його першій нарисовій книжці.

До того ж за рукопис підготовленої до друку моєї книжки про табірні поневіряння я здобув право поїхати на Фестиваль молоді і студентів у Москву. А це щось та значило. Тобто журналіст Анатолій Шевченко, який щойно почав працювати на республіканському радіо, дістав завдання написати нарис про проблеми молодих невільників у німецьких трудових таборах, а заодно і про мою поетичну збірку. Це було одне з його перших завдань і чи не перше творче відрядження.

Проте до радіофіру й до друку в газеті нарис не допустили: забагато страждань і замало боротьби! Радянська молодь мала б і в неволі не коритись, а боротися, саботувати, вести підривну роботу!.. Анатолій Шевченко мусив дещо підправити, додавши вигаданих випадків боротьби й саботажу... Вірші в російських перекладах з московського видання були перекладені й німецькою, їх надрукували, я і не знаю де. Знаю тільки, що німецькі журналісти звернули на них увагу, взялися розшукувати згадуваних мною в посьвях Альберта Лессінга й Гедвіг Штраус — знайшли.

І от мені телеграма — спершу з Берліна, потім із Галле, це окружний центр: запрошують на гостину, на побачення з моїми героями, щоб потім організувати спільну телепередачу, бо запрошення прийшли саме від Телекомітету.

Я затявся: «Не ступлю на ту землю!» Якраз і повість-спогад під такою назвою підготував до друку. Але вони настирні: за якийсь час приїхали двоє кореспондентів, ну, я не надто вже й сперечався: «Їдемо...»

Під час цієї мандрівки твердо пересвідчився, що люди скрізь і завжди люди. То влада, то система, то пропаганда творить їхне озлоблення, втягує в конфлікти, жорстокі війни.

Ми зустрілися з давніми знайомими: Гедвіг Штраус на її Лангштрассе, 70, Альбертом, начальником зміни Отто Ріхлінгом та ще з іншими добрими людьми. Місцевий журналіст розповів мені багато цікавого саме про Гедвіг Штраус. Для мене було геть дивним почути, що вона причетна до збереження під час нацистської влади й війни знаменитого «криворізького прапора». Колись це була широковідома історія — як кривбаські гірники налагоджували дружні стосунки з мансфельдськими, закликали їх до непокори владі, до революції. То й прапор тоді подарували, це було на початку тридцятих. Зрештою знамено було збережено, і по нього вже пізніше приїздила українська делегація із Кривого Рогу...

Через два роки ми з Гедвіг зустрілися знову — уже в Москві, на Дні перемоги. Тоді з Німеччини запрошено було велику групу, і журналісти підказали організаторам запросити й нас. Постояли ми на трибуні, не так далеко від Льоні Брежнєва, зустрічалися з москвичами — в Комітеті радянсько-німецької дружби, на якомусь підприємстві.

Я зберігаю кілька газет із розлогими матеріалами про наші стосунки, наші зустрічі. Бо ж насправду було багато щирого і зворушливого. Траплялося й курйозне: до нас із Гедвіг було приставлено «для допомоги в спілкуванні» перекладача Ганса Дойча, а на додачу ще одного старого ветерана. Він не мав уже доброго здоров'я, але дисципліновано не пропускав жодної із запланованих зустрічей: у школі, на прокатному заводі, в редакції, на телебаченні. Аж у передостанній день хтось із непоінформованих, але тих, що його добре знали, здивувався: «Що це ти, товаришу, все ходиш із перекладачем? Ти ж сам добре володієш російською, два роки стажувався у Москві...» І він зізнався: «Так, я працівник Штазі. Хоча вже на пенсії, але деякі доручення ще виконую».

У день прощання він приніс мені подарунок — певен, ніхто не здогадався б, що ж саме. А то був у ошатній рамочці портрет «залізного наркома» Фелікса Дзержинського. Для курйозу він у мене ще й досі, щоправда, вже без рамки...

Із Гедвіг ми ще кілька років переписувались, я ще і ще приїздив у Геттштедт на гостини, останні рази — з родиною. Хтось із німецьких колег переклав для неї мого вірша, який так і називався — «Жінка у чорному»

Його я і зачитую на закінчення цієї оповіді:

*Пам'ять знову літа перегорне,
І у табір заманить мене:
Там появиться Жінка у чорному,
Наче все материнство тужне.
Там ітиме суворою ранню,
Простягатиме руки сумні,
Подаватиме скибку останню
І проситиме: «Дайте й мені!..
Дайте дружби, бо більше несила,
Не цурайтесь моєї мольби:
Я послала єдиного сина,
Щоб він різав, і вішав, і бив.
Щоб курилася тугою чорною
Позад нього планета стара!..
Та вернувся мій син похоронною
Із глибин голубого Дніпра.
Та вернувся пекельним, прокляттям
Із майбутніх і давніх століть...
Нате хліба і солі вам нате,
Нате серце — та тільки простіть!..
Так ітиме від в'язня до в'язня,
Випиватиме тугу до дна —
І на вітрі сивітимуть пасма,
Доки вицент посивіє вона.
Сиві коси під хусткою чорною
Пропливуть у німій далині.
Пам'ять ще раз літа перегорне,
Та простить — чи ж дозволить мені?..*

Та ні, такі як вона, ця Жінка у чорному, мають прощення,
і земне, і небесне. Бо ж і грішними не були.

Гедвіг Штраус. Фото 1968 року

«ЩО СТАЛОСЯ З ТОБОЮ?..»

(Людмила Хоїнська)

Я міг би й не отримати цього листа. Взагалі те, що я отримав його, можна вважати щасливим випадком, майже дивом: адже він надісланий на адресу, за якою ми жили ще до війни. Після війни — вже ні. Та й нумерація не сходилася, хоча тут нічого дивного: вулицю розбудовували. Та й називалася вона тоді інакше: була Мазилихою — бо ж там розрослися саме хати-мазанки. Пізніше її переіменували на вулицю Сковороди, і лише тепер вона величається ім'ям Шевченка. Збігом є і те, що за цією адресою нині живе також Микола Петренко. Тож отримувачі цього листа подивувалися: із Польщі! Хто б то міг бути? У них там ніякої рідні. Подивувалися ще й із того, що назва міста не була точною: замість Лохвиці — Похвіса. Але дякувати нашій пошті, серед її службовців знайшлися люди, що якимось зорієнтувалися.

Лист було написано польською. Адресати цієї мови не розуміли, тож послали його до Львова своїм знайомим іще по інституту, знали, що ті постійно читали польську пресу. Невдвозі отримали переклад — написане ще більше їх подивувало:

«Дорогий Колю! Щасливий випадок допоміг мені знайти Твою адресу. Минуло вже шістдесят років (шістдесят три!), але в мене ще залишається маленька надія, що, може, є хтось, хто написав би мені, що сталося з Тобою. Чи пам'ятаєш дівчину, що працювала на табірній кухні, Люду? Сьогодні в неї є вже діти, онуки і правнуки. Мене разом з усією нашою родиною американці вивезли на два місяці на відпочинок у гори. Потім ми повернулися в Польщу, на возз'єднані землі. Околиці Зеленої Гури дуже гарні, багато лісів, грибів і ягід, наперед запрошую.

Надсилаю Тобі частину Твоїх віршів (ксерокопію), що Ти мені їх дарував. Я бережу їх і часто читаю — тоді повертаються спогади, хороші й погані...

Сердечний привіт Тобі й Твоїй родині. Людмила Зелінська (Хоїнська)».

Далі — адреса.

Унікальний випадок, а в нашій поетичній практиці — то й узагалі.

Зазначу: моя доля склалася так, що вже розщедрилася було на подібне — майже неможливе. Через сорок вісім років я віднайшов свою старшу сестру Настю, яка теж була в німецькій неволі й звідти не повернулася. Мати вже й молебінь за неї замовляла, і поминки відбули. А я саме до сорокаріччя закінчення війни надрукував у журналі «Дніпро» поему «Кленовий листок, маки і номер» — із присвятою «Сестрі Насті, яка загинула в німецькому концтаборі». Коли ж отримую листа, вже через редакцію газети «Зоря Полтавщини», де сестрина співтабірниця заперечує: Настя жива, вона вийшла заміж за іноземця й кудись виїхала!..

Кидаю все, спішу на рідну Лохвиччину, в село, де живе нині сестрина колежанка. А там із нею — ще дві однотабірниці, які перебували разом із Настею в «Кюхенбаху» (це у Шварцвальді). Стверджують: так, вона побралася із французьким вояком. Але він сам поляк. Збиралися виїхати до Великої Британії...

Два роки пошуків — і знайшлася сестра, аж у далекій Австралії.

А ще був випадок з отцем Зеноном, із яким я зустрівся на камчатському лісоповалі, де він на Різдвяні свята організував із в'язнів гурт веселих колядників, цілий іще доти мною не бачений вертеп. Коли книжка «Молитва отця Зенона» була надрукована, дослідники віднайшли сліди Зенона Бандровича: випускник Перемишльської семінарії, парох у гірському селі Ластівка, капелан повстанської сотні. Ну, а далі — арешт, Камчатка, Казахстан, Мордовія...

Дружина мого однофамільця, учителька за фахом, мала у своїй бібліотечці мою поетичну збірку, тож розгорнула її. А там біографічна довідка: так, родом із Лохвиці, колишній в'язень гітлерівських катівень. Звернулася до редакції районної газети,

до мого родича Миколи Чекмеза — знайшли мою львівську адресу, телефон.

Однак і для мене їхній дзвінок був геть несподіваним. Жінка розповідає історію з листом, починає читати — сам лист, вірші. І тут мене наче струмом струснуло: я підказую назву табору, підказую ім'я дівчини, а коли доходить до поезій, підказую і збережені в пам'яті рядки.

Звичайно, я пригадав те, з чим був пов'язаний несподіваний лист: весна 1945-го, закінчення війни. Нас уже визволили американські танкісти, маю на увазі табір «Штокбах» неподалік «Бухенвальда», його робочий філіал. І життя наше мовби стало сторч від шаленої радості: воля! На землі запанують мир і злагода, ми, молоді, матимемо змогу визначитись у житті, довчитися, здобути певний фах, знайти власне щастя, кохати!..

Ми окрилені, повні найромантичніших надій та віри в кращу долю — не тільки власну, а й усіх-усіх на цій землі. Війна ж кожного навчила, як маємо жити далі в добрі та злагоді! Віримо, що після цих страшних випробувань людство вирве зі своїх душ навіть дух найменшої неприязні, ворожнечі, що нами всіма керуватимуть почуття любові й милосердя, справедливості й довіри.

У таборі — зустрічі й братання з визволеними із сусідніх таборів, чекання остаточного закінчення війни, можливості жаданого повернення в рідні краї. А от із дівчатами...

Якось вийшло так, що мені дедалі частіше стала зустрічатися «дівчина з табірної кухні». Так, вона полька, але родом із подільського Кременця, два роки вчилася в українській школі. Та й сама її родина, власне, змішана.

Саме тоді під час мандрів із табору до міста мені випало познайомитися з одним із російських емігрантів. Хтось йому сказав, що я пишу поезії, і він сам запропонував мені щось із своїх книжок. До моїх рук потрапили «Протоколи сіонських мудреців», а також виданий у Берліні 1923 року томик Анни Ахматової «Anno Domini».

От Люда й просить: «Дай почитати вірші». А я — ні. Кажу: «Ти сама всього не зрозумієш, давай я читатиму». Вибралися

ми за табір, на берег Штокбаху — а це ручай такий, від нього табір і назву дістав. Читали незвичні досі вірші, милувалися. І ще раз вибиралися, наступного дня, і ще...

Але тут супроти нас стала її польська родина. Я ще не сказав: у таборі були два сімейні бараки, один — польський. То приходить до мене делегація: «Не баламуть дівчині голову, однаково у вас нічого не вийде». — «Чому?» — «А з трьох причин: Люда ще неповнолітня, їй лише п'ятнадцять, та й Сталін ваш видав заборону одружуватися радянським громадянам з іноземцями, то й дороги у вас різні». Ну, перше зрозуміло. Друге — я ще не знав про той сталінський закон. А що дороги — то нас уже попередили представники Міжнародного Червоного Хреста, що днями всю польську громаду переселяють із табору — довший час вона відпочиватиме в німецькому санаторії, а це далеко звідси...

Але ми ще зустрілися з Людою: вона мені подарувала свою фотографію, я їй переписав кілька віршів, два чи три — українською мовою. Я ж був уже трохи знаний у таборі молодий поет, виступав на тамтешньому мітингу в День перемоги, дещо з написаного розійшлося поміж товаришами, навіть до інших таборів потрапило. То кілька віршів були власне моїми, а кілька я перефразував із Анни Ахматової, прив'язав їх до невірницьких реалій, нашого життя, наших мрій.

Мені ж дорога із-за дроту простелилась інша: спершу — фільтраційний табір у Бреслау, потім — іще суворіший у Львові, а вже звідти — до трудової армії: працювати на донецькій шахті. Ми були ще знеможені невірницьким життям, незміцнілі... А робота важка. То й найшла на мене якась депресія, коли все здавалося марним і безперспективним. Після двох років утікаю із шахти, але за кару потрапляю на іншу каторгу — на Камчатку: лісопвал, рибні промисли. Саме в довгі північні зими, віддалені від нормального життя, в самоті, наповненій гіркими роздумами, і згадувалося мені те весняне видиво зі звільненням, крилатими надіями, осяйним дівчам...

Щось там занотовувалося, щось збереглося — так народилася поема «Білий терен», присвячена саме тій визволеній весні. Із такими рядками:

*Я вийду на берег Авачі,
Що топить камчатські сніги:
Агов!.. — тільки ворон прокряче,
І хвиля в круті береги.
А ти? Ти на березі Вісли,
Така вже дівоча пора:
Агов!.. — це із безвісті вісті.
Агей!.. — відгукнеться жура.
В берізки метнулася крона —
То Мавка в зеленій фаті.
Не жди! — це моя заборона,
Бо це вже й по наших житті...
А потім — аж потім!.. — відлига,
І птиця до сонця зліта.
Авачу заковує крига,
На довгі-предовгі літа...*

Так почувалось — адже душа наче спустошена: десь відійшли в темінь мої поетичні захоплення, жадання вчитися, здобути освіту й фах, улаштувати родинне життя, тішитися дітьми. Щось відмінилось у мені, перегоріло.

Навіть вирвавшись із камчатського небуття, не відразу отямився...

На мого першого листа Люда відповіла пакунком: десяток пачок американських цигарок «Camel». Саме таких, які знаходили в посилках, що їх польські родини отримували як допомогу від Міжнародного Червоного Хреста. У їхній сім'ї не було курців, тож Люда ті цигарки потай приносила мені.

Потім дзвінки, настійні вимоги приїхати, побачитися. Я не хотів. Певно, це дурість — але мені праглося зберегти в душі образ усміхненого дівчиська зі щойно визволеного табору «Штокбах», дівчиська, чиє фото я проніс через усю непросту

життєву дорогу. Знайомий фотограф допоміг мені побільшити його, віддрукувати на гарному папері. Я вислав той портрет Людмилі. І вона була втішена, що я його зберіг...

Неспокійно мені — хоч я себе й переконував, що так має бути: у нас різні родини й країни. І все те, що було для нас осяйним і неповторним, — воно в іншому житті.

Про це я писав іще в камчатських віршах...

Людмила Зелінська (Хоїнська). Фото 1945 року

Ярослав РОСЬ, 1934 р.н., м. Львів, Україна

ДВІ СРІБНІ ЛОЖЕЧКИ

Ще за Польщі, до її поділу між німцями та росіянами, я знав дві єврейські родини — родину Герся, що жив на Долині, біля бабці Литвин, і родину Перцеля, що мав крамницю в Загір'ї. У Герся мама нічого не купувала, казала, що в його крамниці дуже брудно, повно мух, кури ходять під прилавком, а ноги обсїдають блохи й нестерпно кусають. Перцель мав великий чистий веселий магазин. Він продавав мамі продукти в борг. Дав чорну книжечку, в якій записував, що вона взяла, у своїй нотував те саме. Коли тато отримував зарплату, мама борг повертала й він викреслював її. Бувало, мама посилала мене до Перцеля по цукор чи каву і я брав чорну книжечку із собою.

Тато, який їздив возом до Сяну по шутер, розповідав мамі, що німці в селі Заслав'я з недобудованої польським підприємцем целюлозної фабрики зробили єврейське гетто. Почувши незнайоме слово, я запитав, що воно значить. Тато сказав, що це територія, відведена для примусового проживання євреїв. Їм не дозволяли звідтам виходити і спілкуватися з місцевим населенням.

Якогось дня Перцель не відімкнув своєї крамниці. Мама була впевнена, що він із родиною в гетто, бо двері й вікна його дому були забиті навхрест дошками. Вона вирішила піти зі мною до Заслав'я провідати їх. Узяла плетений кошик, застелила чистою шматинуою, поклала хлібину, гарну грудку сиру, загорнену в листя хрону, велику пляшку молока, п'ять варених яєць і десять яблук. Укрила це рушником, узяла мене за руку, і ми рушили. Спочатку йшли мовчки, а потім мама заговорила: «Перцель був добрий чоловік, порядний, вихований.

Як справжній пан. Завжди чемний і люб'язний. Коли я приходила до крамниці, виступав із-за прилавка, цілував мені руку. Я брала в нього переважно цукор, каву, для дитини — по десять дека шпротів та фіг. Перед Різдрвом Перцель передавав вам у подарунок пару помаранч — пахучих і солодких, а мені дарував моє улюблене мило «Palmolive». Часом я бачила там його дружину — гарну привітну єврейку. А зараз вони сидять у гетто. За що така кара на них упала? Вони нікому зла не чинили». Мама замовкла. Вийняла з кишені хустинку й витирала сльози.

Мені також було шкода Перцеля. Він завжди був добрий до мене. Коли мама посилала мене до крамниці, то розпитував, чи до вподоби мені читати книжки, чи вмію писати, чи люблю своїх родичів, маленьку сестру, чи слухаю маму й тата, чи допомагаю їм. Завжди давав карамельку на дерев'яній паличці, що пахла помаранчею. Ніколи не забував поздоровити маму.

І ось ми вже стоїмо перед величезною металевою брамою. Мама побачила знайомого поляка із Загір'я. Він називався Тадек і був охоронцем гетто. Мав військову форму й пістолет. Мама попросила його покликати Перцеля, пояснила, що це той єврей, який мав у Загір'ї крамницю. Охоронець згодився піти пошукати. На його місце перед воротами став інший, теж поляк. У гетто переважно працювали поляки — охоронцями, наглядачами.

Ми довго чекали Тадека. Коли він з'явився, то сказав, що Перцеля не знайшов: або помер, або копає в лісі яму, в яку кидатимуть розстріляних євреїв.

Раптом за ворітьми я побачив Перцелевих жінку й матір. Ледве їх упізнав. Вони підійшли до нас. Моя мама поспіхом почала виймати продукти з кошика, а вони тремтячими руками ховали їжу під лахміття. Вони не знали, де Перцель, бо перебували в жіночій частині гетто, а він — у чоловічій. Не знали, чи живий. Несподівано старша жінка витягнула з-за пазухи дві срібні ложечки, на яких були івритські літери, і всунула їх

мамі в руки, хоч мама й не хотіла брати. Єврейки зі сльозами на очах тремтячими голосами нам дякували. Мені навіть здалося, що вони хочуть усміхнутись, але не можуть. На їхніх обличчях застигли гримаси суму й болю.

Увечері я розповідав татові, що бачив у гетто, й постійно запитував, чому німці так карають тих людей? Тато сказав, що це така їхня політика — знищити всіх євреїв. Я цього не розумів.

Уночі погано спав. Мені снилися дві жінки, яких, можливо, уже й розстріляли.

А пара срібних ложечок переходила в моїй родині від покоління до покоління. Тепер вони десь загубилися. Може, срібло почорніло і хтось їх викинув, а може, в якомусь закутку чекають, що хтось їх знайде, почистить до блиску, літери давньої мови знову стануть видимими. Тільки чи зможе хтось їх прочитати...

*Під хатою в с. Загутинь.
Стоять: Ярослав Рось,
Катерина Рось;
сидить Анна Рось, 1943*

*Учні школи в с. Загутинь. Другий ряд знизу,
друга ліворуч – Янця Рось; третій ряд згори,
перший праворуч – Ярослав Рось, 1942*

**Анастасия СЕМЧУГОВА, 1987 г.р.,
г. Санкт-Петербург, Россия**

ИВАНОВЫ

I

В Ленинграде идёт снег. По снегу идёт человек. Человек падает на снег. Снег падает на человека.

II

Тропинки вьются между сугробами, обледеневшими троллейбусами и обломками разваленных домов. По ним идут люди — как будто в замедленной киносъёмке. Обходят мёртвого человека, протаптывая вокруг него новую дорожку.

III

Прохожий, замотанный в пуховый платок, оглядывается по сторонам и наклоняется над мёртвым. Шарит по его карманам, достаёт паспорт на имя Петра Иванова. В паспорте — продуктовые карточки на Петра, Марию, Сергея, Игната, Наталью и Ивана Ивановых. Прохожий забирает паспорт и убегает, широко расставляя худые ноги.

IV

На Неве ярко, чётко и белым-бело. По Дворцовому ползёт маршрут номер двенадцать. Исподлобья глядит заколоченными окнами Академия художеств. Мёртвый Иванов исчезает под тяжёлыми хлопьями блокадного снега.

Прохожий возвращается с румяной дворничихой и отдаёт ей паспорт. В узких глазах дворничихи вспыхивает хищный огонёк. Она считает карточки на Марию, Сергея, Игната, Наталью

и Ивана Ивановых. Не глядя на мёртвого Иванова, прячет паспорт за пазуху и уходит, переваливаясь с боку на бок.

V

На проспекте стоит сгоревший дом. Струи воды из пожарных машин упали на соседние здания и застыли на них тяжёлыми ледяными колоннами. Они сверкают на солнце, превращая улицу в волшебное ледяное царство.

Дворничиха в сказки не верит. Она тянет салазки с мёртвым Ивановым мимо хрустального дворца блокады в районный морг.

VI

Трупы, застывшие в самых причудливых позах, свалены в кучу. Раньше от этой картины медрегистратору было обидно и тошно, но смерть вытравила из него все чувства.

Медрегистратор открывает засаленный паспорт и тасует продуктовые карточки на Сергея, Игната, Наталью и Ивана Ивановых. Озирается, скользя взглядом по чёрным лицам, и прячет паспорт в стол.

VII

На щитах, закрывающих витрины магазина, висят объявления. «Продаю гроб», «Делаю времянки», «Меняю на продукты фотоаппарат «ФЭД» с увеличителем, дрель, отрез на юбку», — читает санитарка. Крики «Ворюга!», «Помогите!», «Держи вора!» отрывают женщину от грустных мыслей. Мимо пробегает мальчишка лет десяти с буханкой хлеба в руках. Не жуя запихивает его в рот, кусок за куском. Несколько женщин настигают вора и валят в снег. Они с остервенением бьют ребёнка, но мальчик не пытается сбежать. Не издавая ни звука, жуёт хлеб с лихорадочной быстротой, зажимая буханку между коленей.

Санитарка ускоряет шаг и сверяет адрес прописки с номером дома. Из паспорта вылетают продуктовые карточки на Игната, Наталью и Ивана Ивановых. Санитарка собирает их и идёт

дальше. Она поднимется по обледеневшей лестнице, стучится в квартиру номер восемь. Ответа нет, но за дверью слышится слабый шорох. Санитарка стучится в квартиру напротив и отдаёт паспорт мёртвого Иванова его соседу.

VIII

На письменном столе Льва Олеговича блестит пузырёк с фитильком из ваты. Тонкой нитью тянется к потолку копоть. На стене танцуют тени.

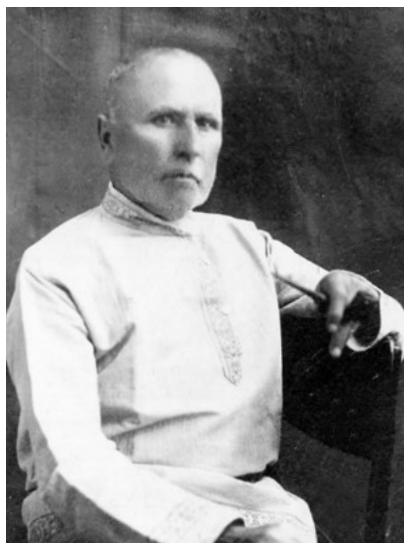
Лев Олегович садится за стол, надевает очки и берёт паспорт соседа. Достает из него продуктовые карточки на Наталью и Ивана Ивановых, долго смотрит на слабое пламя и кладёт обратно. Лев Олегович выходит в парадную и долго стучит в соседнюю дверь. Ему открывает испуганный семилетний мальчик, закутанный в бирюзовый плед. Лев Олегович заходит в квартиру номер восемь. В квартире лежат мёртвые Ивановы: Мария, Сергей, Игнат и Наталья.

Сосед берет за руку последнего Иванова и уводит к себе домой.

Мой прадед Иван Петрович Иванов пережил блокаду. У него родились два сына и дочь, четыре внука и три внучки, одиннадцать правнуков и три праправнука.

Сосед моего прадеда Лев Олегович Маркин не был лётчиком-истребителем, не стоял за операционным столом, не тушил дома, не имел орденов и медалей. В январе сорок второго он взял к себе соседского мальчишку, по-блокадному — «лишний рот». В январе сорок второго Лев Олегович спас двадцать пять человек.

Спасибо ему и всем безызвестным героям, которые остались людьми в бесчеловечное время.

Лев Олегович Маркин, 1875–1953

Иван Петрович Иванов, 1935–2002

Людмила СОТНИК, 1972 р.н., м. Київ, Україна

ЧОРНИЙ КУПАЛЬНИК

Мама не пам'ятає, як звали ту дівчинку. Сара? Роза? Рахіль? Тобто як насправді її звали. Родичі кликали її Раєю, і в цьому імені було щось солодко-райське... Мама пам'ятає лише одне: та Рая здавалась одноліткам недосяжною планетою. Ще б пак: у неї був справжній чорний купальник!

Я дивуюся:

— То й що?

Мама топить мене у своїх криничної глибини очах і зневажливо гмикає:

— Тю, та з ким я розмовляю! Ти ж нізащо у світі не втопаєш, ЩО ТАКЕ КУПАЛЬНИК. Справжнісінький фабричний купальник в епоху заправних сатинових трусів. Ми, малеча, соромилися тих трусів навіть удома, перевдягаючись одне перед одним, а вона, отака-от принцеса, хизувалась обновкою перед усією компанією на Десні. Ми й не купалися зовсім, коли бачили ту цяцю поруч...

— Мамо, а ти заздриш їй і досі, правда? Стільки років минуло...

— Заздрю? *(Довга пауза, очі повз мене)*. Тут, може, й мало цього слова... Я тоді дивувалася, що на світі буває таке щастя: у війну вижила, батьків знайшла, ще й виїхала звідси у свою благополучну заграницю. Зараз сказали б «джек-пот». Мабуть, так на роду написано...

— А ви ж усі теж вижили, хоч і були під німцем?

— Ми — то інше. Нам просто пощастило. Конкретно — нашій сім'ї. У хаті розмістився штаб, баба мусила їх усіх годувати, а вони так чи інакше рахувалися з нами. Наприклад, залишили нам корову.

— Раціональний хід, по-моєму. Щоб і самим пити молочко...
— А ти не іронізуй, розумнице! І для цього теж. А ще їх тоді баба слізно просила, на нас показуючи: «Згляньтеся, люди добрі, у вас же самих, мабуть, кіндери є...» Пожаліли...

— Мамо, тебе послухати, то німці якісь неймовірні гуманісти.

— Не віриш — не питай. Я тієї осені ледве ходила, весь час бухикала. Запалення легень. На мене вже й рукою махнули. А німець пожалів: покликав бабу і наділив їй якийсь білий порошок...

— Пеніцилін? Його ж ніби пізніше винайшли?

— Не знаю, що то було. І баба не знає. Дали мені те випити. До ранку полегшало, їсти попросила... І пішла на поправку. Той німець потім великий палець показував, мовив: «Гут!»

— Як у кіно! А міг би й розстріляти?

— От дурна дівка! Міг би, звичайно! Якби наказали або під настрій. Коли до тітки Тетяни прийшли, вона теж не чекала, коло печі поралася. Німець автомат наставив на Райку...

— Це яку? Ту саму Раю-Розу-Рахіль-чи-як-її-там?

— Ту саму. І питає в тітки, лагідно-лагідно так: «Юде?» А вона рогача впустила, дитину обняла й голівку до себе притиснула: «Ні-ні, не юде, це Раєчка наша!»

Він автомат на її діток навів і перепитав: «Найн?» А тітка Тетяна дивиться йому прямо в очі й киває: «Ніхт юде, ніхт! Усі мої, всі наші...»

— І що, повірив?

— Кат його знає, що він там подумав! Сплюнув, сказав щось по-своєму й вийшов.

А з Раєчки, дивом урятованої, і виросла та красуня в купальнику, про яку я тобі розказувала. Родичі її після війни відшукали, до себе забрали. У неї навіть батько живий залишився...

Ну, все. Мама плаче. Більше не розпитую. Свого дідуса я бачила тільки на фотографії. Сподіваюся, що смерть його була легкою.

Хай з Богом спочиває раб Божий Петро, як і мільйони інших убієнних мучеників тієї страшної війни... І хай доживають по-людськи всі, кому тоді «просто пощастило»...

Надія Петрівна Сотник, 1938–2015. Фото 1956–1957 років

Ольга СТРИЖАЧЕНКО, 1988 р.н., смт Марківка,
Луганська область, Україна

СУСІДСЬКА БАБА

I

— Під три чорти твою, Семене, владу... Ні Бога в них нема, ні людей.

Дарма що ти офіцер... Хай скажуться всі твої Сталіни. Хай знидіють живцем. Скоро... Скоро захлинеться у прокльонах цей світ. Ні. Не так. Мовчки захлинеться тими прокльонами, бо хіба можна хоч півслова, хоч півзвуку... Ні. Поки ти, Семене, топчеш солдатськими чобітьми землю, я ховаю в ній наших дітей. Своїх дітей ховаю, чуєш?! Сама народжую, сама ховаю... Дітей... Діточок... Чуєш, Семене?! Не чуєш...

Марія важко дихала, через силу ворушила сухими, запеченими губами. Іноді, коли чула плач немовляти, схоплювалась і поривалася бігти, але, отямившись за мить, знову опускала зболіле й попухле від голоду тіло на стару лаву.

Стогнав за вікном вітер. Хлипали віконниці. На самісінькому краю зубожілого повоєнного села стояла й дивилася в далечінь, наче виглядала кращого життя, згорблена Маріїна хата. Аж ніяк не нова, вона зігнулась до землі, пририта ще одним — уже сьомим і, певно, не останнім — горем.

Надворі досі повністю не смеркло, а в хаті вже було майже поночі. Каганця ніхто не світив. На холодній печі зморені напівсном і, здавалось, безкінечним голодом, тихо лежали двоє діток. Мов безпритульні цуценята в негоду, тулились дев'ятирічний Грицько та семирічна Меланка (чи просто Миля, як звали її всі) одне до одного. Їхні кістляві тільця

у старому лахмітті, прикриті драною рядниною, ніяк не могли нагрітись.

У печі сьогодні не палено, а з їжі діти тільки й мали в роті, що шмат чорного глизявого хліба на двох. А мати й того не їли... Он лежать на лаві, марять, б'ються в пропасниці, стогнуть. Три дні як застуджені, а сьогодні ще й Іванку поховали. Вона була мала, дуже криклива, весь час хворіла і плакала. Сусідська баба Дуська казала: «Хто від народження слабує, той довго не протягне».

Як тільки мати не ходили біля Іванки! Було ні вдень не сплять, ні вночі. Лікаря гукали. Відриваючи які були крихти від нас, своїх дітей, нишком пхали та все заглядали йому у вічі: «Як?» Але правда чомусь уперто, не вперше, до речі, й не востаннє, переходила на бік усюдисущої баби Дуськи.

Чорною тінню снувала вона там, де з'являвся покійник. Маючи відлюдькувату вдачу, у своєму траурному ганчір'ї баба нагадувала великого крука. По тому, до чиєї хати завернула вона в такому вбранні, можна було дізнатися, де саме на хуторі причащається біда сьогодні.

Може, тому й сахалися її діти, адже найчастіше бачили бабу в час, коли мати несамовито голосила над їхніми померлими вночі братиком чи сестричкою.

Меланка теж її боялась. І не лише коли та приходила до них додому у своєму лиховісному лахмітті. Як-от сьогодні...

Марія до ранку так і не підвелася. Лице її пашіло, із глибини грудей замість дихання проривався глухий клекіт. Кашель, стогін, плач раз по раз витісняли липку тишу темної кімнати, а тільки-но вщухали — вона давила й гнітила, наростаючи зі ще більшою силою.

Удосвіта дзенькнула клямка сінешніх дверей, тихо скрипнули непідперті хатні. Сполохані діти причаїлися, міцніше притислись одне до одного. Вони знали: незвані гості можуть бути лихими. Втямили це тоді, як одного разу чужі люди переступили їхній поріг із незрозумілими словами «в ім'я влади». Перевернувши хату догори дном, винесли все їстівне: зерно

з комори, картоплю, пшоно й навіть кислиці, що висіли у мішечках під стелею на отих-он гвіздках. Ім'ям тієї самої влади повели із хліва єдину годувальницю Лиску — руду молоденьку корівку з білою плямою на лобі поміж ріг. А в неї було найсолодше на весь хутір молоко...

Малі тоді дивувалися: чому їхня завжди така сувора й справедлива мати не сказала тим непроханим візитерам ані слова? Тільки плакала дуже довго... А потім, як, вочевидь, уже не стало сліз, закам'яніла й зовні, й у серці. Не було в неї більше тієї ласки, ніжності. У раніше зелених та враз вицвілих очах оселилися пустка й глибокий біль.

Зараз Марія мов не чула, що в хаті хтось сторонній. Сусідська баба прийшла мовчки. Навіть не привітавшись, запалила свічку. При тьмяному полум'ї взялася лагодити піч. Хмиз сухо затріщав, грубка разом із теплим духом розносила по кімнаті дух старечий та зрідка — дим крізь не замазані глиною шпарини.

Марія була доброю господинею, бідність не вважала виправданням для неохайності. Піч і діл завжди підмазувала, стіни вибілювала. Дрібненькі діти бачили довкола себе лад. Лад і злидні. Доки батько в колгоспі «председательствували», як казали мати, сім'я хоч і в скрутні жила, але харч мала, не голодувала зовсім. Та щойно Семена відправили служити, прийшли геть страшні часи. Він бачив те, як зрідка приходив у відпустку. Однак чим мав зарадити? Єдине, що міг, — приносив торбу сухарів і ще чогось там. От хоча б півроку тому навідувався, за Петром та Василем дуже побивався: то вже п'ятий та шостий сини, яких не стало в родині. Іванкою, донечкою дуже тішився: колихав, із рук не спускав. Уперше бачив її. Як виявилось, і востаннє...

Марія зайшлася кашлем, схопилася, сіла на лаві, тримаючи голову обома руками.

— Я зараз, зараз, Іванко, донечко. Потерпи... Не кричи! Не кричи...

Здригнулася. Розплющила пусті очі й знову важко лягла.

— Під три чорти, Семене, чуєш мене?.. Чуєш?..

Розридалася.

Баба Дуська набрала води, піднесла хворій:

— Пий, Маріє. Зараз трави тобі наварю, ось принесла в подолі. Підніматись уже треба. А балакати зайве зась. Не буди лихо... Не всіх же дітей земля забрала. Ті, що по ній бігають, їсти хочуть, матері їм треба. Збирай усю силу свою, спинайся на ноги. Весна йде, роботи — гай-гай... Буде легше, Маню. Побачиш, буде легше.

Маріїні ридання потроху вщухають.

Баба-сусідка спішить ставити на піч два чавунці з водою. Тонкі гілки горять швидко, а їх онде лишень жменя лежить. В один чавунець — ламає якогось зілля, воно закипає, розходиться по хаті приємним трав'яним запахом. У другий перетирає і засипає до окропу дрібку пшеничних висівок, укидає чотири картоплини завбільшки з голуб'яче яйце. Картоплю баба мис, бо чистити не можна: мала. Нехитре вариво булькає, іноді вистрибує на піч, сичить. За вікном сіріє, розвидняється на день.

— Уставайте, діти, поїсте, — баба наливає в миску і ставить на стіл зварене.

Рідкий куліш, не заправлений нічим, обпікає язик. Грицько та Меланка сьорбають і все поглядають із-під лоба: із жалем — на слабу матір, усе ще з недовірою — на бабу Дуську, котра поїть хвору чимсь гарячим.

— Пий, Маню, пий. Полегшає. Прийде твій Семен. Піднімете діток. Десь там... отямляться. Матимемо що їсти. Не голодуватимемо. Весна, Маню, йде, а весна — то, Маню, життя, то надії...

Діти ще не бачили сусідської баби такою. З-під такої самої давньої, як і вона, хустки, вкритої дрібними коричневими цятками, вибилися сиві пасма. У глибоких борознах на лиці позаягав смуток. Старечі очі світилися тугою

і теплом. Вона вже не здавалася ні страшною, ні тим паче лихою.

Надворі зовсім розвидніло...

II

Шлях Семена видався нелегким. Фронтіві рани і спрага мучили нестерпно. Але вже близько. Он за тим лісом у ярку лежить колишній хутір пана Меженського. Він і тепер так зветься — Меженський, хоч із тридцятих років то вже колгосп, а не приватна власність.

Дерев'яна Семенова хата вместилася скраю, може, навіть трохи окремо від інших. Найближче сусідське обійстя було баби Дуськи.

Семен поважав і в душі жалів цю літню жінку з важкою долею. Хоча легкої долі за тих часів не було, певно, ні в кого. Але баба пережила родину; у війну поховала чоловіка й десяťох уже дорослих дітей. Дехто її недолюблював, уникав. Та не він. Не маючи власної рідні поважного віку, Семен сприймав тітку як споріднену душу.

Удома на нього чекали Марія і трійко діток. А може, вже й четверо. В одному з листів дружина сповістила, що на спомин про їхню минулу зустріч носить під серцем іще одне дитя. Іванка вже, мабуть, бігає так, що Гриць із Милею не надженуть...

Із таким роєм думок офіцер радянської армії спускався стежкою з високого пагорба. Весняні роботи в колгоспі через негоду йшли дуже мляво, тому село мало неживий вигляд.

Ось і хата. Не по-весняному сірий день заглядав у товсті шибки, наче всередині від нього ховали щось дуже важливе. Сніг зійшов, а тепла все не було. Яблуна гріла подекуди оголене коріння в торішньому листі. Раптом... Що це? Від прочинених навстіж дверей закалатало серце. Переступив поріг. Очі наткнулися на безлад, розруху: витріщилася чорними дірками розвалена піч, винувато скособочився стіл, посунувся

одвірок. Семен тільки й зміг опуститися на лаву, що стояла понад тріснутою стіною. На ту саму лаву...

III

Вісім із половиною могил. Не страшно безглуздя, а сумний рахунок родини. Сім насипів із дитячими хрестами: Микола, Іван, Павло, Степан, Петро, Василь і донечка Іваночка... Поруч — великий із важким сірим хрестом останній прихисток Марії та їхньої ненародженої дитини. Один на двох...

— Батьку!..

До чорного, як сама смерть, Семена притулилися Грицько та Меланка.

— Грицю, Милю! Діти мої! Де ви були?

— Ходімо, батьку, дощ. Ходімо до хати. Ми отам живемо, у баби, — Меланка показувала на хату старої сусідки.

— Вона забрала нас, як мати померли. Сказала, що тепер ми її онуки і вона нас не залишить, — пояснив, похнюпившись, Грицько. — Вона хороша, батьку. Сама не їсть, а нас годує. Гладить по голові й казки розкажує. А вночі, коли думає, що ми спимо, плаче й когось проклина.

— Ходімо, батьку, — Меланка схлипнула, — там сухо й тепло.

Діти тулили обвітрені лиця до його мокрого рукава. Краплі дощу стікали Семеновими щоками.

Приземкувата хата баби Дуськи боязко виглядала з-за товстих стовбурів півстолітніх вишнин саду. Двері тоскно закрипіли. Ізсередини війнуло сяким-таким теплом протопленої зранку печі.

— Бабо, батько прийшли!

— Прости, Семене. Не вберегла...

***

Історії переписували й переписуватимуть, міняючи ідолів та ідеали. Тільки одного не порушать. Єдине залишиться святим, вічним, незаплямованим: велике терпіння, безмежне

серце й безмірна жертовність простої української людини.
Такої, як стара баба Дуська з невеликого хутора, що вже давно
щез із лиця землі...

Світла пам'ять.

Євдокія. Близько 1937 року

Оксана ТАНКОВА, 1973 г.р.,
г. Ростов-на-Дону, Россия

ВОВКИНЫ СЛЁЗЫ

Рассказ

Вовка очнулся в палате и не увидел своих ног. Вернее на их месте находились две подвешенные вверх культи с проступающей сквозь бинты кровью.

«Где мои ножки?» — горько заплакал он. В палате молчаливо и сочувствующе смотрели на ребёнка солдаты.

«Тихо, маленький, — красивая молодая медсестра Аллочка гладила мальчонку по голове, — ножки устали, ушли лечиться. Потом вернутся. Всё будет хорошо».

Перед Вовкой начали всплывать картины произошедшего. Теплоход. Бомбёжка. Сбитый советский самолёт. Эвакуационный поезд. Дикая боль и его крики: «Мама, снимите мне мешки с ног». Носилки. Санитарный поезд. Операционная с огромной лампой и игрушками. Вдумчивое лицо хирурга Николая Богораза.

И вот сейчас лежит этот четырёхлетний малыш в военном госпитале казахского города Кзыл-Орда среди солдат, страдая от боли. А рядом нет мамы, которая утешила бы и пожалела.

«Мама, мама», — хватает Вовка руку Алочки и прижимает к своей щеке. Рука у неё тёплая, родная, напоминает о матери. И становится не так страшно: что вокруг все чужие, что ножек больше нет, что впереди неизвестность.

На целые те два года проживания в госпитале у Вовки останется привычка брать Алочкины руки и целовать их.

Иногда мальчишке снится сон, как мама стоит на площади и держит его на руках. Мимо них проходят люди, играет военный

оркестр. И мама, показывая на дирижёра, пытается перекричать шум парада: «Смотри, Вовочка, это твой папа!»

Мальчик во сне радостно смеётся и... просыпается в слезах. Больно, что родителей нет рядом. Что уже то время не вернётся...

Но родители остались в Вовке. Сын такой же талантливый, как и они. Позже в детском доме мальчик будет и в драматическом кружке заниматься, и на домре в оркестре играть. Петь в хоре, декламировать стихи, писать в стенгазете.

В госпитале Вовка был единственным ребёнком. С боевым и весёлым характером, как у настоящего солдата. Когда раны зажили, малыш сел на коляску. Вначале она не хотела подчиняться Вовке. Он не знал, как пользоваться колотушками, не мог вовремя повернуть в нужную сторону, притормозить. Поэтому первое время падал, набивая шишки. Но идею передвижения на коляске не оставлял. И достиг виртуозных результатов! Гонял по коридорам, как фашисты, которых видел в кино, на своём мотоцикле.

Всем сердцем он ненавидел тех, кто лишил его мирной жизни, оставил без родных людей, сделал инвалидом.

Мальчонка быстро понял, что ножки больше не придут, что с ними он расстался навсегда. И твёрдо решил жить дальше с тем, что у него есть.

Вовка — всеобщий любимец в госпитале. Его тумбочка полна вкусных гостинцев от врачей, медсестёр, рабочих. Солдат так не баловали. Их тумбочки были пусты, они часто смотрели на Вовкины гостинцы, но брать у ребёнка не смели.

Однажды малыш проснулся от дикой боли. В культи ног ему кто-то запустил башмаком. Оказалось, что сосед по палате Хасан не выдержал и решил ночью поживиться едой из Вовкиной тумбочки. С добычей залез под кровать мальчика и приступил к трапезе. Но был замечен другими бойцами. Запущенный башмак предназначался Хасану, а по ошибке попал в Вовку.

Солдаты хотели устроить вору взбучку, но его защитил малыш.

«Не трогайте, не трогайте!» — кричал он, плача. Вовка очень полюбил Хасана, немного смешного, плохо говорящего по-русски, за то, что тот показывал ему театр теней. Мальчик смотрел с замирающим сердцем, как на стене оживают силуэты людей, животных, сказочных персонажей... И начинал ощущать себя настоящим ребёнком с маленьким островком уютного мирного детства.

После случившегося Вовка стал делиться своими гостинцами с соседями по палате. Голодные глаза Хасана до глубины души потрясли ребёнка. Он понял, что и взрослые мужчины, измученные войной, голодом, нуждаются в помощи и сострадании.

Через два года после ампутации ног Вовке из Алма-Аты привезли протезы. Научиться ходить на них было непросто. Но он и с этим справился.

* * *

1941-й давно позади.

Владимир Михайлович Канцын — уважаемый человек. Тренер по шахматам, писатель, журналист. У него большая дружная семья.

— Дедушка, где твои ножки? — с состраданием спрашивает правнук Сашка.

— Я без них маленьким мальчиком остался.

— И сколько тебе лет было?

— Столько же, как тебе сейчас.

— Беденький, — говорит Сашка, глядя культы дедовых ног, — не плачь, я тебя пожалею.

Володя с первой учительницей Марией Власовной, 1945

Владимир Канцын — чемпион Ростсельмаша, 1958

С чемпионом мира по шахматам Борисом Спасским, 1969

Владислав ТАРАНЮК, 1955 р.н., м. Київ, Україна

ОДНЕ СОНЦЕ

Початок серпня — то ще середина літа. Усе в природі — і птаство, і трава, і квіти — ще тішиться теплом і не хоче згадувати, що незабаром осінь. Лише колосиста пшениця мусить про це пам'ятати, бо її час минув. Сухо шелестять стебла, які ще недавно були соковитими і яскраво-зеленими, а тепер достигли до жовтаво-золотого кольору, остюки порозчепірювалися на колосках, і повне, налите, стигле зерно сито визирає в очікуванні женців. Бо настав їхній час. Зерну — швидка дорога до борошна, а вже потім і до запашного хліба нового врожаю...

Ганс Меезе трохи забарився на лугах. Іще вдосвіта вирушив по сіно. Але, доки накосив та наскладав повну підводу, сонце піднеслося ген-ген. Будучи добрим господарем, він хотів узяти паші якнайбільше, тож накладав і притоптував вилами духмяний шал німецького поля ще та ще. Нагромадив таку копицю, що ледве сам виліз на неї. Влаштувався на зеленій горі, як індійський погонич слонів, і так само повільно рушив дорогою через високі стиглі хліби.

Вгодовані коні звикло тягли ярмо. Гарба, навантажена аж по зась, повільно пливла золотим морем пшениці. Тихо... Спокій, неначе в раю...

Та ні. Бо ж на землі саме літує 1942-й.

Згори було добре видно, як хвилями колоситься пшениця, якою рівною жовтою ковдрою вкрита земля. Та що це? Хто витолочив кубло посеред лану? І що за люди там сплять?

Здогадатись неважко. Німецький патріотизм підстьобнув Ганса, він — коней, і звістка про «бандитів» мерщій полетіла до жандармерії.

* * *

Навіть уві сні боліли ноги, а понад усе хотілося їсти. І все-таки сон поглинув Бориса так глибоко, що йому ввижалось, як він складає під навісом кулі зжатої пшениці, що вже пахне майбутнім хлібом. Чути дівочий сміх, та раптом веселощі уриваються й найближча дівчина-красуня з товстелезною косою кольору тієї ж таки стиглої пшениці щось хоче Борисові сказати, голосно кричить у розпачі... Але не чути ні голосу, ні слів...

— Гальт!

Хлопці отетеріли. Їх, трьох знесилених утікачів, оточили щільним колом гітлерівці. Жорстокі, злі обличчя. А на них присуд. Зрозуміло. На військовополонених, що вирвалися з табору, чекає смерть. Щоб інші не бігли! Має бути порядок! Степан уже стояв. Івана підводив огрядний фельдфебель, сильно штурхаючи дулом автомата попід ребра. Борис забарився. Один із переслідувачів ухопив його за барки, шарпонував і раптом побачив... вервицю! Вона висіла в парубка на шії.

* * *

Фрау Елізабет жила на хуторі самотою. Чоловіка й сина забрали на війну, тож поралась одна, встигала все робити по господарству, очікуючи швидкої перемоги. Аж доки... доки загинув на східному фронті її син. Усе в ній тоді перевернулось. А життя стало...

— Бідні хлопці, бідні, бідні, — журилася вона, спостерігаючи, як їдять троє бранців. Вони розповіли, як висковзнули з табору й прибились до її маютку. Побоювалися, що викаже їх. І вона мала б так учинити. Але не змогла... Юнаки такого віку, як її син. Молоді, але дуже змарнілі, втомлені. А один, отой Борис, неначе справді синочок Елізабет — Віллі. Такий схожий і зростом, і чуприною, і навіть лицем. Хіба таке буває? Чи, може, то тільки здається виболеному материнському серцю?

Проводжаючи, дала їм хліба на тяжку дорогу, радила, щоб ішли вночі, ховалися в лісі й полі, стереглися випадкових очей, бо втікачам, коли впіймають, — кара страшна.

Хлопці подякували добрій жінці-матері й уже збиралися йти.

— Стривайте-но!

Нахилила голову Бориса й повісила йому на шию вервицю.

— Бережи вас Господи!

— Але ж у нас інша віра.

— Діти, сонце в нас одне, і Бог у всіх один,— мовила впевнено.— Хай Він вас боронить!

***

— І не розстріляли їх тоді відразу. Видко, німець був богомільний, бо як побачив чотки, то неначе змінився. Хоч і лаялись, і штурхали попід боки, але не стратили. А це вже було як подарунок життя. Затим — поневіряння по концтаборах і знову втеча... Але саме того разу врятувала Бориса і його товаришів вервиця, яку подарувала їм чужа людина з милосердним серцем,— розповідає Ліда Літніцька, Борисова дружина.

Зелені свята на Поділлі теплі, щирі. Люди поминають рідних. Намагаються повернутися на батьківщину, зустрітися з друзями й земляками. Євген Ковтонюк, родом із села Юрківці Немирівського району Вінниччини, цього разу приїхав зі своїм товаришем Славком. Власне, йому й розповідає Лідія Валентинівна цю відому в селі історію. Сидять вони на колодах, складених біля тину, і слухають.

— Вервиця порятувала його у війну. І він усе життя носив її з собою. І помираючи, просив покласти в труну. Так я і зробила.

***

Щирість німецької жінки, святість вервиці зберегли Борисові життя під час війни й дали змогу дожити до старості. А міг загинути юнаком, і нічого цього не було б. Тож і дякував він долі та Богові, згадуючи слова матері німецького солдата:

— Діти, сонце в нас одне.

Наталья УРБАНСКАЯ, 1964 г.р., г. Екатеринбург,
Россия

ОДНИМ ГЛАЗКОМ

Когда лязгнула щеколда дверей за спиной, Валюша бросилась к своим нарам, кинула пелёнку на нижний ярус и радостно прокричала:

— Жив, жив! Мамочка, папа жив!

Непривычное радостное возбуждение продолжалось пару минут, пока силы не оставили девочку. Мать, оглушённая новостью, не стала беспокоить дочку и оставила её спать внизу, укрыв сверху брезентовой рогожкой, пропахшей бензином.

Ей нетрудно было влезать на нары с соломой, на третий ярус, она бы всегда там спала, если бы не полуторагодовалая малышка, так и не научившаяся ходить, даже ползать. Да и к кому, и куда ей было ползти? Тесно каждому из восьмидесяти семи человек в камере специального семейного концентрационного лагеря строгого режима.

Мать посмотрела на сыновей, вытаращивших глазёнки от восторга и любопытства. Боречка и Женя глядели на неё сверху, со второго яруса, и она прочитывала их тоску по отцу, о котором уже год не было новостей. Слышала их немые вопросы «Как он? Где он?» Но что же она могла сказать?! Оставалось только ждать, пока дочь проснётся. Главное — Владимир Никитич жив!

А Валюша спала и спала. И ей снова снились кошмары. Картины сменялись. Вот девочке всего-то лет шесть, и горит дом, и сарай тоже, и куры взлетают выше высокого пламени, но деваться им некуда.

Отец хватает перину и вбегает в дом, чтобы спасти колхозные деньги, рушатся балки, обугленные брёвна валяются

с крыши... И вот он выходит и, весь облизываемый пламенем, едва стоит на ногах...

Сон как будто прервался, но вот девочка снова впала в дрему, и папа с поникшей головой глухо сообщил, что началась война. И теперь Валя держится за чью-то штанину, за полу пиджака, стараясь не выпасть из машины-полуторки с низкими бортами, в которой семнадцать семей пытаются выбраться с территории Польши, передвигаясь вместе с кавалерийским полком и танковой дивизией...

Все спешат, колонны идут в Гродно, солдаты тянут гаубицы по болотистой местности Полесья, и вдруг — налёт! Душераздирающий свист бомб и взрывы, взрывы, взрывы... Свернулась клубочком — ей грезилось, что удалось укрыться в сарае; но вскоре пришёл немец с погонами на серой форме, приказал выйти на берег и позировать перед фотографом, подняв белые тряпки...

Девочка заёрзала, расчесала до крови тельце, покусанное вшами, — и вот она в кочегарке, а в дверь прикладами стучат полицаи и орут: «Матка, шнель!»

И от этого обрывка воспоминаний хотелось избавиться, чтобы не переживать снова ужасы жандармерии и не слышать крики нацистов и жуткие вопли пытаемых. После первого допроса отца закинули в дверь без сознания, вылили сверху ведро воды. Во время допроса его били шомполами, разрушили сосудистую систему ног, которые вспухли на всю жизнь...

И снова миражи: девочка цепенеет при мысли, что замучат, забьют мамочку и папу, и видит она своих родителей в последний раз. Валя всмотрелась в сплошные чёрные синяки на в кровь разбитых лицах и в обездвиженных телах угадывает своих родных. Ужаснее всего то, что приходится успокаивать братишек, кричащих: «Кто эти люди? Пусть их уберут! Они все в крови!»

В перерывах между стонами заключённых она слышала громогласные возгласы палачей: «Где землянки? Кто командир?»

Валя понимала, что папа отказался работать бухгалтером у гитлеровцев, чтобы пасти стадо, чтобы терять коров, как только приходили люди из Беловежской пуши...

Валентина гордилась своим отцом. Её весной сорок первого приняли в пионеры. Она любила свою учительницу, школу, родину. И ненавидела оккупантов, выгнавших из дома их семью.

Отец ничего не сказал, молчала и мама: она не пасла коров. Их привезли в Белосток в сорок третьем году, заскрипели ворота, лязгнула щеколда камерной двери.

Валя проснулась. В камеру принесли еду. Рядом сидела мама с малюткой Зиной. Привычно днём ожидали ночи, чтобы уснуть и притупить чувства. А утром, прижавшись друг к другу, старались не шевелиться, чтобы не тратить лишнюю энергию, и ждали хоть какой-то пищи, замирая при звуке щеколды.

Женщины из соседних камер уже получили завтрак, скоро их очередь. Чтобы сэкономить хлебушек, мать научила ломать его и рассасывать как можно дольше. Прасковья Филипповна закладывала кусочек между зубками и щечкой деток, а они сосали его до самых опилок, добавленных в грубую муку. Такой хлеб пекли заключённым. Все выпили свой утренний кофе из жжёного зерна. Сегодня выходной, и кофе был вкусным, с сахарином!

— Ты видела папу? — насытившись, отозвался Женечка. Все ждали этого вопроса, как крестьяне некогда церковного колокольного звона. Соседки придвинулись к нарам.

Мужчины были заключены в другом здании. От них не было вестей. И лишь вчерашняя новость первой весенней ласточкой облетела всю камеру, и впервые за полтора года появилась надежда на чудо — на то, что родные живы и, даст Бог, с ними ещё повезёт увидеться.

Выход из камеры был запрещён категорически. И только иногда югославам, румынам позволялось перед выходным покинуть её стены, чтобы получить посылки от семей и организации «Красный Крест». Прасковья Филипповна, ежедневно

сушившая мокрые пелёнки Зиночки, старалась, привязывая их к решетке, «случайно» во время выдачи посылок уронить одну из уже высохших. Тогда она стучала в дверь и уговаривала охранников, нанятых из числа окрестных жителей, выпустить Валюшу во двор за пелёнкой.

За это время девочка успевала попросить и получить картофелину или свёклу, а то и сухарик. Шустро схватив съестное и завернув в пелёнку, она возвращалась под недовольные громкие окрики охранников, подгонявших её, обещавших расправиться с «руссиш швайн». Валя со временем научилась ловить и различать сочувствующие взгляды тех, кто кричал для вида, для порядка.

Выспавшись, поев, девочка живо делилась со всеми в камере своей радостной новостью.

— Мне очень хотелось поддержать маму. Я ведь старшая дочь, — начала рассказ Валюша. — Ну, вот я и спрашиваю у неё шепотом: «Чем помочь тебе, мамочка?» А она говорит: «Сходи после завтрака во двор. Может, папу хоть одним глазком увидишь...» И тогда я уснула с мечтами, что всё-таки на минутку выйду на улицу перед своим тринадцатым днём рождения. А утром постучала в дверь, попросилась у охранника за пелёнкой и выбежала. Заглядывала в окна, надеялась там отца заметить. Но его не было. От невесёлых мыслей хотелось отмахнуться. Но не получилось, и я заплакала. Нагнулась за пелёнкой, подняла её и машинально поднесла к глазам... На какую-то долю секунды закрыла их. А когда открыла — оцепенела. Смотрю: рабочие из изолятора тащат на носилках тело папы в сторону часовни — той, что за нашим зданием, на задворках тюрьмы. Туда, где по утрам сваливают трупы... Лицо всё заросшее, но я его узнала! И глаза чуть приоткрытые!

«Это отец! Куда вы его понесли?!» — кричу и бросаюсь навстречу рабочим. Но они с носилками идут дальше. Такая у них работа...

Да, Валя понимала, что наёмники из местного населения за любую провинность могут лишиться если не жизни, то рабочего места...

— Обессиленная от голода, я уже только стонала и всхлипывала, но откуда-то взялись силы, и голос прорезался. «Оставьте же его!» Я вопила, а отца всё равно уносили дальше и дальше. Глядела на пелёнку и не понимала, как вернусь к маме, что ей скажу. Но ведь и не вернуться было просто невозможно.

Девочка неистово заголосила, казалось, на всю тюрьму.

На непривычный шум детского голоса обратил внимание комендант лагеря. Этот высокий статный человек, лет тридцати пяти — сорока, с военной выправкой, в безупречно сидящей форме, ежедневно обходил территорию и осматривал, всё ли в порядке.

«Папа! Папа! Помогите! Живой, а его несут выбрасывать!» — Валя схватила немца за левую ногу и с ужасом отпрянула. Конечно, все заключённые видели, что он всегда ходил с палочкой и прихрамывал. Но то, что у него не было одной ноги, девочка поняла только обняв щупленькими пальчиками протез.

Офицер не кричал. Только остановил рабочих-поляков и по-немецки стал их расспрашивать о случившемся. Отец Вали, очнувшись на свежем воздухе, открыл глаза, и комендант приказал привести переводчика — уточнить, кем ей приходится человек на носилках.

Затем спокойно распорядился: «Верните в изолятор. Пусть врач посмотрит его состояние. Запомните! На глазах у ребёнка этого делать нельзя!!!»

Рассказав о невероятном случае, о вновь пережитой встрече с отцом, девочка снова всхлипнула.

Застывшие во внимании женщины и подростки молча слушали рассказ Валюши и ловили каждую подробность. И лишь в образовавшейся тишине соседка справа отозвалась и пояснила:

— Он был под Сталинградом и чудом выжил, потеряв ногу. Говорят, у него растёт дочь. Это счастливый случай. Он немного понимает русский язык. А ещё понимает язык человеческий!

Немец спас жизнь председателя колхоза, партизана, коммуниста Ключака. Но главное в другом. С того майского дня сорок четвёртого года в лагере родилась светлая надежда. Жёны партизан, узнав, что комендант помог выжить заключённому, обрели силу веры! Веры в то, что они увидят мужей, отцов своих детей.

И впервые дети-узники спокойно засыпали от уверенного голоса матерей, повторявших, словно колыбельную сказку, быль о том первом случае, когда начальник семейного концентрационного лагеря не позволил больному врагу умереть между трупами на глазах ребёнка. Из уст в уста просочилась на мужскую часть лагеря легенда о том, что среди зверей-фашистов нашёлся человек, способный вернуть девочке отца. Живым!

*Валентина Владимировна
Ключац (слева)
с подругой, 1949*

*Учащиеся 1-А класса педучилища в г. Ошмяны (Белоруссия),
первая слева — Валентина. Фото 1948 года*

Сергій ХАРАХУ, 1970 р. н., м. Львів, Україна

ІСТОРІЯ ОДНОГО СОЛДАТА

Зима 1942-го для простого солдата, який служив у автомобільному батальйоні Червоної армії водієм, була першою і найтяжчою в його особистій війні проти нацистської коаліції держав. Друга світова... Блокадний Ленінград... Дорога життя по замерзлому Ладозькому озеру... Щоночі сотні автомобілів повільно їхали до заблокованого міста з усім необхідним для його оборони: від бійців та боєприпасів до борошна, хліба й оселедців. Солдат сідав за кермо своєї вантажівки «ГАЗ» і довгі години під обстрілами, ризикуючи провалитися крізь лід, віз цінний вантаж у заблоковану німецькими, італійськими та фінськими військами північну столицю СРСР.

Водіям давали кілька годин перепочинку, і, поки вивантажували автомобіль, вони гуляли Ленінградом. Темні вулички, тиша й канонади недалеких боїв на підступах до нього... Солдат знав, що багато людей евакуювались або померли від голоду, але йому, юнаку із села, все-таки було цікаво, як живуть у великому місті. Він заходив до холодних будинків, у відчинені двері квартир, розглядав, як облаштовували своє життя городяни. Там побачив тіла померлих... В одному з помешкань зачув стогін та слабкий голос: то були знесилені господарі. Він утік... Бо не знав, як допомогти.

Порожні вантажівки їхали по льоду в зворотному напрямку, солдат виконав бойове завдання, завтра буде наступне, і знову — туди, де вмирають прості люди. Він думав про це. Якось, розмовляючи з бійцями-водіями свого батальйону, дізнався, що й інші переймаються тим самим, що на страшній війні вони не зачерствіли душою. І ось одного разу вночі, коли стрій

вантажівок із харчами виїхав майже на середину замерзлого озера, солдат натиснув на гальма. Машина зупинилася. Не вмикаючи двигуна, він вдивлявся в автомобілі спереду і ззаду — й побачив, що інші також зупиняються. Часу було мало, тож вихопив схований у кабіні дріт і заскочив у кузов. Сьогодні солдат віз бочки з оселедцями до міста. Знаючи, що на нього чекає за це розстріл, усе-таки накинув на одну з них дротину й почав закручувати за допомогою палиці. Стягнув із бочки металеве кільце. Швидко розмотав дріт і вийняв кришку. Набрив солоної риби в торбину, закрив бочку. Зоставалося ще трохи часу, тож зробив так само ще з кількома. Солдат мав повну торбину риби. З нею побіг до інших авто, де йому за кілька рибин дали буханець хліба. Інші водії робили те саме. Вони готували продуктові набори, бо знали, що мирних жителів обложеного міста радянська влада годує в останню чергу. Тому солдат і його бойові побратими наважились на цей вчинок. Коли водіям дали вільний час, вони пішли по квартирах. Солдат шукав там знесилені від голоду тіла, але, вдивившись в обличчя, опускав очі й виходив із болем у серці. Ані літніх людей, ані тих, що в передсмертному стані, він однаково уже не врятував би. Та нарешті знайшов її. Це була ще жива дівчина-підліток. Вона мала врятуватися! Вирости й розповісти про все, що наробила війна. Вийти заміж, стати мамою. Він у це вірив! Спочатку дав їй води, піднімаючи кволе від голоду тіло. Потім — маленьку скибку хліба й кусень почищеної риби без кісточок. Дитина не могла їсти, але солдат вірив.... За якийсь час дівчинка почала розуміти звернені до неї слова, й він суворо наказав їй житись малими порціями, бо вже мусив їти. «Але солдат повернеться, чекай і не поспішай їсти!» — казав, накриваючи її ковдрами й теплим одягом. Він своєю вірою вселив у безсиле тіло вогник надії! Біг до місця базування колони вантажівок і бачив інших просвітлених обличчям водіїв: вони також ВІРИЛИ!

Затим солдат повертався ще кілька разів, дівчина вже була на ногах, іще худа й слабка, але врятована. Він зробив це!

Згодом їхній батальйон перекинули на іншу ділянку фронту, і він більше не бачив порятованої дитини...

Я часто сидів малим хлопчиком у старого солдата на колінах, слухав про війну, і ця історія назавжди закарбувалась у моєму серці. Історія про звичайного солдата, який залишився Людиною. Світла пам'ять йому — моєму дідові Миколі Івановичу Бабанському! Світла пам'ять усім бійцям, які зберегли на тій жахливій війні в собі Людину!

Микола Іванович Бабанський, 1918–2001

Сергій ЦУШКО, 1945 р.н., м. Київ, Україна

НІМЕЦЬКА ЯМА

1

— І ще. На маршруті вашого польоту буде цукровий завод. Якщо все проходитиме нормально й залишатиметься боезапас, скиньте бомбу й на нього. Мабуть, доведеться звідси відступати, тож хай противник дістане ще й таку проблему...

Поверталися з кепським настроєм. Два із трьох бомбардувальників, що виконували завдання й зазнали нападу радянських винищувачів, чорними смолоскипами догорали на рудому березневому снігу, а екіпаж обер-лейтенанта Віллі Брауна¹, відірвавшись від переслідування і притискаючись до землі, прямував на базу. Летіли над вузьенькою річкою, замерзле русло якої позначали руді комиші та густі верболози. Внизу промайнули хати містечка, водяний млин, будівля, у спотворених обрисах якої ще можна було розпізнати колишній костел. Знову пішли поля, що частково звільнилися від снігу, а серед них, далі від містечка, в центрі акуратного невеличкого поселення, — корпуси заводу, на одному з яких виразно виднілося: «1934 рік».

«Ще зовсім новий», — подумав Віллі. Він скерував літак угору й пішов на віраж, розглядаючи будиночки та практично безлюдні вулиці. Лише в одному місці помітив купку дітлахів, що, покинувши свої нехитрі ігри, сторожко вдивлялися в небо. Почав друге коло, вслухаючись у себе, в раптове незрозуміле самому збурення. Щось нагадали йому ці вулиці й будиночки, рівними рядами вишикувані поблизу корпусів. Чи не рідне містечко поблизу Ганновера? На його околиці стояли подібні

---

¹ У документальному оповіданні дано опис реальної події весни 1944 року. Імена персонажів умовні. — *Прим. авт.*

будівлі механічних майстерень, що давали роботу й більш-менш сталий дохід сотням родин. Там працювали його батько й старші брати. А в скверіку поруч красувалися штучний водяний каскад та фонтан із русалками.

Літак робив уже третє коло. Дітлахи притислися до однієї зі споруд, де-не-де з будинків обережно визирали жінки, вони не відривали поглядів од неба й кликали малих додому. Віллі вагався. «Я можу не виконати наказу, — думав він. — Але ж Ганс і Пауль... Що казатиму в їхній присутності після повернення на базу?..» Озирнувся на штурмана й другого пілота. Ті дивились очікувально.

— Ми скинемо бомбу — останню, але промахнемося! — крізь гудіння моторів гукнув Віллі Браун. — Об'єкт не військовий, а людям жити треба й далі...

Завершивши віраж, літак лишив містечкові краєвиди позаду. Під ним знову з'явилася річка. Вибух унизу на її вигині підкинув до неба суміш землі й льоду, на білому сніговому тлі виразно чорніла велика вирва...

Ішов перший тиждень березня 1944-го. До визволення Старої Синяви² залишалося кілька днів, до кінця війни — трохи більше ніж рік.

2

— И ещё. Непростой темой нашего разговора будет сахарный завод. Дела идут хуже некуда, нужно от него избавляться. Чтобы мы к нему больше не возвращались, пусть эту проблему полечат другие.

— А не можна по-іншому?

— У вас есть варианты? Завод объявлен банкротом, производители свёклы везут её на другие предприятия...

— Ну, може, взяти кредит, переконати виробників, щоб сировину везли до нас.

---

² Стара Синява — нині селище міського типу Хмельницької області.

— Вы в этой ситуации кредит кому-то дали бы? Да и за поставщиков сырья борьба идёт нешуточная. А предыдущий директор рассорился с ними основательно. Или я не прав?

— Що ж у цьому разі ви маєте на увазі під «позбутися»? Думаєте, хтось купить завод із такими боргами? Може, держава?..

— Щас! Разогнались. Здесь нужно круче — до основанья, а затем...

— Ліквідувати? Стерти з лица землі?!

— А почему бы и нет. Таких случаев сколько угодно.

— Ще можна б перепрофілювати. Здавати в оренду складські приміщення, їх можна експлуатувати роки й роки...

— Возни много, а проку в том не вижу. Оборудование продадим другим заводам, а что не возьмут, — в металлолом.

— А люди?! Куди їм подітись? У цьому селищі практично всі — й уже не одне десятиліття — працюють на цукровому!

— Что люди? Это не намертво вкопанные столбы, которым не сдвинуться с места. Нынче вон сколько их ищут и находят себе применение в других отраслях. Кстати, эти люди, о судьбе которых вы так радуете, потихоньку разворовывают завод: то электродвигатель снимут, то кабель вырежут — на тот же металлолом... Молчите? То-то же.

— Але люди не мовчатимуть. Більшості з них відступати нікуди.

— Ну-ну, не преувеличивайте. Конечно, кто-то будет шуметь, но, как всегда, большинство промолчит, а кто-то будет и с нами...

Ішов одинадцятий рік незалежності, два роки лишалося до Помаранчевого Майдану...

3

Ми стоїмо з Андрієм Петровичем Вороною над річкою Іквою, що в обрамленні верболозів та очерету розлогою лукою несе свої води до Південного Бугу. Стоїмо на її вигині, де неширока течія раптом розпросторюється, розлившись у невеличке озеро, в якому охоче бовтається галаслива дітлашня.

Прийшли сюди від руїн Старосинявського цукрового заводу, що видніються неподалік, — їх у цей час активно розтягують добувачі цегли. Вони збираються щодня — поодиноці й цілими родинами, із клунками та візочками — й під пекучим липневим сонцем длубаються у розвалинах. Прийшов туди і я в один із нечастих наїздів із Києва — пересвідчитися, що таке може бути в мирний час. І буквально розчавлений був побаченим. Знав, що завод роздерибанили після визнання його банкрутом. Та дійсність перевершила найбуїнішу уяву. Там можна знімати фільм про війну, її жахливі реалії — декорації готові. Спершу зробили в стінах проломи, крізь які витягували устаткування — на продаж, а згодом і на брухт. Спротив людей, кажуть, був, але дуже кволий. Одні намагались організуватися, готові були стояти до останнього, більшість — вагалися, вичікували. Можливо, їх залякали або чимось звабили. Та були й активні руйнівники, які, користаючись нагодою, прихоплювали щось і собі. А вже коли стало зрозуміло, що вороття не буде, сюди потяглися старі й малі — видовбувати зі стін цеглу. От і стоять посеред руїн заводу самотня димова труба та рештки головного корпусу, здалеку видно на стіні дату зведення: «1934 рік». У страшні часи, після Голодомору, будували його в ім'я «світлого майбутнього», а воно ось яке — поруйноване своїми руками...

По закінченні школи в 1963-му я відпрацював тут сезон цукроваріння, а потім до вступу в інститут був учнем електрика. Андрій Ворона тоді мав посаду майстра заводського електроцеху.

— Це місце називається Німецька яма, — мовив Андрій Петрович. — Саме тут упала бомба, скинута з літака. Мені тоді було шість років, я все бачив на свої очі. Він міг кинути її на завод чи на будинки. Та щось зупинило льотчика, щось не дало так учинити...

— Може, поспішав, остерігаючись переслідування?

— Не схоже. Кілька разів облетів довкруг селища — ніби щось видивлявся, шукав. Або ж вагався.

— Загадковий випадок. І ніхто тепер не розповість що й чому...

— Розповів би він сам, якби вцілів до кінця війни. Хоча й років минуло чимало...— Андрій Петрович ступив два кроки з пекучого осоння в затінок старої верби. — До річч, одного літа, після того як у Берліні впав мур, заїздив у наші краї якийсь німець, уже в літах,— так, ні до кого, мабуть, подорожував своїм авто. Проїшовся селищем, постояв отут над ямою, сфотографував хлопчаків і завод. Ні до кого не звертався, і його ніхто не розпитував. Я тоді й не подумав: а раптом це той льотчик?..

— І справді. Хоча, кажуть, це зловмисників тягне на місце скоеного злочину. А в нього совість чиста.

— Ну, що ж. Мабуть, буває і так. Не все ж залишати після себе руїни...

Стояли удвох і мовчки дивились, як на руйновищі длубаються мурашки людей. Вони працювали поруч, однак робили не спільну справу. Пригадалася притча, яку часто повторювала ще за часів розвинутого соціалізму моя мудра теща. Йдуть на поле гуси й домовляються: «По двоє на колосок! По двоє на колосок!» А щойно дійшли — розсипалися врзнобіч: «Всяк собі! Всяк собі!» От і ми нині всяк собі. Виживаємо порізно серед руїн «світлого минулого». «До основанья — а затем...» Молодша донька Андрія Петровича шукає долі на німецькій землі. Закінчила там університет, непогано влаштувалася з роботою. Вийшла заміж, уже й німецький онук росте. І не приїде він у чужу йому Україну відновлювати те, що не поруйнував у пеклі війни сентиментальний німецький військовий льотчик.

Старосинявський цукровий завод. Сучасне фото

**Анастасія ШЕВЕРДИНА, 1989 р.н.,
м. Слов'янськ, Донецька область, Україна**

ОСТАННЯ ХЛІБИНА

Анюта бігла від діда Йосипа й баби Йосипихи майже в суцільній темряві, притискаючи до грудей маленького Мишка. Дворічний братик заціпенів від переляку, за всю дорогу ані писнув. Праворуч і ліворуч, угорі над головою чувся короткий свист. Крихітні блискітки, схожі на світлячків, — трасуючі кулі — мчали повз дітей із шаленою швидкістю й розчинялись у безвісті.

Коли Анюта забігла на Марушківку¹, вулиця здалася мертвою. У жодному віконці не світилося. Здалеку долинав рев численних мотоциклів. Дівчина застукотіла у двері — вони відчинилися. Потім заскочила до сінців, навздогад тицьнула матері малого й насилу мовила:

— Німці на нашій вулиці!

— Боже, Боже! — заголосила Христя, і вслід за нею почали славучати маленькі доньки Рая та Маня.

— Цитьте, мамо! — гаркнув Іван. — Гайда, Анюто, до Петрочних! Сховаєшся разом із їхньою Ганною! Знаєш, що німці роблять із молодими дівчатами? Ото ж бо!

Іван схопив сестру за руку й витягнув із хати. Наче вві сні, вони промчали городами й заскочили до сусідів. Анюта залізла на піч, де вже причаїлася розпатлана й зарюмсана дочка господарів. Іван переконався, що поруч немає ворогів, і чкурнув додому.

Спати не лягали цілу ніч, після дванадцятої був обшук. На світанку знову загнукали у двері. Іван відчинив, і до хати

---

¹ Марушківка — вулиця в с. Чорнотичі Сосницького району на Чернігівщині.

зайшли троє: двоє солдатів із маузерами й великими торбами за плечима та один цивільний.

— Доброго дня! — мовив той останній. — Як ви уже зрозуміли, ваше село повністю під владою фюрера та військ Германської імперії. Зараз ми збираємо продуктовий податок. Ви повинні віддати на потребу німецької армії харчі, які маєте.

— Я! Я! — весело озвався один із солдатів. — Мамка, яйки, млеко, шпек!

— Нема нічого! — розвела руками Христя. — Мое багатство — шестеро дітей.

— А що це? — вказав на стіл цивільний. Він відгорнув рушник і побачив великий житній буханець.

— Остання хлібина! — сказав Іван. — Невже маємо померти з голоду?!

Перекладач заговорив до німців, і ті закивали. Солдати мовчки вийшли, а він — за ними.

— Вибачте, — мовив цивільний, зачиняючи за собою двері.

Іван відвідав дівчат пізно ввечері, коли темрява оповила поля й ліси, а змучене село заснуло неспокійним сном.

— Ну, що там? — запитала Анюта, стукочучи зубами від холоду й переляку.

— Усі наші живі-здорові! — сказав Іван, і сестра полегшено зітхнула.

— Сьогодні всіх обшукували, — вів далі він. — Кажуть, убиватимуть євреїв та комуністів. Обрали старосту, викликають усіх дорослих до нього, аби ставали на облік і починали працювати. Найперше сказали селянам вивести вошей. Для цього на кожну родину виділили шматок душового мила. А в нашій хаті тепер німецька кухня. Мені доручили знайти жінок або дівчат, які там працювали б. Кажуть, платитимуть продуктами. Підете?

— Чи ти здурів?! — скрикнула Анюта. — Сам мене сюди притяг!

— Німці обіцяли, що не чіпатимуть, — знизав плечима хлопець.

— І ти їм віриш?! — жахнулася хазяйська дочка. — А якщо нас уб'ють?

— Коли кого вб'ють, лише Господь знає, — відмахнувся Іван. — Від долі не втечеш. А їсти ж треба — і вам, і малим!

— Це вже точно, — сумно мовила Анюта. — Треба йти, Ганно. Рано чи пізно нас усе одно знайдуть. Скільки ж нам сидіти в кутку, наче битим собакам? Тиждень, місяць, рік? А що, як вони прийшли назавжди?

— Не може бути! — заперечив Іван. — Нічого не буває назавжди!

— Отже, й боятися завжди не можна! — підсумувала дівчина. — Я повертаюся додому!

Анюта з Ганною сиділи на лаві й чистили бульбу. Здавалося, вона не скінчиться ніколи. За стінкою галасували німецькі солдати.

Один із них, років під сорок, зайшов до дівчат і сів поруч із Анютою на лавку. Привітний німчик, певно, із простих, якого Милейки між собою прозвали «нашим Фріцом»... Він був із Берліна. Наскільки зрозумів Іван, Фріц не хотів воювати: його забрали до війська, як і багатьох інших, силою. Той солдат завжди носив із собою в кишені на грудях невеличку затерту фотографію і радо демонстрував усім охочим. Із неї ясними добрими очима дивилися на згорьованих українців білявенька жіночка та схожий на кульбабку хлопчик.

Фріц знав, що чоловік Христі Яків і старший син Володя воюють. Він із цікавістю роздивлявся їхні речі та фотокартки й не виявляв злості. Певно, хотів, щоб усі солдати, яких чимало бачив на фронті, просто зараз повернулися до своїх родин. Але від нього нічого не залежало. Майже нічого.

Німчик усміхнувся дівчатам, і вони стомлено всміхнулись у відповідь. Озирнувшись, витяг із-за пазухи й простягнув дві плитки шоколаду. Вони схопили ласощі й теж сховали за

пазухи, ледь помітно кивнувши на знак подяки. Отримували від Фріца солодоші вже не вперше. Хоча спочатку боялися, що нацисти їх отруять, і викидали шоколад у город. Але потім голод допоміг здолати страх, і вони обидві частенько ласували тими гостинцями, сховавшись за рогом будинку.

Німчик теж кивнув і повернувся до своїх. Ганна відклала ніж і картоплю, сховала обличчя у брудних долонях.

— Чому співвітчизники Фріца вбивають? — пошепки запитала дівчина. — Чому інші не такі, як він? Чому розстріляли і спалили живцем людей у Корюківці? Нащо отруїли хворих Чернігівської психлікарні? Чому побудували в Яцеві концтабір? Як могли тисячі людей вивезти для рабської праці до Рейху?!

— Скрізь є погані люди, і є хороші, — стиха відповіла Анюта. — Найчастіше поганих небагато, але вони обдурюють хороших і силою змушують виконувати жадливі накази. Гадаєш, тільки в Німеччині діється таке?! Хіба не бачиш — світ збожеволів?!

— І що ж нам робити?! — схлипнула Ганна.

— Спробуймо вижити! — відповіла Анюта. — І розповісти дітям та онукам, що війна — це найгірше. Вона калічить всіх і все. Тільки негідник може розпочати війну.

Якось увечері вся родина зібралася довкола діда Кліма, Христиного батька, який саме прийшов із Волинки.

— Був я в коменданта, — повагом розповідав старий. — Прийшов і кажу: «Я, Клим Тимошина з Чорнотич, усе життя чесно працював, крив стріхи. Ніколи не вкрав, нікого не скривдив, але був розкуркулений під час колективізації і залишився з дружиною на старість просто неба. Насилу збудував крихітну халупку. Чи можна мені за нової влади забрати назад свій будинок?» А він мені: «Ні, діду, не забирай. Певно, ми тут ненадовго. Ми підемо, а тобі тут жити. Не плоди ворогів». Отакі справи!

— Він правий, тату! — сказала Христя. — Не чіпайте ви їх, нехай живуть! Бог усе бачить і все управить! Ось ваш брат Левко через велику образу на комуністів пішов у старости в Хотіївці!

І де він тепер?! Замучений партизанами! А чи думав він про дітей своїх?! Яке в них майбутнє?! Не робить дурниць, не нападайте нас!

Старий на мить замислився й кивнув. Раптом із кімнати, де їли німці, почувся нелюдський крик, ніби когось роздирали на шматки живцем. Дорослі підхопилися на ноги, а діти миттю розлізлися кутками, як миші. Анюта навшпиньках підкралася до дверей і зазирнула.

Солдати мовчки дивилися на «їхнього Фріца», який бігав кімнатою з перекошеним обличчям, учепившись пальцями у волосся, й гарчав, наче поранений звір.

— Що трапилося? — пошепки запитала дівчина в перекладача, який стояв найближче до неї.

— Отримав звістку з дому, — тихо відповів чоловік. — Його родина загинула, коли бомбили Берлін.

— Бідний німчик! — жажнулась Анюта.

Фріц на мить замовк, зупинився, і його божевільний погляд зачепився за двох котів, які терлися біля столу, випрошуючи шматочки їжі. Блискавичним рухом він схопив тварин, почав бити одна об одну й голосити:

— Гітлер — Сталін! Гітлер — Сталін! Гітлер — Сталін!

Коти жалібно нявкали, Фріц плакав, а солдати мовчали, ховаючи один від одного очі.

— Яке горе! — здушуючи сльози, мовила дівчина. — Як же йому тепер іти додому?!

Перекладач сумно знизав плечима.

Анюта повернулася до рідних і прошепотіла:

— Певно, скоро і справді кінець...

У вересні 1943 року радянські війська почали звільняти Чернігівщину. Цілий місяць злився в одне нескінченне жахіття, яке хотілося щонайшвидше забути. Під час обстрілів Милейки днями ховались у погребі, доки їхні ноги від сирості й холоду вкрилися гнійниками. А коли нарешті вилізли назовні, фронт уже відкотився на захід.

Найперше Христя спекла хліб. Із залишків борошна вийшла невеличка чорна паляниця. Жінка саме витягала її з печі, як у двері загупали.

Коли відчинила, до хати зайшов один із місцевих активістів. Аж не йняла віри, що партизан може бути таким угодованим.

— Давай, Каурко², що є їсти! — гаркнув той, не привітавшись.

— Нічого не маю, окрім єдиної хлібини! — вказала на паляницю.

— То давай хлібину!

— Побійся Бога! — скрикнула Христя. — Німці були — і не забирали, а ти ж свій! Усе життя в одному селі прожили! Хіба не знаєш, що в мене шестеро дітей?!

— Не треба було плодити! — гримнув партизан. — Тепер думай, чим годувати!

— Я думаю і від тебе нічого не вимагаю! — тихо мовила жінка. — Тільки прошу: не забирай моє!

— Немає нічого твого! Усе наше, народне! Усі жертвують заради перемоги!

— Я вже пожертвувала чоловіком і сином, — самими губами мовила жінка. — І з мене досить!

Партизан, ухопивши хлібину, кинувся навтьоки. А Христя сіла на лаву й заплющила очі. Вона ще не отримала похоронки на дев'ятнадцятирічного сина, який був тяжко поранений під час Курської битви й помер у госпіталі від гангрені. Вона ще не знала, що ніколи не дочекається з фронту чоловіка, який зник безвісти, повертаючись із полону. Вона навіть не уявляла, де «їхній Фріц» і чи судилося йому повернутися додому. Але була настільки вражена і пригнічена подіями останніх років, що вже не мала сил ані обурюватись, ані плакати, ані радіти, виживши. Їй просто було до болю шкода цієї хлібини. Останнього, що нагадало про людяність на бенкеті смерті й зла.

---

² Каурка — вуличне прізвисько родини Милейків, які відзначалися темним волоссям і темними (каурими, чи карими) очима. — *Прим. авт.*

Ганна Яківна Мурай, 1926–2016. Фото 1961 року

ДЕЛІКАТЕСИ ДЛЯ ОКУПОВАНИХ

Поля сиділа в сараї біля корови й гладила її впалий рудий бік. Молоденька годувальниця зовсім знесиліла від голоду: надворі липень, а пасти худобу ніде. Степи вкриті вогневими укріпленнями, ніби виразками, поля заміновані, пастівники перериті воронками від снарядів, наче на них потовклися величезні металеві свині. Свині — ось вони хто! Усі, хто влаштував це пекло! Ті, хто забрав її чоловіка кудись туди, до м'ясорубки війни, ті, через кого зруйновано міста й села, через кого ніде сховатися й нічого їсти!

Як так сталося, що все близьке й миле серцю — під загрозою знищення? Чому залишили Київ, чому здали Ворошиловград? Хто винен у тому, що не вдалося відвернути війну, зупинити ворога? Чому сотні солдатів — змучені кількогодинними бомбардуваннями з повітря, знекровлені безладними боями, напівголі й голодні — розлазяться станицями, а решта недобитої Червоної армії поспіхом відступає за Дон? На кого ж їх покидають — солдатку з п'ятьма дітьми й корову з мізерним надосом?!

Поля заплакала й судомно стиснула маленьке вим'я. На дні пустого відерця задзюрчало тепле й запашне молоко.

Тільки-но мати занесла глечик із сиродосом до кімнати, як діти оточили її й забряжчали кухликами. Лише найстарша — Марійка — байдуже сиділа на лаві й невідривно дивилась у вікно.

— Ти чого, доню? — поторсала її за плече Поля. — Кого видивляєшся?

— Тата, — ледь чутно відповіла дівчинка. — Де він?

— Воює, — погладила її по голівці мама. — Із ним усе добре! Він скоро повернеться!

Донька уважно поглянула на матір і зітхнула. Здогадувалася, що та їх обдурює, але нічого не говорила братам і сестрам.

А Поля таки нікому не казала правди. Іще восени 1941 року вона отримала звістку від знайомого, що в липні Архип Шевченко

потрапив до німецького полону в Білорусі. Саме тоді під Вітебськом воював старший син Сталіна. Архипа, який зовні нагадував Якова Джугашвілі, сплутали з родичем «вождя народів». Жінка сподівалася, що все рано чи пізно з'ясується і її коханий повернеться додому. Але не знала, що на її чоловіка чекають довгі місяці знущань у нацистських катівнях за вірну службу СРСР, а потім — нескінченні роки поневірянь радянськими таборами нібито за зраду вітчизни.

Марійка встала з лави й собі взяла кухлик. Та перш ніж вона підійшла до стола, до хати заскочило двоє озброєних чоловіків у ворожій формі. Один із них, високий, білявий і худий, мовив російською:

— Господине, маєш якісь харчі?

Спантеличена Поля мовчки вказала на глечик із теплим іще молоком. Другий гість, приземкуватий, чорнявий і кучерявий, підійшов до стола, взяв ту посудину, любовно притиснув до грудей і подався з хати. За ним рушив і його супутник.

Поля глянула на дітей. Вони так і стояли, ніби вкопані, з роззявленими ротами й простягнутими кухликами.

— От дурепа! — сплеснула руками й розридалася.

Наступного ранку, натщесерце прополовши город і висмикнувши для малечі кілька тоненьких морквин, Поля ледве вмовила корову дати ще трохи молока. Невдовзі після того, як вона повернулася додому з невеличким гостинцем, у двері постукали. Малі, які ще спали, прокинулись і сховалися на печі.

Жінка, передчуваючи недобре, відчинила. І справді — на порозі стояв учорашній грабіжник. Утім, сьогодні він прийшов сам, вочевидь сподіваючись, що зі зговірливою господинею не буде проблем. Однак Поля вирішила не віддавати молоко, хоч би чого їй це коштувало.

Солдат зайшов до хати, роззирнувся й, тицьнувши себе у груди, сказав з усмішкою:

— Алонзо.

Поля знизала плечима. Можливо, іноземець відрекомендувався, але жінка в цьому не була певна.

— Італьяно! — пояснив чоловік, і тоді вже вона радо кивнула. Отже, це солдат із Восьмої італійської армії, яка воює на Східному фронті разом із угорцями й румунами. У жінки відлягло від серця. Люди розповідали, що угорці й румуни дуже злі, тож Поля страшенно їх боялася, хоча в її родині теж було волоське коріння. Про італійців сусіди нічого не знали, бо де Італія, а де Мала Вергунка³? Певно, це було й на краще.

Алонзо вказав на глечик і запитально подивився на господиню. Жінка заперечно похитала головою. Взяла той глечик і розлила молоко в п'ять кухликів.

— Це дітям! — сказала Поля, вказавши пальцем спершу на кухлики, а потім — на малечу на печі. — Собі не залишаю, — пояснила, показавши на себе й похитавши пальцем. — А решта — тобі, — подала солдатові решту молока.

Італієць зазирнув у глечик і засміявся.

— Но, но! — заперечив, віддаючи його назад. Затим витяг із-під сорочки великий золотий медальйон, розкрив його й показав маленькі фотографії двох дітей. — І міє бамбіні! — пояснив він, але Поля вже й без того все зрозуміла.

Солдат вийшов із хати й невдовзі повернувся, тримаючи в руках високу жерстяну банку. Пальці в нього були грубі й порепані, тому жінка вирішила, що Алонзо, як і вона, землероб. Простягнувши господині свій гостинець, чоловік жестом показав, що це треба їсти. Поля подякувала, і вдоволений італієць пішов.

Увечері, коли кожен член родини вже з'їв по картоплині, але голод усе ще не давав заснути, Поля взяла консерви й покрутила перед очима. Бляшанка була цілою й чистою, але чомусь без етикетки. Жінці хотілося покуштувати італійської страви. Але вона боялася, що там отрута, від якої вони захворіють, подуріють чи й узагалі віддадуть Богові душу. Нарешті Поля зважилася й відкрила банку: чужоземна отрута лякала менше, ніж звичний голод.

Усі діти зібралися довкола матері й по черзі зазирали в бляшанку. Консерви були м'ясні й апетитно пахли. Поля

---

³ Мала Вергунка — нині частина м. Луганська.

перехрестилась і скуштувала шматочок. На смак харч нагадував курятину. Почекавши кілька годин і переконавшись, що отрути в ньому немає, дозволила доїсти м'ясо дітям.

Коли наступного дня Алонзо зазирнув до хати, Поля, вдячно всміхаючись, показала йому порожню бляшанку й виразно потерла живіт. Солдат розсміявся і приніс іще одні консерви. Так італієць підгодовував уподобану родину до кінця літа й усю осінь.

У листопаді 1942 року почали ширитися чутки про контр-наступ радянських військ на Донбас. А в грудні Алонзо востаннє зайшов до Полі.

— Гітлер капут! — чомусь вдоволено оголосив він, ледве переступивши поріг. — Італія! — солдат махнув рукою в тому напрямку, куди він, певно, невдовзі сподівався повернутися.

— Слава Богу! — полегшено зітхнула жінка.

Італієць витягнув із-за пазухи ще одну бляшанку. Цього разу з етикеткою. Алонзо вказав на кольоровий папірець пальцем і уважно подивився на Полю. Та піднесла банку до очей і побачила зображення жаби.

— Що?! — звела на солдата здивовані очі господиня. — То оце такими смаколиками ти нас годував, антихристе?!

Жінка ладна була репетувати ще довго, але погляд її знову впав на банькате зелене створіння на етикетці, й до горла підступила нудота. Вона, схлипнувши, затиснула рота долонею.

Алонзо розреготався. Він сміявся так широко й безтурботно, ніби за його плечима не було тягаря війни на чужій землі, позаду — шаленої атаки, а попереду — ганебного відступу. Італієць заходився сміхом так заразливо, що за мить і Поля приєдналася до нього. Звісно, вона не ображалася на солдата, бо розуміла: він не знущався з них, а просто намагався допомогти. І, як кожен справжній селянин, за необхідності був завбачливим і хитрим.

— Аддіо! — нарешті заспокоївшись, сказав італієць і обійняв жінку.

— Прощавай! — відповіла Поля й погладила міцну, як і в її чоловіка, спину трударя, котрого загнали так далеко від домівки злі люди й злочинні накази.

Володимир ШЕВЧЕНКО, 1953 р.н.,
м. Кременчук, Полтавська область, Україна

ЯНГОЛ ПАУЛЯ НА СВОЄМУ МІСЦІ...

Цю історію я почув від бабуні Анни в передтравневі дні 1975-го, коли в СРСР уперше готувалися помпезно відзначати річницю перемоги. Мені тоді виповнився двадцять один рік. Із мене взяли слово, що про таємницю ніхто й ніколи не дізнається, — щоб усі лишилися живими й здоровими...

Ця розповідь зі сльозами на очах спричинила в моїй душі бурю змін, довелося переосмислювати багато чого у своєму ставленні до минулої війни, до її учасників, до слів «німці» й «фашисти», які до цього стараннями радянської пропаганди довгі роки були синонімами...

Тієї страшної ночі, коли до Кременчука входили гітлерівські війська, ніхто в місті не спав. В осінній тиші відлунював цокіт підкованих чобіт окупантів. Біля закритого віконницями вікна, обійнявшись, притулившись одна до одної, сиділи мати й донька. Обидві думали про те саме: що буде з ними?..

Після пожежі в 1936-му Анна з чоловіком Павлом Василенком і доньками Зінаїдою та Неонілою винаймала частину будинку на Київській — у тітки Одарки, вдови колишнього власника пристані, де на баржі навантажували конопляні канати. Дім був великий, мав два різьблені ганки, чотири входи: два — з вулиці, два — із двору. Більші кімнати тітка віддала Анні, а сама тулилась у менших, зате, як вона казала, мала поруч живу душу.

Узимку 1937-го Павло помер, Анна так і жила в тім будинку з дівчатами. Згодом Зінаїду забрали на фінську війну, і вони з Неонілою zostались удвох...

Уранці, коли в хаті вже топилося і були відчинені віконниці, у шибку гучно постукали. Мати й донька прислухалися — почули німецьку мову. Анна вийшла у двір, відімкнула хвіртку. Перед нею стояв офіцер, блакитноокий юнак, зосереджено й водночас стурбовано дивлячись просто у вічі. З-за його спини виглядали два солдати: один сидів за кермом мотоцикла, другий стояв поруч із коляскою, тримаючи перед собою автомат. Ламаною російською німець пояснив, що хоче в цій садибі квартирувати. Анна мовчки відсторонилася, пропускаючи його на обійстя. Наказавши солдатам очікувати, офіцер попростував до веранди, зупинився біля дверей із допитливим виразом обличчя. Жінка відкрила двері, зайшла, зітхнувши, прочинила наступні — в хату. Юнак теж увійшов, побачив біля печі дівчинку, привітався, перепросив і почав оглядати кімнати. Вибрав батьків кабінет, де стояли велика шафа із книжками діда й батька, різьблений дубовий письмовий стіл, крісло та широкий шкіряний диван.

Вийшовши з кабінету, німець усміхнувся й люб'язно відрекомендувався:

— Пауль Лойтер (може, якось трохи інакше — з роками призвище почало стиратись у пам'яті рідних). Коли Анна назвала своє ім'я, очі постяльця радісно засяяли:

— Мою маму теж звать Наппа, — він хитнув головою, важко зітхнув і покрокував із хати, щось мугикаючи собі під ніс.

По обіді за вікном почувся гуркіт мотоцикла. За кілька хвилин Пауль і солдати внесли до кабінету валізи та речі й пішли. Увечері, щойно ввійшовши до кухні-їдальні, німець виклав на стіл хлібину, пакети з цукром і манкою. Підійшовши до Неоніли, турботливо простяг шоколадку та кілька цукерок і закивав головою, припрошуючи взяти...

Того вечора Пауль зі словничком розповів про себе й маму, наголосив, що він не військовий, а інженер і відновлюватиме переправу через Дніпро. Зварилася картопля в кожущках, і німця запросили до столу. Побачивши у великій тарілці картоплю, приправлену шкварками, юнак метушливо підвівся, поспішив

до кабінету, де були його речі, й виніс банку тушкованого м'яса. То була перша вечеря-чаювання з «ворогом».

Три ночі поспіль на ганку чергувало двоє солдатів, а потім Пауль приніс офіційне оголошення, що в цій будівлі мешкає офіцер, надруковане на машинці німецькою, з підписом і печаткою, яке прикріпив на дверях. Але в першу-таки ніч папірець зник. Пауль знову приніс такий самий документ і прикріпив на тому ж таки місці, але після вечері раз у раз виходив, перевіряючи, чи він висить. І зрештою впіймав сусіда, діда Якова, який знову намірився зняти папірець. На гвалт вибігла Анна. Як з'ясувалося, дід не мав лихих намірів, а брав папір для розпалювання печі. Пауль довго й весело, по-хлоп'ячому сміявся, дізнавшись про причину тих крадіжок. А з наступного дня завжди приносив якийсь папір чи газети і просив Анну поділитися з «Großvater Якоф», щоб той більше не зривав оголошення на ганку.

Відтоді у двір ніхто зі сторонніх ніколи не входив, лише в 1943-му, коли почались бомбардування, Пауль привів кількох солдатів, щоб ті вирили в садочку сховок, облаштували його дошками, і строго велів «Frau Hanna» перенести туди найнеобхідніше, склавши у спеціальний мішок, який завбачливо приготував, і швидко ховатися там під час небезпеки.

За весь час, поки Пауль мешкав разом із Анною та її донькою, він ніколи не підвищив голосу, не наказував, а навпаки, спершу завжди запитував: «Чи це можливо?», люб'язно прохав, а потім багато разів дякував, і тишком-нишком клав на кухонний стіл продукти.

Одного вечора за кілька днів до нового 1942 року вони втрьох виготовляли іграшки для ялинки. Пауль власноруч зробив кілька янголів — таких гарних, що Анна й Неоніла тільки зачаровано хитали головами. Він розсміявся. Просто, задержувато, похлоп'ячому. Але, якоїсь миті, побачивши, як зреагували на його сміх,— мов равлик, сховався в собі...

У пам'яті Анни зринуло далеке-далеке дореволюційне дитинство. У них на великій пухнастій ялинці теж були янголи! Вони з татом купували їх на базарі. Удвох вибирали...

Наступного вечора ялинку Пауль прикрашав разом із Неонілою, бо Анна готувала нехитру вечерю. Раптом він згадав, що приніс жовту фольгу й горіхи. Йому хотілося, щоб на ялинці висіли «золоті» горішки...

Того вечора постоялець довго розповідав про свою матінку, про менших сестричок, якими опікувався з дитинства, журився, як вони там без нього, чи отримують його посилки з фронту. Говорив повільно, іноді перекладаючи сказане ламаною російською...

Вочевидь, йому дуже хотілося, щоб його зрозуміли...

Незвичайною була й новорічна ніч 1941–1942-го. Пауль був одягнений у цивільне й анітрохи не схожий на німця...

Одного янгола з тієї ялинки Анна таки зберегла. Він завжди лежав окремо від решти прикрас. Діставала його, коли ялинка була вже вбрана, й завжди, важко зітхнувши, вішала високо — щоб онуки не дістали й, не дай Господи, не пошкодили безцінну реліквію, яка нагадувала про справжню Людину...

Пауль завжди лишався вдома, щойно в місті організовували облави на молодь. Дуже нервувався, не впускаючи нікого не те що до хати, а навіть у двір.

Подеколи просили захисту сусіди — і він нікому не відмовляв. Але багато разів уранці, йдучи на службу, нагадував Анні: нікому не можна говорити, що він не нацист...

Одного вечора Пауль чомусь прийшов пізно. Анна та її донька були схвильовані, а побачивши, що очі його світяться радістю, здивувалися. Він розгорнув пакуночок і показав три мандаринки. Простягнув їх господині й, щасливий, у захваті дивився на неї. Та коли Анна почала вклонятись і дякувати, раптом здивовано й наче ображено мовив:

— Nein, Frau Hanna!¹

Вона взяла ті мандаринки, і сльози горохом закапали з її очей. А Пауль, зітхаючи, захитав головою, наче прохав, щоб не плакали...

Восени 1943-го, коли фронт наблизився до Полтавщини, він дуже нервувався. Рано йшов на свою службу, повертався пізно.

¹ Ні, пані Анно! (нім.).

Увесь змарнів, був похмурий, похнюплений. Уранці, виходячи з хати, скрушно зітхав, обводячи все дивним поглядом, наче боявся ввечері не повернутися.

Одного дня він прийшов по обіді й, навіть не зачинивши дверей до кабінету, почав ладнати валізи.

Анна й Неоніла на кухні з-під лоба спостерігали за ним. Неочікувано Пауль вийшов і простягнув дівчині невелику книжку — вірші Гайне:

— Meine kleine Schwester Neonila!² — він усміхнувся й покивав головою...

Ту збілочку було видано в Берліні 1897 року до сторіччя Christian Johann Heinrich Heine. З палітурки можна було зробити висновок, що її часто читали...

Невдовзі до будинку під'їхав мотоцикл. Пауль узяв свої речі, окинув поглядом Анну та Неонілу, якимось винувато нахилив голову:

— Auf Wiedersehen! Прощайте...

Він швидко вийшов, і вже за мить мотоцикл загуркотів. Жінка й дівчина вискочили з хати, щоб хоч поглянути вслід. І здивовано побачили на ганку вартового:

— Я стояль сдес. Пауль bestellt³...

Того вечора знову зробилося страшно: а що буде далі?..

Вартовий стояв, аж доки від радянських артилерійських снарядів загорілися перші будинки на Київській.

— Нині, мабуть, доведеться скористатися сховком Пауля в садочку, — мовила Анна доньці.

Вони ще встигли нашвидку повечеряти, винести у сховок усе істівне, документи, одяг, старий кожух, на якому потім сиділи, притискаючись одна до одної, коли снаряди вибухали неподалік.

Раптом Неоніла зойкнула, підвелась і побігла до хати. Анна розгубилася. Та невдовзі скрипнули двері. Захекана донька стрибнула у сховок, притуляючи до грудей кілька книжок із бібліотеки діда й батька. Поміж них був і дарунок Пауля. Анна не сварила доньки...

---

² Моя маленька сестро Неоніло! (нім.).

³ У порядку (нім.).

Події, що розгортались у Кременчуці після визволення міста, змусили обох їх сховати далеко-далеко в потаємному куточку душі цей спомин на довгі роки. Неоніліні діти ніяк не могли зрозуміти, чому бабуня Анна останнім вішає на ялинку того янгола й суворо попереджає, щоб його не чіпали. Неоніла, коли ялинка була прикрашена, завше очима шукала саме ту фігурку й радісно зітхала, можливо, промовляючи про себе:

— Янгол Пауля на своєму місці — охороняє...

Шойно Зінаїда, старша з дівчат, народила свою першу донечку, Анна зібрала нехитрі пожитки й поїхала жити до Золотоноші.

Минуло багато років. Якось вона завітала з гостиною до меншої доньки на старий Новий рік і побачила янгола:

— Він із тобою? — запитала Неонілу й розплакалася.

Того дня вони довго удвох обіймалися, схлипували й шепотілись, а діти не розуміли чому...

Але тоді ще не настав час розповісти правду.

P. S. У березні 2018-го я редагував книжку Броніслава Сьоміка та його доньки Олени — про Другу світову й підпілля Кременчука. І раптом в око впало: «Із засекречених архівних даних відомо, що учасниками підпілля були двоє німецьких унтер-офіцерів. Відомо, що одного з них звали Пауль...»

У голові одразу ж промайнуло: «А може, це наш Пауль?..»

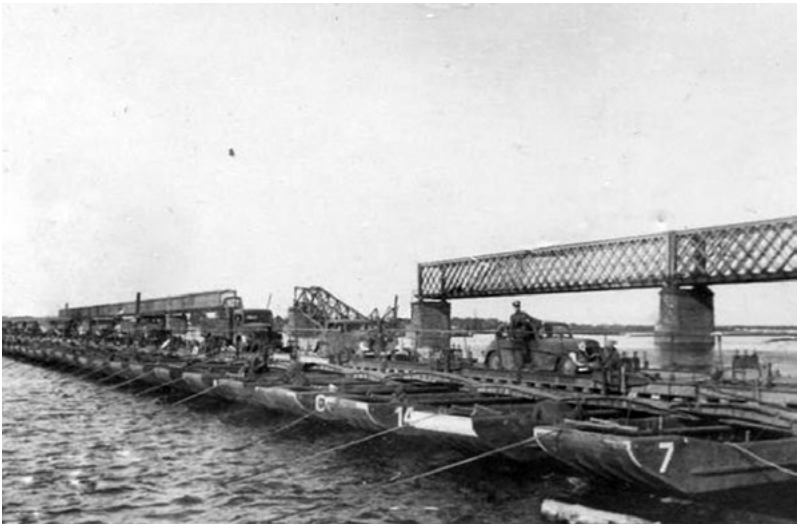
Кілька днів роздуми про німця, що квартирував у Анни Василенко, не полишали ні серця, ні душі. Його, мабуть, уже немає серед живих, та, може, є діти чи хтось із рідних??? Але як дізнаєшся?..

І все-таки на душі тепло й добре, бо ж віриться, що така добра Людина неодмінно мала залишити по собі нащадків! Тож хай вони будуть щасливими! Цього дуже хотів Пауль!

А ще він хотів, щоб у всіх країнах новорічної чи різдвяної ночі діти з батьками, всі разом, прикрашали ялинки...

Відновлення переправи через Дніпро. Можливо, тут є і Пауль

Переправа, яку будував Пауль

ЗІНАІДА

Кажуть, що війна — «справа мужчин». Але участь дівчат і жінок у Другій світовій була суворою реальністю. Вони йшли на фронт зі своїми однокласниками, однокурсниками, випускниками, коханими, братами, чоловіками... І на тендітних плечах винесли увесь неймовірний тягар війни, захищаючи рідну землю від ворога.

Зінаїда Іванівна Зацарна народилася в Сумах, виростала, живучи з мамою у Кременчуці, що на березі Дніпра. 13 липня 1938-го по закінченні Кременчуцької школи медсестер почала працювати операційною сестрою в лікарні № 2 міста-посаду Крюкова. Але невдовзі її призвали на фінську...

Від 26 червня до 14 грудня 1941-го вона виконувала обов'язки старшої операційної сестри у шпиталі на Центральному фронті. 15 грудня Зіну відкомандирували в розпорядження Південно-Західного фронту — на таку саму посаду в пересувному шпиталі.

Наприкінці липня 1942 року Зінаїда і вдень, і вночі без будь-якого спочинку стояла біля операційного столу поруч із хірургом. У вільні хвилинки, знявши закривавлений халат, йшла допомагати тітці Галі, шістдесятирічній медсестрі, доглядати поранених у палатах. Щодоби роботи було вдосталь, пацієнтів везли й везли звідусіль. Не вистачало ні ліжок, ні лежаків, ні навіть нош, аби перенести людину з операційного столу на тапчан. Декого евакуюювали в глиб країни.

Того літнього дня 1942 року Зіна кілька годин поспіль не полишала робочого місця. Терміново потрібно було оперувати велику кількість тяжкопоранених. У хірургічній палатці ніхто не знав, що полк, а з ним і шпиталь оточили гітлерівці. Операційна бригада не звертала уваги на звуки обстрілу. Не вперше їм усім доводилося виконувати свою роботу під кулями. Та раптом Зіну поранили в ногу. Вона впала на спину, але руки із затискачами

механічно тримала перед собою — хірург не припиняв оперувати. Підскочила санітарка, допомогла підвестися, наклали пов'язку, ніколи було витягати осколок. Однак щойно вона знову стала поруч із хірургом, до операційної ввірвалися німці...

Так Зіна разом з усім медичним персоналом і пораненими потрапила в полон.

Важкий шлях до залізничної колії тривав, здавалося, вічність. Нарешті всіх, хто вижив, мов худобу загнали до брудного вантажного вагона. Через кілька годин потяг рушив. Та за цей час хірург устиг витягти з ноги медсестри осколки й перемотав її тим самим бинтом, стенаючи плечима — немов просячи вибачення. У невідомому напрямку без зупинки їхали кілька днів. Нарешті одного вечора — якась станція, вагонні двері відсунули, усі живі полегшено зітхнули й почали хапати, мов риби, свіже повітря. Солдати виклали дошки, і по них швидко піднялись інші солдати — автоматники. Пальцями ткнувши в кількох полонених, веліли їм винести тіла померлих. Коли у вагоні залишилися тільки живі, туди внесли металеву діжку й почали роздавати в мисках невідомо з чого наколочену щербу. Нічна серпнева прохолода трохи остудила всіх. Віднині можна було простягти ноги й сидіти, обпершись об стінку. Хтось миттю заснув, важко дихаючи і тривожно скрикуючи вві сні. А щойно зійшов місяць — ешелон знову кудись поїхав...

Здавалося, що та подорож і нічні зупинки на невідомих станціях і полустанках ніколи не скінчатся.

Лише на початку вересня потяг стишив хід і зупинився біля залізничного вокзалу Кременчука. Зінаїді не вірилося, що її привезли до рідного міста. Вагони з полоненими спрямували на першу колію. Коли відтягли двері, ті, хто був попереду, побачили довгий коридор із колючого дроту. Туди почали виштовхувати полонених. Їх гнали до розподільчого табору, який нацисти розташували навпроти залізничного вокзалу на території колишнього парку. Згодом людей «сортували» й відправляли в різні табори — кременчуцькі та інші, яких на Полтавщині було чимало.

Про сестру згадувала Неоніла Василенко:

— *Не пам'ятаю хто саме з маминих знайомих прибіг до нас о п'ятій ранку і сказав, начебто бачили поранену Зіну в таборі для військовополонених навпроти вокзалу. Поки ми з мамою туди прибігли, її вже перевели до іншого табору. З нами ніхто не хотів розмовляти, а допитатися, куди ж відправили сестру, ми не змогли. Єдиною нашою радістю була звістка, що прізвище Зіни справді знайшлось у списках. І що її як місцеву, мабуть, відіслали в якийсь недалекий табір.*

Того дня ми почали шукати Зіну. Від самого ранку я з Людою, двоюрідною сестрою, а мама з тіткою Надею, рідною сестрою мого тата, ходили навколо таборів, огорожених колючим дротом, і кликали її.

За кілька днів розшукали Зіну у величезному таборі військовополонених — там, де нині меморіал «Вічно живим». Уночі 19 вересня різко похолодало, але нам вдалося перекинути її через колючий дріт цивільний одяг. Мама в хустинку загорнула кілька варених картоплин. Рано-вранці наступної доби ми з нею, а також із тіткою Кілею, рідною сестрою мами, тіткою Надею і Людою, тіткою Нюсею (дружиною маминого рідного молодшого брата — дядька Василя), її сестрою тіткою Манею та їхнім сином Михайлом пішли викупувати Зіну. Мама й тітки вмовили одного вартового німця. Мама віддала йому золоту обручку, сережки, старовинну брошку, а із собою ми мали документи, які підтверджували, що Зіна наша рідня, що вона народилась у Кременчуці, тикали й довоєнне фото, де ми разом із сестрою та мамою. Вартовий щось гаркнув, підійшов офіцер, подивився документи, дав підписати якісь папірці. Кажуть, що тоді чимало людей приходило в табори й викупувало за гроші, продукти, одяг не лише рідних, а й незнайомих, називаючи їх своїми синами, доньками, братами, сестрами, батьками і просто рідними, ставлячи на якихось документах підписи. Фашисти неохоче віддавали полонених, одягнених у військову офіцерську форму, а тих, хто був у цивільному, віддавали, бо в таборах нічим було годувати й полонені пухли від голоду та спраги...

У Зіни запалилася рана, до того ж кілька днів поспіль вона нічого не пила й не їла. Їти не мала сили, навіть коли її вели по-підруки. А мама й тітки теж не мали сил її нести, хоча від тієї Зіни, яка пішла на фронт, лишилася хіба що половина. Але треба було якомога швидше відійти від табору. Жінкам якимось-таки вдалося віднести Зіну в найближчу вуличку, там і сховались у кущах верболозу. З розповідей знайомих ми знали, що траплялися й такі випадки, коли патруль, зустрівши полонених у місті, повертав їх у табір без будь-яких розмов. Михайло та Люда побігли по дворах випрошувати якусь тачку, щоб на ній відвезти Зіну додому. Ми тоді мешкали на Київській, біля Дніпра. Це дуже далеко. Я страшенно боялася залишити сестру хоч би на хвилину. Зіна дуже змерзла, хоч була гарячою (від високої температури), тож я весь час тримала її за руку й озивалася, коли вона непритомніла. Сестра була блідою, дуже змарнілою і більше нагадувала змучену дорослу жінку, ніж дівчину.

А Зіні тоді, у вересні 1942-го, не виповнилося й двадцяти двох. Мене весь час тіпало від страху, від усього побаченого, а Люди й Мишка все не було...

Які ми були щасливі, коли вони притягли стареньку дерев'яну садову тачку! Жінки швидко зняли із себе все тепле й закутали Зіну. Ми рушили манівцями: боялися нарватись на патрулі. Прийшли аж надвечір. Удома була бабуня Наталочка, таткова мама. Вона заварила якісь трави, корінчики, листячко, нагріла багато води. Дорослі відправили дітей до тітки Нюсі (вона мешкала біля ринку й мала дві великі кімнати в колишньому панському будинку), щоб не плуталися під ногами.

Навіть дуже перенервувавши й змерзнувши, я все одно цілу ніч погано спала. Снилися жахи, дуже боялась і хвилювалася за сестру.

Удосвіта я тихенько вислизнула з хати й побігла додому. Зіна лежала на маминому ліжку. Мала високу температуру й металась, марячи. Поруч сиділи бабуня та мама. Вони раз по раз змінювали компреси, щоб збити жар. Лише надвечір 21 вересня Зіна отямилась і попрохала пити. Мама тієї миті розплакалася

і сказала, що це найдорожчий дарунок Господа їй на день народження — 22 вересня.

Згодом Зіна оклигала, та на нозі так і zostалися величезний рубець і глибока яма — наче собаки вирвали.

Вона була з нами до самісінького звільнення Кременчука, а коли прийшли червоноармійці, відразу ж пішла до командування й розповіла все про себе. Її до завершення перевірки записали в резерв. Але ненадовго. 2 січня 1944 року викликали й направили на Перший Український фронт...

А далі було чимало бойових доріг Україною, Європою... Навіть через довгі роки по війні Зінаїда Іванівна згадувала, як важко вистоювала десятками годин біля операційного столу, адже відволікатися від рук і погляду хірурга не можна було ні на мить...

Наказом за № 0152 від 20 травня 1944 року по П'ятій гвардійській армії Зінаїді Іванівні Зацарній присвоїли звання молодшого лейтенанта медичної служби. Війна для неї скінчилася наприкінці травня 1945-го.

Улітку того самого року Зіна повернулася до рідного Кременчука. Ні мама, ні сестра не вірили, що її вже нікуди від них не заберуть. Перші місяці не могла звикнути до сну. Часто прокидалася, поривалася бігти допомагати пораненим. Або ж уві сні нагадувала комусь про те, що вона не спить, а лише дрімає, і казала, щоб її відразу кликали за потреби. Іноді розмовляла сплячи, «упрошувала хірурга» залишити пораненому ногу чи руку, доводячи, що то ще пацан...

Коли я бував із родиною в повоєнні роки на День перемоги у тітки Зіни в Золотоноші, куди направили працювати її чоловіка Миколу Івановича Андреева, ми сідали всі разом за стіл. Спершу підводилися тітка Зіна та Микола Іванович і, цокаючись, вітали одне одного з тим, що залишилися живі, що вберегли своє кохання, незважаючи ні на що.

І завше з ока Зінаїди Іванівни скочувалась у бокал сльоза...

*Зінаїда Іванівна Андрєєва (Зацарна), 1920–1995.
Фото 1944 року*

Зіна у фінську війну

Зіна й Микола Іванович Андрєєв, 1945

Ганна ШЕЛЯГ, 1993 р.н., м. Київ

НІНА ЗАПІЗНИЛАСЯ

Ніна бачила, як злетіла в повітря комендатура на Хрещатику. Точніше чула. Тоді в центрі біля Головоштамту зібралось дуже багато людей. Ніну мама відпустила на вулицю лише за умови, що вона від Іри й Цилі не відходить ані на крок, бо ж то вже старшокласниці, а їй тільки чотирнадцять. Було аж надто страшно, але й цікаво: що ж там відбувається? Та подружки не дійшли до Хрещатика: почули вибух. За ним майже відразу — другий. А потім біля кафе з морозивом побачили жінку в обгорілому шматті. Перегородивши дорогу, вона закричала: «Не йдіть туди, діти! Там смерть!» Тоді страх пересилив цікавість і подружки побігли додому.

У будинку номер вісім жило чимало різного люду: українці, росіяни, євреї — і ніхто зважав на різницю в національності. Було дуже багато дітей. Ніна найбільше дружила із сестрою Цилі Бертою, яку в дворі кликали Бебка. Сиділи вдвох за партою в школі. Бебка росла хвацькою дівчиною: із хлопцями у футбол грала й битися вміла непогано, Ніну захищала в разі потреби, адже та маленька була, худенька — учениця балетної студії.

Після вибухів на Хрещатику одні казали, що то німці знищують центр Києва, другі — що радянські партизани. Хай там як, а в місті почалися жорстокі репресії. Всюди розвішували оголошення: «Розстріляно 500 осіб», «Розстріляно 400 осіб». А 28 вересня вийшов наказ:

«Наказується всім жидам міста Києва і околиць зібратися в понеділок дня 29 вересня 1941 року до год. 8 ранку при вул. Мельника — Доктерівській (коло кладовища). Всі повинні забрати з собою документи, гроші, білизну та інше. Хто не підпорядкується цьому розпорядженню, буде розстріляний».

Прочитавши оголошення, весь будинок номер вісім зібрався проводити своїх євреїв. Ніхто не знав, куди їх вивезуть: хтось казав, ніби до Німеччини, інші жартували: «До Землі Обітованої». Ніна з Бєбкою та Цилєю обмінялися фотокартками.

Євреї рухалися через місто величезною колоною, а поряд крокували українці, росіяни — всі друзі проводжали їх. Ніна йшла просто в колоні, тримаючи Бєбку за руку. Проминувши вулицю Артема, вони опинилися на Пугачова й побачили: барикада, дві зенітки, жандарми з автоматами, у величезних чоботях. Ці жандарми пропускали всіх за барикаду, але назад уже нікого не випускали. Ніна ще нічого не розуміла, але відчула страх за подруг і сказала: «Дівчата, ви туди не йдіть. Ви на мене тут зачекайте, я вам метрики принесу. Тобі, Бєбка, свою, а для Цилі — метрику сестри Ліди, бо ж ми українки».

І помчала додому. Але тоді вже поповзли чутки, що євреїв убивають просто там, за цегляним заводом. Тож коли Ніна повернулася додому, мама її вдруге надвір не пустила. Усю ніч дівчина крутилася в ліжку, не могла заснути, думала про подруг. Нарешті вже перед ранком наважилася втекти з дому, взявши метрики. Із нею пішла приятелька — українка Маргарита, дуже сміливої, бойової вдачі. Ось і та сама вулиця Пугачова, де Ніна залишила Цилю з Бєбкою... Але там жодної живої душі — лише кілька пустих возів.

Праворуч від Лук'янівського цвинтаря, трохи ближче за єврейський, був великий пустир. Дівчата помітили, що там з'явилася якась дивна огорожа із жердинок. А навколо тиша і все ще темно. Перелізли ті жердинки, побачили: усю землю густо вкрито якимись паперами. Придивилися — паспорти. Ніна присіла, нахилилася, трохи розворушила руками — фотокартка. Та сама, що вона подарувала подругам, — портрет Цилі з Ірою (вони були однокласницями). А на ньому три дірки — сліди від шипів на жандармових чоботиськах. Мабуть, сестри чекали на Ніну скільки можна було. Їх убивали серед останніх, тому знахідка й лежала зовсім скраю.

Ніна підвелася. Не плакала. Ще не встигла зрозуміти... Раптом Маргарита схопила її за руку: «Чуєш?!» Кроки. А відтак гучне: «Halt!»¹

¹ Стей! (нім.).

І в повітрі ніби цвірінькання — цюр-цюр-цюр. Звісно, якби хотіли вбити, то влучили б. Однак бачили, що перед ними малі дівчата. І все одно подругам здавалося: гнатимуться, знайдуть, уб'ють. Вони буквально перелетіли огорожу кладовища, залізли в склеп. Сиділи там до вечора, боялися й носа показати. Ніна повернулася додому вже поночі — пробралася маленькими вуличками, потім по дахах і у вікно (адже була комендантська година).

Ще тижні зо два не виходила з дому, навіть із ліжка не вставала, тільки роздивлялася фотокартку. Яке ж це справді було чудо: поміж сотень тисяч паперів її знайти! Так, ніби вона сама відкрилася Ніні, щоб нагадати, щоб вічно нагадувати. А може, щоб докорити: «Як же ти могла так запізнитися?»

І дотепер щоразу, як доводиться проїздити Лук'янівку, Сирець, а особливо — військовий цвинтар, що на місці того пустиря, серце стискається, на очі навертаються сльози. Ніна не змогла допомогти, хоч як хотіла. Запізнилася. Та вона зберігає фото. Береже пам'ять про подруг. Для неї їх ніколи не було вбито. І не буде.

Циля Добрускіна та Іра Мицик, шкільні подруги Ніни Тихонівни Миронової. Фото зроблено 25 вересня 1941 року, за чотири дні до розстрілів у Бабиному Яру

НІНА Й НІМЦІ

Після розстрілів у Бабиному Яру стало зрозуміло: в Києві залишатися не можна. Тільки старенька бабуся не захотіла нікуди вибиратись, але й Ніна, й Валя, й мама — всі пішли. Буквально в чому стояли, тільки документи прихопили. Прошкували довго, здавалося, безкінечно... Та нарешті дісталися якогось села. Не зупинилися — впали біля колодязя у дворі. Вийшла жінка, назвалася тьотою Дусею і назву села сказала — Шамраївка. Геть незнайома людина пригріла, нагодувала, ноги дітям залікувала, бо взуття разом зі шкірою із себе зняли після тієї дороги. А ще допомогла Ніні працевлаштуватися на цукровому заводі. Нічні зміни, без вихідних, зате ж дівчина всю родину тепер годувала, і місце їм дали у великій хаті в центрі села. На тій цукроварні працювали цікаві люди: головним інженером був лауреат Ленінської та Сталінської трудових премій, який не встиг евакуюватись, а старшим механіком — один із ватажків червоного партизанського загону. І серед робітників партизанів не бракувало. Більшість — із полонених.

Німців у Шамраївці було тоді негусто: Роберт, новий власник заводу, та його охорона. А старостою служив українець на прізвище Погуляйко. Його змусили: «Не хочеш — розстріляємо». Усіх змушували. Лише один на все село знайшовся доброволець, такий собі Микола, що сам у поліцаї пішов. Почав із того, що власного батька здав СС. А Погуляйко був свій. Він усе знав: і про те, що партизани на заводі збираються, і про те, де молодь переховується. А ще знав, коли есесівці мають влаштовувати облави. У такі дні зранку приїздив до центру велосипедом і ставив його біля найбільшого будинку — то був для всіх знак: ховайтеся!

Німці в Шамраївці почали з'являтися вже під час відступу. Тоді Ніна їх багато бачила. Зустрічала серед солдатів хлопців чотирнадцяти-шістнадцяти років, своїх однолітків. Вони

зупинялися просто на узбіччі, сідали й плакали, знімаючи чоботи зі стертих до крові ніг.

А потім стали підселяти німців до хати, де жила Ніна. Спочатку прийшло двоє денщиків, зайняли найбільшу кімнату (а слов'янам місце на кухні). Одного з них звали Фріц. Той пихатий товстий чолов'яга цілими днями сидів, нігті свої полірував. Другого — Ганс, і він був інакший, не такий типовий «фріц», як власне Фріц. Ганс побачив, як Ніна й Валя, дві худенькі дівчинки, пиляють величезну колоду на дрова, й сам почав за них це робити. І воду з криниці носив завжди для мами. Фріц із нього насміхався: «Wie kannst du diesen Schweinen helfen?»²

На початку листопада, коли в Шамраївці вже було чути, як наближається лінія вогню, ці двоє пішли, а на їхньому місці розмістили саперну роту. Чотирнадцять німецьких солдатів, усі молоді, красиві, високі, веселі страшенно, — такими їх Ніна пам'ятає. Зайняли одну кімнату, а в спальні, де велике ліжко стояло, поклали всю свою зброю, сказали: «Wir kaempfen nicht mehr»³. Тоді всі сільські діти до цієї хати збиралися вечорами: один із саперів, син власника цирку, вистави влаштовував, фокуси показував, смішив. Найстаршого й найвищого в роті звали Фрідріх. У нього весь час боліло горло, і мама Ніни його лікувала. Коли одного разу хотіла зав'язати йому шалик, цей величезний солдат став перед тендітною маленькою жінкою на коліна. А потім руку їй поцілував із вдячністю і сказав ламаною російською: «Ми скоро уйті, русіш будет тут».

В останній день, коли в селі уже всі знали, що Червона армія переправилася через Дніпро, по них прийшли. Ще не «русіш» — свої. Мама тоді наварила супу на всю роту — хлопчиків-саперів погодувати на прощання. Уже розставила тарілки, аж тут зайшов один, що на сторожі біля входу стояв, каже: «СС сюди йде». І вся рота — до городу мерщій через задні двері. У канави поховалися. Тож за стіл сіла Ніна із сестрою, дітей сільських накликали, їм того

---

² Як ти можеш допомагати цим свиням? (нім.).

³ Ми більше не воюємо (нім.).

супу мама й насипала. Заходить есесівець: «Wo sind Soldaten?»⁴ Мама йому: «Wir haben keinen Soldaten gesehen»⁵. А біля входу за завісою шинелі тих бійців висять — варто руку підняти, і есесівець їх торкнеться. У спальні двері не зачинені, і там просто навпроти входу під ліжком сапери автомати свої звалили. Та есесівець не підняв руки й не зазирнув туди. Оглянув усіх за столом, утягнув носом густий запах німецьких консервів, що їх мама додала до супу. Все зрозумів... А тоді сказав: «Nur Frauen und Kinder sind da»⁶. І пішов. А сапери повернулися з городів із реготом і взялися до страви.

Наступного ранку, коли Ніна прокинулась, у хаті вже не було ані німців, ані шинелей, ані автоматів. Та невдовзі забіг Фрідріх, приніс величезний мідний чайник, светр із себе зняв, теплий, із доброї чистої вовни — мамі віддав на знак подяки. Так вони й пішли. А наступного дня в Шамраївці вже були «наші». Їх вітали з радістю, Погуляйко влаштував урочистості, поліцаї всі відразу приєдналися до них. Миколу, який уже багатьох партизанів здав гітлерівцям, убили, і нікому не було його шкода. А за тими веселими німецькими красенями-саперами Ніна й досі трохи сумує.

---

⁴ Де солдати? (нім.).

⁵ Ми не бачили ніяких солдатів (нім.).

⁶ Тут лише жінки й діти (нім.).

Олеся ШЕПІТЬКО, 1948 р.н., м. Харків, Україна

МИТЬ ВІЧНОСТІ

Вона тихо зайшла до кімнати й важко опустилася на стілець. «Хіба я забула зачинити вхідні двері? Мабуть, так. Наша комуналка на розі Мироносицької та Петровського для всієї української громади Харкова прохідний двір». Початок дев'яностих, сподівання та розчарування. Інна важко дихає і мовчить. Завжди говірка й привітна, вона має розгублений вигляд і не знаходить слів.

— Він знову написав.

— Хто?

— Ріхард. Я прийшла запитати поради. Сама ні на що не зважусь, так відвикла від позитивних емоцій, від ширості... А це триває вже понад тиждень. Щодня два-три листи. Довгі, відверті. Хіба таке можливо? Як він узагалі мене знайшов? Ми вже такі немолоді люди. Піввіку минуло. Усе сплигло, усе змив потік часу. Важкий потік...

Я перечитую листи, вони нагадують мені триб життя німецьких романтиків: високий політ душі, вир, із якого постає пісня серця, щирість, що не відає ані рангів, ані меж.

— Може, тут не без якоїсь частки шизофренії? — якимось ніби з острахом перепитує Інна.

— А якщо й так, хіба такий стиль спілкування не кращий за решту?!

— Кращий. Але поїхати туди через стільки літ! Якими ж ми побачимо одне одного, двоє старих змучених людей?!

— А ви думайте про те, якими були тоді, якою мовою говорила душа, як билося серце.

* * *

Тоді вона жила із хворою матір'ю, а до них іще поселили німця й наказали турбуватися про нього... Минали важкі дні окупації. Інна писала вірші, мріяла про самостійну Україну, за яку загинув її батько. Друзі й товариші по школі збиралися відступати разом із Вермахтом, якщо до цього дійде. Інна знала, що лишиться біля матері, бо та хвора й потребує догляду. Колись мати могла стати оперною співачкою, але її молодість минула по царських тюрмах, а згодом (у тридцяті) їй випала доля дружини ворога народу...

А тут іще занедужав німець. І занедужав не так, як усі. Душею. Щось у нього трапилося. Мати попросила Інну щиро з ним поговорити, бо ж людина. А ще додала, що й батько порадив би те саме...

Батько був для Інни світочем і дороговказом, вона не зреклася його, коли цього вимагали в університеті, погрожуючи відрахуванням. Із гордістю носила тавро доньки ворога народу. Він був педагогом із великої літери. Дівчина відмовлялася вірити, що тіло його давно зникло десь на дні Охотського моря. Приходив на допомогу всім, хто її потребував. Інна чинитиме як батько...

Ріхард сидів за столом, не зводячи очей із пістолета, що лежав перед ним. Тож навіть не помітив, як зайшла Інна. Сумно запитував себе:

— Навіщо вона покинула нас оце тепер, коли я так далеко, а вони такі малі й безпорадні?

— Німецька жінка покинула малих дітей? — мимоволі вивалося в Інни.

Чоловік оглянувся, він лише тепер по-справжньому завважив її. Щось його зачепило за живе. Мабуть, щиросердне здивування із приводу такого ганебного вчинку саме німецької жінки. Він охопив голову руками, ніби хотів закричати, завити, розбити об щось ту голову, але тільки заціпенів.

— Вона померла,— ледве проворушив затерплими губами.
— А в мене не стало батька,— тихо промовила дівчина.— Нас покидають найрідніші. І все-таки є речі, страшніші за смерть.

— Які? — гарячково перепитав Ріхард, намагаючись учепитися руками за стіл, його трясла лихоманка.

— Мій батько найстрашнішою вважав зраду.

— Це ви кажете мені? Вашому ворогові? Уже те, що ми довірливо розмовляємо одне з одним, для нас обох є неприпустимим.

Інна не встигла нічого відповісти, бо німець важко сповз під стіл, а коли вона спробувала його звідти витягти, відчула, що він просто горить від пропасниці. Матір засмучувати не стала, натерла постояльца оцтом, заварила трав, яких вони насушили за літо цілі мішки, облазивши всю Немишлю¹. Німця не можна було лишати самого. Цілу ніч Інна сиділа біля нього, натирала, відпоювала, читала поезію. Згадала, що до війни сама писала вірші німецькою. Ось їх і почала декламувати хворому. Він спершу слухав мовчки, потім запитав:

— Це Гайне?

Інна розгубилась — і раптом несподівано для себе погодилася:

— Так.

— Дивно. Звучить як Гайне, але таких його рядків я не знаю, хоча думав, що читав усе. Зрештою, яка різниця? Усе одно він заборонений і всі його книжки спалено.

Інна повагалася, потім зізналась:

— Ці вірші писала я сама. Ще до війни. Мабуть, просто наслідувала німецького поета.

— Гайне — єврей. Краще ніде не говори про нього. Краще почитай мені ще свої вірші. Ти й українською пишеш?

— Аякже! Українська — моя рідна мова, за неї загинув мій батько. А ось за цей вірш, мабуть, загину я.

---

¹ Немишля — район Харкова.

Інна захоплено прочитала поезію під назвою «Привіт тобі, весно», а потім коротко переказала її зміст німецькою. Вона так захопилася, що сіла за фортепіано й заграла якусь дивну мелодію. То була імпровізація.

— За що ж тут карати? — здивувався хворий. — У німецького романтика Гайнріха фон Фаллерслебена також є вірш-вітання для весни: «Sei willkommen, lieber Frühling»².

— Мій вірш було опубліковано в «Новій Україні», це газета українських патріотів. А ще я працюю друкаркою в німецькій управі...

Ріхарда хотіли забрати до госпіталю, однак він навідріз відмовився, сказав, що одужає лише тут. Німецький лікар недоволено оглянув його й ніби з якимось осудом поцікавився:

— Geisteskrank?³

У цьому запитанні був осуд, присуд, вирок. Якусь хвилинку він посидів мовчки, прискіпливо затримав погляд на Інні, її матері, потім іще раз подивився на Ріхарда, мовби наставляв його: ти німець, не втримаєш цього високого призначення — нарікай на себе. Озвучувати нічого не став, зупинився перед Інниною матір'ю і коротко заявив:

— Три дні. За три дні він має піднятися, інакше вам усім просто капут.

То були три дні найбільшої душевної щирості, найглибшої відвертості, найтеплішого порозуміння. Виявилось, що в мирному житті Ріхард був художником, а війна посадила його за кермо вантажного автомобіля. Що він возив? А що може возити вантажівка на війні? Звичайно ж, смерть. Але він більше не може возити смерть! Він художник, він має ловити мить вічності й утілювати її у квітах, людських обличчях, неповторних краєвидах. Він має славити життя... А Інна говорила, що її найбільшою мрією є поема про батька. Не раз пробувала написати її, але нічого з того не виходило. Мабуть, не дозріла душею.

---

² «Вітаємо тебе, люба весно!» (нім.).

³ Душевнхворий (нім.).

— Дозрієш, — утішав її хворий, — бо душа в тебе чиста, як у немовляти, бо такі, як ти, народжуються, щоб наvertати людей до простоти й щирості. Ти не зрадила свого батька, хоча тобі жорстоко погрожували, тебе підло спокушали. Ти зігріла мою вже майже мертву душу, і я лишився на цьому світі.

— Ти повинен жити заради своїх дітей. Таким маленьким не можна без найріднішої, найближчої людини. Я знаю, як це — її втратити.

Ріхард обережно, ніби вона була з порцеляни, обхопив Інну за плечі.

— Я тебе знайду після війни.

— Мабуть, ні, — сумно зітхнула дівчина. — Певно, тоді мене відправлять батьковими слідами ...

Через три дні почався відступ німецьких частин із Харкова. На захід подались і найближчі друзі Інни — Олекса Веретенченко, Оксана Соловей. Інна лишалася біля матері. Навесні їм дали ділянку землі під город там, де згодом виріс новий район міста під назвою Салтівка. А тоді вони на кожному кроці викупували із землі людські кістки. На тих кістках не було написано, чий вони: німців, росіян, українців...

Важка гебістська коса знову оминула дівчину, вона вчителювала й писала вірші та оповідання. Працювати у звичайній школі їй не дозволили — тільки у вечірній. Її твори для дітей охоче друкували, а згодом Інну прийняли до Спілки письменників. Згодом здійснилася мрія її життя — вона написала поему про батька. Виходила заміж — нетривале заміжжя не принесло їй щастя, зате дало коханого сина Юрасика, якому вона присвячувала оповідання. Але як розповісти тепер давно дорослому синові оцю історію? Та чи й треба?

***

— Треба просто їхати туди, де тебе найбільше ждуть, — кажу я.

Ми робимо для Інни паспорт, візу, просто силоміць виштовхуємо її до Німеччини в затишний Кірхгайм-унтер-Тек,

де на неї чекає схвильований і до нестями щасливий старий чоловік на ім'я Ріхард Дюрнер. Після війни Ріхард ще раз одружувався, одну з його доньок звати Інна. Тепер у нього дві Інни. «Doppelglück»⁴, як полюбляє він жартувати.

У нього одна нога коротша за другу на добрий десяток сантиметрів, у неї своя торба з лихом, але вони б'ють тим лихом об землю, сідають в автомобіль (інвалідське авто Ріхарда зручне, просторе) і їдуть до затишного гаю, де знаходять улюблений затишок («Gemütlichkeit»⁵). Затишок, якого Інна не мала впродовж усього свого нелегкого життя. Ріхард малює, а вона наслухає птахів, згадає рядки улюблених німецьких та українських поетів, перекладає. Вони побралися, коли їй було сімдесят п'ять, а йому всі вісімдесят, але встигли прожити разом цілу вічність. Пізніше, поховавши чоловіка, Інна зі сльозами на очах згадувала, як вони разом під тим дивним німецьким гаєм читали їхню одну на двох улюблену народну німецьку пісню про двох королівських дітей, чиє кохання виявилось нещасливим через людську зраду та підлість («Es waren zwei Königskinder...»⁶). Їм із Ріхардом поталанило дужче.

Інна встигла написати чарівну повість під назвою «І вітер пелюстки змете останні». Інну любили всі. Чи майже всі?.. Пригадується одна зустріч у Спілці. Ми вдвох щось розглядаємо. Раптом чую за спиною: «Німецька вівчарка». Озираюся — знайома вгодована комсоргівсько-парторгівська пика. Нахабно посміхається. Новоспечений патріот, переконаний у своїй безкарності. Оглядаюся на Інну. Здається, вона цього не почула, бо ж останнім часом стала недочувати...

Померла Інна Митрофанівна Христенко влітку 2002 року на морі. Може, втомилась у цьому незатишному світі, а може, те море нагадало їй інше, де вічним сном спочиває її батько. Хто знає...

---

⁴ Подвійне щастя (нім.).

⁵ Затишок (нім.).

⁶ «Жили королівські діти...» (нім.).

Василь ЩЕГЛЮК , 1944 р.н., м. Львів, Україна

ЕСТЕР І ЄВДОКІЯ

Літературний нарис

Вони стали подругами в початковій школі села Тяпче, що на Прикарпатті: обидві гарні, чорняві, стрункі. Естер, дочка єврея-крамаря Берка Земмеля, народжена у 1924 році, сиділа за однією партою з дочкою сільського ґазди Григорія Щеглюка. Їхні сім'ї дружили й на початку польської окупації мали змогу побудувати нові хати біля потічка Взірець, що звивистим вужем перетинав село й зливався в бурхливих обіймах із неспокійною річкою Свічею.

Берко майже нічим не виділявся з-поміж односельців, але покладав більші надії на гендель, а не на земельку, тому в другій половині хати облаштував крамницю. Мав дочок: старшу Лібу (рудоволосу) й молодшу Естер (красивішу).

Григорій Щеглюк, колишній вояк австрійської армії, відбув російський полон і неушкодженим повернувся на обійстя померлих батьків. Отриманий спадок, посаг дружини та працелюбність вели його сім'ю до заможності, незважаючи на побори й утиски чужої для галичан влади. Сестри повиходили заміж, а молодший брат, із яким він мав би ділити обійстя й землю, не повернувся з фронту. У 1920 році Григорій одружився з дівчиною Оленою із сусіднього села, з роду Гаврилишиних, яку покохав іще до війни. Через пару літ вона ощасливила його дітьми Павлом та Євдокією. У недалекому майбутньому цього чесного й авторитетного ґазду оберуть «солтисом», тобто головою села, і кличка Солтис приклеїться до нього навіки.

Після четвертого класу шляхи подруг розійшлися: свою красуню батьки-євреї послали вчитися у школу другого ступеня до міста Болехова, а Докію доля повела до важкої сільської праці. Але й для Естер вона не склалася по-інтелігентському, як мріялося. На початку справи татка йшли добре, однак настали неврожайні роки, люди збідніли — й він опинився на межі банкрутства. Замість дальшого навчання Естер довелося ставати до праці разом із батьками та Лібою.

Важко трудилась і Докія, в якій з'явилися сестра і ще три брати. Наймолодшого треба було носити на руках, забавляти, допомагаючи матері й батькові в усьому, тож для дівування, друзів, із якими та з Естер вона грала ролі у драмгуртку, співала в хорі, часу не вистачало.

Вибухнула Друга світова війна... Наприкінці червня 1941-го на центральному гостинці з'явилися гітлерівці на танках і мотоциклах. Нацистська влада в Галичині створювала свої органи управління, поліції, а в селах — староства. Ось поліціянти зігнали доросле населення на збори в центрі села, перед Берковою крамницею. Повітовий чиновник оголосив про призначення Григорія Щеглюка сільським старостою, а також про податки для Рейху та переселення юдеїв.

Сім'я Земмелів змушена вибиратися в дорогу. Маючи тривожні передчуття, Берко все-таки заспокоює дочок і дружину, мовляв, усе буде добре, адже фюрер перед війною обіцяв усім євреям Землю Обітовану, з якої вони колись розбрелися по світу. Мовляв, для того і збирають їх до купи, аби переправити ближче до Єрусалима... Ліба слухає і здається спокійною, а Естер просить:

— Матусю, тату, лишіть мене тут, я не хочу їхати!

Вони лагідно вмовляють:

— Мусимо, доню, вибиратися разом...

Дочка розплакалась, а за нею — і Берчиха.

Перед їхнім ганком стоять пригнічені люди, серед яких і Григорій Щеглюк із дружиною та дочкою. Поодаль — два

поліціанти з велосипедами. Прощання-проводжання було траурно-болісним для всіх. Поїхали на возі, наданому старо-стою, в поліцейському супроводі.

Через місяць-два за Довжкою, біля Карпат, за колючим дротом скупчилося близько трьох тисяч людей із дітьми та старими включно. Їх охороняла німецька шуцполіція. Охороняла недбало, тож декому вдалось утекти. Жителі навколишніх сіл та Болехова не забули про тих, кого знали. Приносили до огорожі хліб, молоко, овочі, фрукти — хто що міг. Навідувалася до подруги з повним кошиком і Євдокія. Щоразу благала: «Естер, утікай звідси, бо невідомо, що буде далі. Ходять такі чутки...» Подруга зі сльозами відповідала: «Не можу, мама не дозволяє». Мати й справді не хотіла відпускати дочок, бо надіялася на Бога й на якесь чудо. А ще разом із чоловіком вони боялися суворої кари за це від гітлерівців.

Ось у надвечір'я їх уже заганяють до вагонів товарняка на болехівській станції. Естер знову припала до матері, плачучи: «Відпусти-іть!» Батьки завагались... На щастя, це побачили торговці з Болехова, які знали Земмеля. Вони все зрозуміли й виштовхнули дівчину з рядів тих, яким робили «посадку», прошепотівши: «Лізь під вагон!»

Пізно ввечері Естер постукала у вікно старости. Докія ви-йшла й почула:

— Я втекла! Що тепер буде?..

Давно готова до цього, подруга відповіла:

— Ми тебе захистимо. Перебудеш у stodолі, де Павло має своє «гніздо».

У наповненій снопами та сіном Солтисовій stodолі нещасна дівчина при допомозі Докії та її брата з відома їхніх батьків переховувалася понад місяць. За той час у селі поліція і гестапо викрили в людських підвалах дві єврейські родини. Декого вбили на місці. Докія пильно стежила за цими подіями, підслуховувала розмови у крамниці, де порядкував її далекий родич і приятель Роман Щеглюк, розказувала подрузі

про все, приносячи їжу, заспокоювала, що до них із обшуком не прийдуть, адже батько знається зі старшим поліціантом Луговим... Проте Солтис був дуже обережний, розумів, що сусіди можуть щось рознюхати, діти не втримають язика за зубами, до того ж стодола й сіно не захистять дівчину від морозу. Порадившись із дружиною, він із настанням осені тайкома перевів Естер в інше місце. Коли дочка й син починали допитуватись, де вона, відповідав: «Вам того не треба знати. Забудьте про неї і мовчіть!»

Та чи можливо забути? На Святвечір батько подобрів: попросив дочку приготувати горнятко куті й трохи пампуків. Докія з братом здогадалися для кого, тож ще й голубців додали. Повернувшись із цвинтаря, від могил, Григорій Павлович спочатку повечеряв разом із сім'єю, а потім поніс передачу в інший кінець села.

Павло вистежив батька та схованку Естер: вона була в хаті старої вдовиці, чоловік якої не повернувся з минулої війни. Після цього він із сестрою носили передачі для подруги по чергово. Зима після Нового року була холодна: лютували морози, віяли вітри, дороги й навіть низенькі хати замітало снігом, тож батько не заперечував. У лютому від застуди й тифу померло кілька старших односельців. Ця біда оминала молодих — до пори, до часу...

Наприкінці березня, коли сніги майже розтанули, захворіла на тиф дівчина Павла — Олена Долішня. Він її дуже любив, тому переживав і намагався допомогти. На синове прохання батько дав воза з кіньми, і Павло привіз до хворої лікаря з Болехова. Проте жодні ліки й знахарські трави не зарадили — у квітні дівчина померла. Її поховали на сільському цвинтарі. Після цього Павла в селі довго не бачили: кажуть, завербувався до Народної самооборони й навіть брав участь у бою з гітлерівцями в Карпатах...

Писар хотів задокументувати смерть дівчини, але староста стримав його. Свої обов'язки Григорій Щеглюк виконував

у власній хаті. Тут між ним і писарем відбулася конфіденційна розмова. Староста:

— Треба підшукати ще одну особу для відправки в Німеччину. Двоє поїхали добровільно. Мало бути чотири, але ТUTOR віддав комендантові цілу свиню, аби не взяли його доньку. Юнаків чіпати заборонила ОУН.

Писар:

— Добровільно вже ніхто не поїде, мусимо силувати.

Староста:

— Я пробував, напитував багатьох, але яка мама відпустить?.. Може, ти зі своїми поговорив би? Маєш двох доньок на виданні...

Той зірвався з місця:

— Ви що?! Не віддам! Тільки через мій труп!

Тоді староста прошепотів йому на вухо:

— Маю одну гадку, але то велика таємниця. Якщо присягнеш на Біблії, що не продаси навіть під тортурами, то...

Писар підвівся, перехрестився, поцілував Біблію, що лежала на столі, й твердо відповів:

— Присягаю Богом святим і дітьми своїми невинними! — і староста виклав йому те, що задумав...

Незабаром удосвіта Григорій Павлович уздовж Свічі повів Естер за село, до залізничної колії. З ними йшла і Євдокія, котра захотіла провести подругу до болехівської комендатури. Вдягнена була по-святковому: в зелену кашемірову спідницю з червоними квіточками, вишиту сорочку та інкрустовану намистом камізельку, немовби збиралася виступати на сцені. Естер — у звичайній одежині селянки, з темною хусткою на голові, що майже закривала її обличчя. Біля залізниці староста дав дівчині посвідку з печаткою, що вона є уродженкою села Тяпче Оленою Долішньою і добровільно їде на роботу в Німеччину. Потім обняв, поцілував у чоло, різко відвернувся й пішов додому, ковтаючи сльози, що стікали по вусах та бороді.

Двоє дівчат рушили на захід. Перейшовши мостом Свічу, потьопали стежкою побіля рейок, які починали відбивати червоняве небесне сяйво від сонця, що прокидалося на сході, де кривавились люди й земля. При підході до міста подружки зійшли з насипу і сховалися за верболозом. Там вони обмінялись одежею та поплакали, схилившись на плече одна одній...

Дорогу на захід, у німецьке рабство, вибрала сама Естер, адже сподівалася зустріти там своїх рідних. Поїхала як українка, під ім'ям померлої Олени, звільнивши Щеглюків від смертельної загрози, яка чигала на них майже рік.

Але місяці через два небезпека нависла знову: надійшов лист німецькою мовою, де вимагалось засвідчити, що Олена Долішня є справді українкою, народженою в селі Тяпче. На запитання, яке світилося в очах наляканого писаря, староста відповів: «Треба засвідчити!» Ствердну відповідь підписали обидва «злочинні» урядовці німецького Рейху, а також Євдокія, як подруга Олени. Війна їх помилувала.

Вижила й Естер, котра згодом опинилась у Франції і вийшла заміж за українця з містечка Турка. Мала двох синів. Покинувши чоловіка, перебралася з ними до США. Наприкінці минулого століття її онука приїхала в село — шукала родичів Олени Долішньої, щоб їм віддячити. Про Щеглюків нічого не знала. А вони пам'ятали про Естер і часто розповідали нам, тобто авторові цього допису та його братові Мирону. Наші діди, бабусі, мати Євдокія і батько Роман Щеглюк уже повмирили. Павло Щеглюк загинув смертю героя в УПА 1947 року.

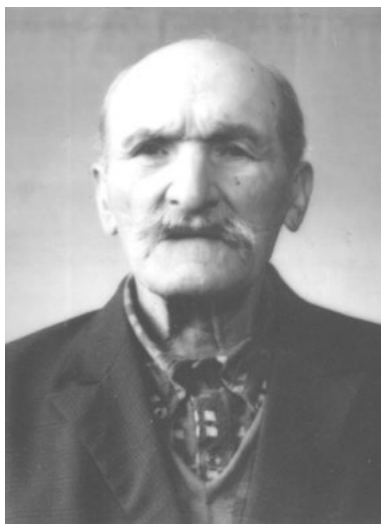

Хата Берка Земля, 1990

*Подружжя Романа і Євдокії
Щеглюків, 1944*

*Григорій Щеглюк (Солтис),
1892–1979. Фото 1970 року*

Олена Долішня й Павло Щеглюк, 1940

Фотографії зроблено в с. Тяпче Долинського району
Івано-Франківської області

Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (EVZ) засновано 2000 року за ініціативою німецьких підприємств і держави передусім для виплати індивідуальних компенсацій колишнім підневільним працівникам та іншим жертвам націонал-соціалізму.

До кінця 2006-го понад 1,66 млн колишніх примусових працівників майже в 100 країнах одержали виплати на загальну суму €4,4 млрд. Відтоді Фонд підтримує міжнародні проекти приблизно на €7,5 млн щороку в таких царинах: критичний розгляд історії, виступ за демократію і права людини, гуманітарні заходи для жертв націонал-соціалізму.

Сайт Фонду EVZ: <https://www.stiftung-evz.de/>

Благодійна програма «Місце зустрічі: Діалог» є однією із програм Фонду EVZ. Вона спрямована на покращення якості життя й підтримку суспільного визнання людей літнього віку, особливо жертв націонал-соціалізму, привернення уваги до їхніх доль, досягнень та ролі в суспільному житті. Реалізується в Білорусі, РФ та Україні, для чого Фонд щороку виділяє в середньому по €300 тис. кожній із країн.

Більше про програму: <http://mestovstrechi.info/>

Всеукраїнська благодійна організація «Турбота про літніх в Україні» (ВБО «ТЛУ») є неприбутковою організацією, що побудована на волонтерських принципах само- і взаємодопомоги людей літнього віку. Об'єднує 1500 волонтерів у дев'яти регіональних відділеннях та підрозділах по всій країні. Її мета — покращення якості життя літніх людей, їх ресоціалізація через утвердження активної життєвої позиції та залучення до допомоги ровесникам. Від 2008 року ВБО «ТЛУ» — партнер Фонду EVZ, координує програму «Місце зустрічі: Діалог» в Україні. Від 2012-го — афілійований член міжнародної організації HelpAge International та член Європейської федерації літніх людей (EURAG).

Сайт ВБО «ТЛУ»: <http://tlu.org.ua/>

«CAF Росія» — одна з найстаріших благодійних організацій, що діє в Росії від 1993 року. Визнаний експерт у царині благодійності, відзначений державними нагородами. Місія Фонду — сприяти дедалі активнішій та ефективнішій участі суспільства у доброчинності для поліпшення життя людей і громад.

Щороку Фонд реалізує понад 10 благодійних програм спільно із провідними російськими та міжнародними компаніями. Обсяг фінансування соціальних проектів, підтриманих «CAF Росія» у 2017—2018 роках, перевищив 186 млн рублів.

Детальніша інформація — на сайті www.cafrossia.ru

Фонд «Память, ответственность и будущее» (EVZ) был основан в 2000 году по инициативе немецких предприятий и государства прежде всего для выплаты индивидуальных компенсаций бывшим подневольным работникам и другим жертвам национал-социализма.

До конца 2006 года свыше 1,66 млн бывших принудительных работников почти в 100 странах получили выплаты на общую сумму €4,4 млрд. С тех пор Фонд поддерживает международные проекты приблизительно на €7,5 млн ежегодно в следующих областях: критическое рассмотрение истории, выступление за демократию и права человека, гуманитарные меры для жертв национал-социализма.

Сайт Фонда EVZ: <https://www.stiftung-evz.de/>

Благотворительная программа «Место встречи: Диалог» является одной из программ Фонда EVZ. Она направлена на улучшение качества жизни и поддержку общественного признания людей пожилого возраста, особенно жертв национал-социализма, привлечение внимания к их судьбам, достижениям и роли в общественной жизни.

Реализуется в Беларуси, РФ и Украине, для чего Фонд ежегодно выделяет в среднем по €300 тыс. каждой из стран.

Больше о программе: <http://mestovstrechi.info/>

Всеукраинская благотворительная организация «Турбота про літніх в Україні» (ВБО «ТЛУ») — неприбыльная организация, построенная на волонтерских принципах само- и взаимопомощи людей пожилого возраста. Объединяет 1500 волонтеров в девяти региональных отделениях и подразделениях по всей стране. Её цель — улучшение качества жизни пожилых людей, их ресоциализация путём утверждения активной жизненной позиции и привлечения к помощи сверстникам. С 2008 года ВБО «ТЛУ» — партнёр Фонда EVZ, координирует программу «Место встречи: Диалог» в Украине. С 2012-го — аффилированный член международной организации HelpAge International и член Европейской федерации пожилых людей (EURAG).

Сайт организации: <http://tlu.org.ua/>

«CAF Россия» — одна из старейших благотворительных организаций, работающая в России с 1993 года. Признанный эксперт в сфере благотворительности, отмеченный государственными наградами. Миссия Фонда — способствовать всё более активному и эффективному участию общества в благотворительности для улучшения жизни людей и сообществ.

Ежегодно Фонд реализует более 10 благотворительных программ вместе с ведущими российскими и международными компаниями. Общий размер финансирования социальных проектов, поддержанных «CAF Россия» в 2017—2018 годах, превысил 186 млн рублей.

Более подробная информация — на сайте www.cafussia.ru

Зміст

„MENSCH SEIN...“ (Elke BRAUN)	4
«БЫТЬ ЧЕЛОВЕКОМ...» (Эльке БРАУН).	6
«БУТИ ЛЮДИНОЮ...» (Ельке БРАУН)	8
«ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ ДОСТОИНСТВО...» (Семён ГЛУЗМАН)	10
РОДИННІ ІСТОРІЇ В КОНКУРСІ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ОПОВІДАННЯ «БУТИ ЛЮДИНОЮ» (Тетяна ПАСТУШЕНКО)	12
Людмила АНДРИАНОВА	
ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ПОСТУПОК	21
Юрій БАБЕНКО	
«ТО ГРИМ ГРИМИТЬ»	25
Діана БІЛОКОНЬ	
ТРОФЕЙНЕ ГАЛІФЕ.	27
ЯК ПОЛЩАЙ «ВИСЛУЖИВСЯ» ПЕРЕД НІМЦЯМИ	30
БОЖА МАТІР-ЗАСТУПНИЦЯ	33
Мотрона БОГАТИРЕНКО	
БАТЬКО	35
БУЛАНА.	38
ПОЛОНЕНІ	40
Василь БОНДАР	
ШТРАФНИКИ	43
Іван ГЕНТОШ	
«І ПРОСТИ НАМ ПРОВІНИ НАШІ», АБО ОСТАННЯ УСМІШКА	50

Василь ГОРБАТЮК	
УРОК	56
Ольга ГОРОБЕЦЬ	
УКРАЇНСЬКИЙ БОРЩ.	60
Віктор ГРЕБЕНЮК	
КУХЛИК ВОДИ ЖИВОЇ	65
Лариса ДЕНИСЕНКО	
ГАНДРОБУЛЯ ЛІДА.	68
Тарас ЗОЗУЛІНСЬКИЙ	
«НЕХАЙ ЇДЯТЬ. МОЖЕ, ХТОСЬ І МОЄМУ ДАСТЬ ПОЇСТИ»	74
НЕВЛОВИМИЙ УТИКАЧ	79
П'ЯТЬ ІСТОРІЙ ПРО ТЕ, ЯК ПРОСТО БУТИ ЛЮДИНОЮ.	84
Тетяна ІВАНЧУК	
ТЕ, ЩО НЕ ЗАБУВАЄТЬСЯ.	89
Володимир ІВЧЕНКО	
КІНЬ БІЛАШ ТА ШВЕЙНА МАШИНКА	93
ФОТОКАРТКА З ХАРБІНА.	100
Валентина КАРПИЦКАЯ	
ВСЕПРОЩЕНИЕ	103
Майя КЛЮЧОВА (ЯРИВЧИК)	
МАЙЯ UND МАЈА.	108
Інна КОВАЛЬЧУК	
РОДИ, БОЖЕ, НА ВСЯКОГО ДОЛЮ!	112
Юлія КУЛИШ	
КОГДА ПРОЙДЁТ БОЛЬ	118
Катерина КУЧЕРУК	
НІНА	122
Микола ЛИТВИН	
КОЛИСКОВА.	125

Михайло ЛОМОНОСОВ	
ЦУКЕРКА	133
Марта МАЛИНОВСКАЯ	
ДОБРЫЙ ВРАГ КУРТ	136
Юлія МЕРЦІЙ	
«БОМБОЧКА»	139
Татьяна МИРОШНИК	
КРЫМСКИЙ ЛЕКАРЬ	142
Віктор НІКОЛАЙЧУК	
«ВСІ МИ ДІТИ АДАМА...»	149
Тетяна НОВОСАД	
РАДІСНА ЗВІСТКА	152
Оксана ПЕЛИХ	
ВАРТОВА ЄВРЕЇВ.	155
Микола ПЕТРЕНКО	
ЖІНКА У ЧОРНОМУ	159
«ЩО СТАЛОСЯ З ТОБОЮ?..»	165
Ярослав РОСЬ	
ДВІ СРІБНІ ЛОЖЕЧКИ	171
Анастасія СЕМЧУГОВА	
ИВАНОВЫ	175
Людмила СОТНИК	
ЧОРНИЙ КУПАЛЬНИК	179
Ольга СТРИЖАЧЕНКО	
СУСІДСЬКА БАБА	182
Оксана ТАНКОВА	
ВОВКИНЫ СЛЁЗЫ	189
Владислав ТАРАНЮК	
ОДНЕ СОНЦЕ	194

Наталья УРБАНСКАЯ	
ОДНИМ ГЛАЗКОМ	197
Сергій ХАРАХУ	
ІСТОРИЯ ОДНОГО СОЛДАТА.	204
Сергій ЦУШКО	
НІМЕЦЬКА ЯМА	207
Анастасія ШЕВЕРДІНА	
ОСТАННЯ ХЛІБИНА	213
ДЕЛИКАТЕСИ ДЛЯ ОКУПОВАНИХ	220
Володимир ШЕВЧЕНКО	
ЯНГОЛ ПАУЛЯ НА СВОЄМУ МІСЦІ...	224
ЗІНАЇДА.	231
Ганна ШЕЛЯГ	
НІНА ЗАПІЗНИЛАСЯ	238
НІНА Й НІМЦІ	241
Олеся ШЕПТЬКО	
МИТЬ ВІЧНОСТІ	244
Василь ЩЕГЛЮК	
ЕСТЕР І ЄВДОКІЯ.	250
ОРГАНІЗАЦІЇ-УЧАСНИКИ ПРОЕКТУ	258

Літературно-художнє видання

MENSCH SEIN БУТИ ЛЮДИНОЮ БЫТЬ ЧЕЛОВЕКОМ

Друга світова війна в сучасній документальній прозі

Шеф-редактор *Іван Андрусяк*
Головний редактор *Юрій Бедрик*
Коректор *Михайло Гнатюк*
Верстальник *Олександр Гончар*

Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Neuristica. Ум. друк. арк. 15,39.
Друк офсетний. Наклад 700 прим.
Зам. №

ФОП Рибалка О.В.
Видавництво «Легенда»

Тел.: +38 (044) 33-111-33
info@legend-book.com
facebook.com/ legendbookua
www. legend-book.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 5386 від 12.07.2017.

Віддруковано у ПП «Юнісофт»
61036, м. Харків, вул. Морозова, 13-Б
Тел./факс: (057) 730-17-13, 730-17-10